
ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917—1920 рр.
(Матеріали “круглого столу”)

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ПЛАНИ
ФЕДЕРАТИВНОГО ПЕРЕУСТРОЮ РОСІЇ

Прийняття Українською Центральною Радою III Універсалу стало, безперечно, надзвичайно важливою, вершинною віхою в історії Української революції. Однак воно, водночас, знаменувало й початок таких надскладних далекосяжних процесів, які величезною мірою вплинули на всю долю нації, пошук нею свого місця серед інших спільнот, визначення власної суспільної ролі. Чи не найбільше це стосується поставленої проблеми.

Її з'ясування, як гадається, залежить від відповідей на цілу низку питань, які умовно можуть бути поєднані в три основні групи: 1) передумови появи у Центральної Ради планів федеративного переустрою Росії; 2) ступінь науково-політичної аргументації ініціативи; 3) оцінка наслідків спроби реалізації масштабної державницької концепції.

Ідея федеративного переустрою Росії в Універсалі є **наскрізною, домінуючою, найрельєфнішою**. Достатньо навіть побіжного погляду на документ, щоб остаточно переконатись у тому.

“Народе український і всі народи України! — сповіщала Центральна Рада. — Тяжка й трудна година впала на землю **республіки Російської** (тут і далі підкреслено мною — *В.С.*). На півночі, в столицях іде межусобна й кривава боротьба. **Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.**

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної, народної, Україна теж може впасти в безодню усобиці, різни, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобути боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, **во ім'я рятування всієї Росії**, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. **Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її**, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими **помогти всій Росії, щоб вся республіка стала федерацією рівних і вільних народів.**

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії”¹.

У повному погодженні з цілою Росією передбачається розв'язання конкретних нагальних завдань поточного моменту: припинення війни й

досягнення миру, розв'язання земельного, продовольчого питань, упорядкування виробництва і розподілу продукції, організації праці тощо.

Закінчувався Універсал таким закликком:

“...Громадяне! Іменем Народної Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зо всяким безладдям і руїництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоровля, силу й нову будучину. Вироблення тих форм має бути переведено на українських і всеросійських установчих зборах...”².

Коментарі, справді, як мовиться, зайві: **турботи про долю Росії, здається, більше, ніж про власну...** Однак у тому була й своя логіка і свій, значною мірою вимушений, розрахунок.

Якщо йти за запропонованою схемою відповідей на питання, то щодо першої групи можна констатувати наступне.

Передусім лідери Центральної Ради одержали автономістсько-федералістські орієнтації, так би мовити, **“у спадок”**, як **незаперечну цінність і міцну традицію української суспільно-політичної думки**, започатковану ще славними кирило-мефодіївцями. **Переваги** цих орієнтацій закріпилися у політичній свідомості через практику національно-визвольного руху впродовж півтора десятка років ХХ століття у **своєрідному суперництві** (втім, і у відвертій боротьбі) із самостійницькими гаслами М. Міхновського, Народної української партії, що, за великим рахунком, так і не спромоглися подолати **сектантських бар'єрів**.

Не меншу роль відіграв і **науково-прогностичний розрахунок** М. Грушевського, що визначальною мірою **базувався на невідворотності торжества в Росії демократичних засад і детермінованого ними ефекту**: не відриваючись від Росії, взявши якнайактивнішу участь у її перетворенні на народоправну республіку, **добровільну спілку (федерацію)** національно-державних утворень, домогтися тим самим **гарантії** забезпечення прав поневоленим раніше народам самостійно, відповідно до власного інтересу **порядкувати життям через систему органів місцевого самоврядування**. В Україні **уособленням реалізації такого права мали стати Українські Установчі збори (сойм)**.

У найзагальніших рисах стратегію Української національно-демократичної революції, стратегію українського державотворення М. Грушевський достатньо чітко сформулював у одній з перших статей 1917 року — **“Вільна Україна”**. **“Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій, незмішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, — се старе наше гасло, — відзначав він. — Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці.**

...Без сумніву, воно зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності”³.

Нерідко така стратегія оцінюється, з одного боку, як занадто **обмежена**, поміркована, а з іншого — **нереалістична**, ілюзорна, оманна, заздальгідь приречена на нездійсненність. Однак слід пам'ятати, що істотною рисою М. Грушевського-політика був категоричний імператив — **науково об-**

грунтовувати кожен політичний крок. Будь-хто, кому довелося читати публіцистичні праці Голови Центральної Ради 1917 р. (“Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Якої автономії і федерації хоче Україна” тощо), знає, що в їх основі лежить глибокий, щонайпредметніший **аналіз суспільно-політичних альтернатив**, уважний розгляд усіх чинників, що впливали на ситуацію, а вибір найприйнятнішого варіанта було здійснено практично з бездоганною переконливістю. Наукове сумління змушує й сьогодні, з позицій знання пройдених пізніше етапів історичного поступу, визнати, що обґрунтування курсу Української революції з теоретичного боку було **майже абсолютним**.

До речі, у розрахунках строго враховувалось і те, що із здобуттям демократичних гарантій можливості нації поряdkувати власним життям, виключенням втручання у її автономну життєдіяльність, національне відродження буде розвинуто таку масштабну волю й енергію, за яких українцям вже будуть і не потрібні штучні відмежування від чужих впливів чи конкуренцій. А належність до великої і могутньої держави дозволить ефективно скористатися з її очевидних переваг, особливо важливих за умов продовження світової війни.

Як **вчений-аналітик**, що блискуче володів знаннями світового досвіду, М. Грушевський був **сам абсолютно переконаний у перевагах ладу, заснованого на федералістичних началах**, над централістичним, унітарним державним устроєм. Він намагався довести це всім **чесним людям**, тим, хто **здатен був логічно мислити і діяти**.

Водночас, залишаючись завжди **справжнім демократом** за способом думання і всім змістом своєї поведінки, провід Української революції не допускав “накидання” (тобто нав’язування) вистражданої і вивіреної політичної лінії суспільній свідомості мас (а про маніпулювання нею або ж її обман мови взагалі не могло бути). Тому М. Грушевський делікатно пропонував: за умов піднесення Української революції гасло автономно-федералістського переустрою Росії “могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України”⁴.

Отже, йшлося про цілком природне засвоєння запропонованих гасел масовим визвольним рухом, животворне його опліднення. І з цього погляду позиція і передбачення Голови Центральної Ради і його колег виявилися цілком виправданими.

Автономістсько-федералістський стрижень концепції Української революції не залишився голою кабінетною абстракцією. Сформульовані Центральною Радою гасла перетворились на **стійкі переконання мільйонів українців** і матеріалізувалися у тисячах і тисячах постанов найрізноманітніших форумів: від загальнонаціональних і загальнопартійних до волосних і вузькокорпоративних. Відбувалось унікальне органічне єднання породження наукового інтелекту з інстинктивними прагненнями, стихійним (радше — неоформленим) волевиявом широких мас.

Центральна Рада начебто проявляла масам їх внутрішні потяги, настрої і об’єктивно перетворювалася на осердя руху, що швидко наростав. У тритомнику заступника Голови Центральної Ради і Голови Генерального Секретаріату Володимира Винниченка “Відродження нації” є прикметний підрозділ з дещо іронічною назвою “І хведеративна”⁵. Справжній мислитель, тонкий знавець національної душі і талановитий художник блис-

куче, щемливо-тепло відтворив процес визрівання політичної і національної свідомості у всіх верствах українства, особливо в селянському середовищі. «На Україні, — пише він, — все селянство вірило Центральній Раді, бо вона була “своя”, вона добре знала потреби “простих людей” і хотіла здійснити ці потреби. Ці потреби називались “Автономія України” і “федеративна Росія”. В цих словах містились і пробуджена ніжність селянства, й реабілітована простота, й повага до “простої” мови, й узаконення його відмінності від “руського”, “кацапа”, й ліквідація образливої вічної зневаги цього “кацапа” до “хахла”, й, нарешті, в цих словах було вирішення питання війни й землі. Реалістичний, моністичний розум селянина ці дві категорії — національне й соціальне — зараз же зливав у одну, неподільну, органічно пов’язану між собою цілість. Хто за землю, той і за автономію. Хто проти автономії, той і проти землі.

...Селян оточували зо всіх боків, засипали доказами, хитрими запитаннями, лайками й брехнями на адресу провідників українства, провокаційними чутками, закликали до себе, манили обіцяннями, — селяни на це тільки крутили головами й казали: “І хведеративна!”»⁶.

Без великої загрози помилитися можна стверджувати, що будь-яка **інша ідеологічно-політична конструкція**, окрім гасла “широка національно-територіальна автономія у федеративній, демократичній республіці Росія”, **не могла так сколихнути українські маси**, згуртувати їх, спрямувати до спільної мети. І якщо вірна теза, що політика — мистецтво можливого, то варто визнати — найближчим до оптимально можливого був саме вироблений Центральною Радою курс.

З іншого боку, кожен неупереджений об’єктивний дослідник подій 1917 року знає, що самостійницькі гасла залишалися поодинокими слабкими голосами надто вузького кола особистостей і майже ніякого практичного впливу на політичні настрої й організацію визвольного руху не мали. Інших же тогочасні політичні сили просто не витворили.

Природно, все це створювало для керівників Центральної Ради додаткові стимули для примноження зусиль у здійсненні обраного курсу. Значною мірою стає зрозумілою і та настирливість, з якою Центральна Рада, **отримавши від народу своєрідний мандат** (формально може йтися хоча б про рішення Українського національного конгресу (з’їзду) 6–8 квітня 1917 року), намагалася зреалізувати намічену програму в перших трьох Універсалах, принципово відстоювала у стосунках з Тимчасовим урядом і ленінським Раднаркомом.

Звісно, то були різні етапи розвитку Української революції, державотворчого поступу й увінчалися вони різними результатами.

Тимчасовий уряд, як відомо, після тривалого нелегкого протистояння все ж погодився з фактичним оголошенням Універсалами автономії України, **легітимізував Центральну Раду** домовленістю **про її перетворення на крайовий орган** (через включення до його складу представників національних меншин), затвердив, хоч і з серйозними обмеженнями прерогатив, **Генеральний Секретаріат як виконавчу крайову, тобто автономну, владу**, вів з ними **переговори** як із державницькими інституціями і на державному рівні, навіть **конфліктував як із реальною серйозною силою** (мова, зокрема, і про Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріату від 4 серпня 1917 року, і розпорядження про початок кримінальної справи за рішенням розпочати підготовку до скликання Українських Установчих зборів) тощо.

Отже, попри бажання деяких тогочасних політиків домогтися більшого, що іманентно і ретроспективним оцінкам певної частини істориків, **до осені 1917 року відбувалося поступальне втілення в життя автономістсько-**

федералістського курсу, що увінчалось цілком реальними позитивними здобутками. До основних причин неможливості досягнення оптимальнішого результату слід віднести войовничу непоступливість Тимчасового уряду, яка виявилася певною несподіванкою для Центральної Ради. Остання вважала, що у своїх домаганнях вона абсолютно не загрожує єдності Російської держави (навпаки, прагне до всілякого її зміцнення) і справжні демократи не можуть того не розуміти і не поділяти. Не змогла Рада спертися на широку активну підтримку проголошеної мети українською нацією, виявивши невиправдану обережність, нерішучість у критичні моменти, коли відверто великодержавні, шовіністичні дії Тимчасового уряду викликали масове невдоволення і навіть хвилю народного гніву.

З поваленням Тимчасового уряду для Центральної Ради щезло основне гальмо здійснення її задумів. І український провід вельми оперативно скористався з нової ситуації. Проголошення Української Народної Республіки й ініціатива творення з Києва Російської федеративної демократичної республіки із тогочасних національно-державних і крайових утворень на засадах визнання однорідно-соціалістичної влади було енергійним виразом рішимості здійснювати все той же автономістсько-федералістський курс, однак уже в максималістському, не урізаному варіанті.

Гадається, що при оцінці рішення Центральної Ради взяти на себе ключову роль у об'єднанні навколо УНР вчорашніх “недержавних націй” серед іншого слід враховувати й наступні моменти. За українськими політичними діячами уже протягом досить тривалого часу **почало закріплюватися визнання лідерства у національно-визвольному русі на теренах цілої Росії.** Ще до початку Першої світової війни навколо Товариства українських поступовців (ТУП) став складатися **союз автономістів-федералістів** у всеросійському масштабі. Не варто скидати з рахунку і того психологічного ефекту, який справив на М. Грушевського і його колег **З'їзд Народів**, проведений у Києві в середині вересня 1917 року. Він став яскравою демонстрацією підтримки у всеросійському масштабі автономістсько-федералістських прагнень лідерів українського руху, визнання їх незаперечної провідної ролі у виробленні планів демократичного переустрою багатонаціональної держави.

Не зайвим буде принагідно згадати й про те, що логіка розрахунків Центральної Ради, хай і з істотними застереженнями, немало в чому **збігалася з генеральним напрямом політичних пошуків шляхів вибудови радянської федерації.** Згадаймо хоча б ленінське гасло **“Хай Росія буде союзом вільних республік!”**, що народилося в політиці саме навколо питання про стосунки України з іншими національно-державними утвореннями, виникнення яких вважалося не лише ймовірним, але, по суті, неминучим. А одне з ключових положень **“Декларації прав народів Росії”** (2 листопада 1917 року) — обласна (територіальна) автономія для тих національно-адміністративних одиниць, які не забажають довести справу до національно-державного відокремлення — чітке декларування прерогатив і принципів взаємостосунків суб'єктів **майбутньої федерації.**

Все це, звісно, зі згаданими вище певними, можливо, в чомусь і дійсно досить істотними застереженнями може слугувати предметом для міркувань про тогочасні **загальні тенденції**, а то й **закономірності суспільного розвитку.** А відтак і з цього погляду лідери Української революції певний час рухались у цілком зумовленому об'єктивними обставинами напрямку. Із можливих варіантів вони обирали принципово висхідний, перспективний шлях поступу і, хоча й не з оптимальними здобутками, все ж неухильно долали морально, політично та й фізично найскладніший, найважчий початковий відтинок.

* * *

Однак наявність очевидних суспільних тенденцій (їх об'єктивна дія), намагання вибудувати політичний курс, який би органічно відповідав тим тенденціям, принаймні не приходив у суперечність (особливо — антагоністичну) — **ще не гарантія того, що рівень рішень на суб'єктивному зрізі автоматично набрав оптимального, бездоганного, безпомилкового змісту і характеру.**

До такого висновку доводиться приходити, аналізуючи **реальні факти**, на яких ґрунтуються **оцінки з другого кола означених питань** — **щодо рівня аргументованості стратегічної концепції федеративного переустрою Росії в абсолютно конкретних обставинах листопада—грудня 1917 року.**

Виступивши із засудженням жовтневого повстання більшовиків у Петрограді, пообіцявши рішуче боротись зі спробами підтримки радянської влади в Україні, Центральна Рада **навряд чи до кінця усвідомила**, що суспільні процеси в Росії набирали поволи нової якості і незворотного характеру. Не випадково в III Універсалі **навіть не згадується ленінський РНК**. (“Центрального правительства нема”). Падіння останнього вважалось лише справою часу. Отож на зміну попередньому стану революції, коли федеративні плани в цілому логічно висувались у загальний процес демократичної російської республіки, виникла ситуація, органічно пристосувати до якої старі гасла стало проблематично, практично неможливо. Мова, точніше, не про одне, окремо взяте гасло федерації (для його реалізації за певних обставин шанси якраз існували), а про його місце в сукупних уявленнях про ту фазу суспільства, яка завершилася 25 жовтня 1917 року і які тепер об'єктивно трансформувалися і протиставлялися новим політичним реаліям.

Гадається, що в апелюванні до урядів країв і областей колишньої Росії про консолідацію зусиль щодо федеративного переустрою держави проглядає уже **не стільки впевненість у правильності обраного шляху, скільки очевидний страх** перед перспективою залишитися наодинці перед петроградським урядом В. Леніна, невіра у власні потенції, **неготовність лише своїми силами** розв'язувати назрілі проблеми навіть внутріукраїнського розвитку.

Тут карколомно переплелися **особливості українського менталітету** — традиційне перекладання “завбачливо” “розкладеного” тягар відповідальності за неясні політичні наслідки дій (а вони ж можуть бути і негативними) на якомога більшу кількість суб'єктів з абсолютно необґрунтованим **сподіванням на гру випадку**, примарною надією на те, що доля врешті виявиться прихильною до України, її проводу.

Не маючи твердого ґрунту під ногами (тріумфальна хода революції, встановлення більшовицької влади рад на місцях не лише не обійшли України, а виявилися тут порівняно інтенсивніше за інші регіони), Центральна Рада лірично і патетично розводила про те, що, як колись, світло християнської віри пішло по всій великій землі руській саме з Києва, так і порядку народи Росії чекають з того ж таки златоглавого Києва.

Це вже було не лише неприпустиме ейфоричне перебільшення, а й той висхідний момент, який приводив до того, що найважливіша проблема — **проблема влади ставилася з ніг на голову**. У перспективі **врятувати Центральну Раду і очолювану нею УНР** могла лише **консолідація однорідних адміністративно-державницьких інституцій, тобто антирадянська федерація**, а не навпаки.

В політичному житті таке явище **досить поширене**. Це не проста інерція мислення, нездатність до творчого освоєння новацій. Центральна Рада

не лише не могла, вона апріорно не хотіла сприйняти домінуючі політичні тенденції.

А відтак і федеративне об'єднання, деклароване Центральною Радою, своєю найпершою і головною метою мало б уже не стільки розв'язання проблеми національно-державного устрою Росії, скільки об'єднання зусиль для протистояння новому ладу. Звідси — втрата чіткості в судженнях, ясності і послідовності у виборі шляху, сум'яття, плутанина, нещирість у пропагандистських акціях, необхідних для масової підтримки обраної лінії поведінки. Найчесніше у тому зізнався В. Винниченко. Осмислюючи тогочасні події через два роки, 9 листопада 1919 року колишній голова Генерального Секретаріату України запише у “Щоденнику”: “Ці дні — роковини соціалістичної революції в Росії. Це — роковини наших хитрувань у Києві, недостойного політикування, політичного шантажу й захоплення влади. Не силою, не тим ентузіазмом, що був у початку, а хитрощами, а фальсифікацією соціалістичності. І то ніби в ім'я державності нашої. О, ми її розуміли тільки з попівськими молебнями, попами, ризами, таку державність, яку ми тільки знали, про яку мріяли. Робіничо-селянська державність, руйнуюче-творча, нова, з новим змістом, з новими, не бундючними цінностями, — це нам було чуже, небажане, страшне. І ми за попівські молебні, за антантських “посланників до Української Республіки”, за бундючні назви “міністрів” оддали наш ентузіазм, нашу рідність з соціально-пониженими, з творчими, з неспокійними. І за це вони нас вигнали з України. А ми їм за те ... привели німців, гетьмана і єдину, неделімую”⁷.

Що ж до можливих партнерів у справі творення федеративної коаліції, то вони були **абсолютно або переважно не готові** до такої перспективи. **Центральна Рада**, яка сама **пройшла достатньо значний і результативний шлях у виробленні підходів, теоретичному обґрунтуванні концепції загально-російського федеративного державотворення**, просто не врахувала, що її сусіди (тут, звісно, не йдеться про прибалтів, фіннів, поляків, які домагалися самостійного державного статусу, тобто відмежування від будь-якої держави, у тому числі і федеративної Росії) елементарно не дозріли, передусім психологічно, до того, щоб стати активними чинниками надскладного процесу.

Сама ж Центральна Рада не мала потенцій **ані для прямої** (скажімо, у крайньому варіанті — військової) **акції** проти Раднаркому, ні для зусиль, спрямованих на **бодай ясну, переконливу, мобілізуючу роз'яснювальну роботу** серед ймовірних співучасників федеративного процесу.

Отож плани федеративного переустрою Росії у варіанті Центральної Ради в листопаді—грудні 1917 року не мали під собою скільки-небудь серйозного ґрунту і реальної перспективи на втілення, хіба що на рідкісний сприятливий збіг обставин (спонтанний крах РНК, радянської влади, чудодійне поєднання волі і збігу векторів суспільного руху багатьох національно-державних утворень, виникнення їх потужної антибільшовицької рівнодіючої тощо).

* * *

Як відомо, **дива не сталося**, українська історія пішла маршрутом, який **жорстко прокладався зовсім іншими чинниками**.

Радянська влада, попри численні пророкування політичних суперників і ворогів, не лише не впала, а **дедалі поширювалася і зміцнювалася**. На тлі цієї **невмолимої тенденції** позиції Центральної Ради **неухильно звужува-**

лися і послаблювалися. Мабуть, був абсолютно правий Д. Дорошенко, який вважав, що у той момент Україна мала стільки внутрішніх проблем, що й їх розв'язання, за великим рахунком, було дуже проблематичним. А ініціатива лідерства в загальноросійських справах була просто утопічною. Тому він приходив до висновку, що в інтересах України слід було дати **всеросійським справам спокій**.

Центральна Рада того не зробила, хоча й ефективних кроків щодо гуртування можливих суб'єктів майбутньої федерації теж не здійснювала. **Її ноти і звернення були швидше імітацією дій, аніж настирною принциповою боротьбою за оголошену мету**. То й не дивно, що єдиним союзником Центральної Ради виявився генерал О. Каледін. Однак це був той випадок, коли союз не посилив владу УНР, а **“викликав на себе” додатковий “вогонь”** з боку як місцевих рад, так і петроградських центрів.

Саме **спроба реалізації планів федеративного переустрою Росії** цілком визначено, об'єктивно й автоматично **ставила** Центральну Раду у табір **головних ворогів РНК**, значною мірою спричинилася (поряд з іншими чинниками) до зав'язки конфлікту з радянською владою, який у своєму апогеї переріс у відкрите військове зіткнення, трагічно самогубне для лідерів УНР.

Оголошена IV Універсалом Центральної Ради у січні 1918 року незалежність, повна суверенність УНР зовсім не означала відмови від федеративного принципу перебудови багатонаціональної Росії. Однак нова федерація мала стати спілкою вже не автономних одиниць, а самостійних утворень.

Цьому принципу М. Грушевський, В. Винниченко, більшість їх однодумців не зрадили й після емоційної реакції на поразку від радянських, російських військ у січні 1918 року, знову й знову поверталися до нього як історичної детермінанти на нових витках революції. Основна причина такої цілеспрямованої, послідовної поведінки полягала передусім у непохитній вірі у науково обгрунтовані, неспростовні переваги федералістського курсу, неодмінне його торжество в ближчій або дещо дальшій перспективі. Творчого ж осмислення, врахування уроків реально революційного досвіду, подібно, ще довго не відбувалося.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 398—400.

² Там само. — С. 401.

³ Грушевський М. Вільна Україна // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С. 99—100.

⁴ Там само. — С. 99.

⁵ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — К.—Відень, 1920. — С. 175—179.

⁶ Там само. — С. 178—179.

⁷ Винниченко В. Щоденник. — Едмонт—Нью-Йорк. — Т. 1. — С. 408—409.

О. Д. БОЙКО (Київ)

**ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
І БІЛЬШОВИКІВ
(жовтень—грудень 1917 р.)**

Розвиток подій в Україні після Жовтневого перевороту в Петрограді радянська історіографія трактувала як “тріумфальну ходу радянської влади” — низку перемог робітничо-селянської революції під проводом більшовиків над “буржуазно-націоналістичною контрреволюцією”¹. Більшовицька партія видавалась за провідну політичну силу, виразника інтересів українських трудящих на відміну від буржуазно-націоналістичної Української Центральної Ради (УЦР). Сучасна українська історіографія переглядає ці постулати й аргументовано спростовує їх. Поява останнім часом фундаментальних документальних збірників та ґрунтовних монографічних видань, присвячених історії Української революції², складає міцне підґрунтя для об’єктивного дослідження її окремих аспектів, зокрема політичного протистояння між більшовиками та УЦР у жовтні—листопаді 1917 р.

Поваливши Тимчасовий уряд, більшовики захопили владу в Петрограді і намагалися розповсюдити її на всю територію колишньої Російської імперії. Вони не визнали Центральну Раду представницькою організацією всього українського народу і відмовилися вважати її законною владою в Україні. Витоки конфлікту були запрограмовані попередніми стосунками українського руху і більшовицької партії, коли остання використовувала суперечності між Тимчасовим урядом та Україною у своїх інтересах.

Перші спроби новоутвореної Центральної Ради порозумітися з російською революційною демократією і Тимчасовим урядом наштовхнулись на відверто негативне ставлення російських урядових кіл та громадськості до її вимог, а також до українського питання взагалі. Єдиною партією, що в той час визнавала справедливими національні домагання українського народу, була Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків). VII (Квітнева) конференція РСДРП(б) визнала основоположним принципом національної політики право націй на самовизначення, аж до відокремлення та утворення незалежних держав, і зазначила, що національно-визвольний рух є складовою частиною боротьби трудящих проти імперіалізму. Проте питання про доцільність відокремлення нації в кожному конкретному випадку мало вирішуватись відповідно до інтересів суспільного розвитку і боротьби за соціалізм³. Тобто між абстрактним гаслом та конкретним втіленням його в життя стояло цілком суб’єктивне рішення керівництва партії про “доцільність”. Такою можливістю одразу скористались більшовицькі організації, що діяли в національних регіонах Росії. Зокрема, переважна більшість Київського комітету РСДРП(б) на чолі з Г. Пятаковим виступила проти визнання принципу права націй на самовизначення. І хоча В. І. Ленін критикував позицію Пятакова, право націй на самовизначення в інтерпретації більшовицьких організацій України мало певні особливості. На відміну від офіційного курсу і заяв керівництва партії київські більшовики демонстрували своє негативне ставлення до Центральної Ради та її діяльності, що було зафіксоване в рішеннях Київського комітету РСДРП(б), прийнятих на початку квітня⁴.

Протягом весни—літа 1917 р. РСДРП(б) визнавала справедливими і підтримувала національні вимоги українського народу. Із засудженням

політики Тимчасового уряду, що зволікав з розв'язанням українського питання, В. Ленін виступив у низці статей, вміщених у газеті “Правда”: “Не демократично, громадянин Керенський”, “Україна”, “Україна і поразка правлячих партій Росії”, “На що розраховували кадети, виходячи з міністерства?”. РСДРП(б) підняла голос протесту проти підступного розстрілу Богданівського українського полку 26 липня 1917 р.⁵ Але водночас вона байдуже або негативно ставилась до розвитку українського руху як такого. Більшовики виступали проти українізації армії, існування у військових підрозділах національних комітетів, вважали недоцільним утворення українських селянських спілок. Вони були байдужими до національно-культурних проблем в Україні, вважали питання мови та освіти другорядними, такими, що затьмарюють класову свідомість пролетаріату та трудящого селянства.

Більшовики підтримували український рух лише з тактичних міркувань, Центральну Раду розглядали лише як можливого тимчасового союзника у боротьбі за владу. Так, вони вітали проголошення I Універсалу як революційного акту, здійсненого всупереч волі Тимчасового уряду. Виданий трьома тижнями по тому II Універсал, що став кроком до реальної автономії України, РСДРП(б) зустріла негативно. Цей документ з'явився в результаті компромісу, тобто “угодовства” з “буржуазним урядом”. Перебіг подій засвідчував, що більшовики підтримували український рух лише тоді, коли він перебував у конфлікті з урядом. З досягненням згоди між ними зникало й співчуття більшовиків.

Остаточне розмежування відбулося, коли УЦР під тиском обставин була змушена прийняти в серпні “Тимчасову Інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні”. Більшовики одразу заявили про зраду буржуазними націоналістами національно-визвольних прагнень українського народу. Більшовицька преса звинуватила УЦР у змові з Тимчасовим урядом, активізації діяльності української буржуазії як складової частини загальноросійської контрреволюції⁶. Те, що за “Інструкцією” Генеральний Секретаріат ставав органом виконавчої влади “контрреволюційного” Тимчасового уряду, надало більшовикам формально правову підставу віднести Центральну Раду до табору контрреволюції. Відніні більшовицьке гасло “Геть Тимчасовий уряд!” розповсюджувалось і на неї. Таким чином, більшовики на момент свого приходу до влади в Петрограді цілком визначились зі своєю подальшою політикою стосовно Центральної Ради.

Від початку Лютневої революції РСДРП(б) розглядала національно-визвольну боротьбу недержавних народів Росії лише як супутню силу, союзника в боротьбі проти Тимчасового уряду. Захопивши владу, більшовики всі без винятку державні утворення, що виникли на уламках імперії, вважали “буржуазно-націоналістичними”, а отже — й контрреволюційними. Між національним рухом та більшовиками існували непримиренні ідеологічні розбіжності. Українська демократія в основу своєї ідеології поставила питання нації та утворення суверенної національної держави, а більшовики визнавали лише класові принципи, протиставляли принципу національної суверенності принцип інтернаціональної класової єдності.

Протягом березня—жовтня 1917 р. не було підстав вважати більшовицьку партію політичною силою, ворожою українському рухові. Українські діячі вбачали в ній політичного опонента, з яким можна полемізувати та знаходити консенсус. До кінця жовтня провід Української революції зберігав певні ілюзії щодо місця й ролі РСДРП(б) у загальноросійському революційному процесі. Це пояснювалося досить обмеженим впливом пар-

тії на громадсько-політичне життя в Україні. В ній не бачили впливової політичної сили, спроможної претендувати на владу. Реальне двовладдя існувало тут в особі Тимчасового уряду та Центральної Ради з Генеральним Секретаріатом. УЦР фактично являла собою крайовий передпарламент, в якому мали представництво загальноросійські політичні партії, в тому числі й більшовики. Генеральний Секретаріат був вищою виконавчою владою у п'яти українських губерніях. Протягом вересня—жовтня він вдався до ряду заходів з метою розширити сферу своєї компетенції та розповсюдити її на всю українську територію. В декларації від 29 вересня у виданому 13 жовтня 1917 р. меморандумі до Тимчасового уряду він вимагав розширення владних прав і повноважень⁷.

25 жовтня звістка про події в Петрограді надійшла до Києва. Коли постало питання про зміну влади в місті і в цілій Україні, Центральна Рада була готова морально й організаційно взяти її до своїх рук. У ніч з 25 на 26 жовтня на закритому засіданні Малої Ради з представниками революційних організацій Києва був утворений Крайовий комітет з охорони революції — спільний орган революційної демократії. До нього увійшли представники УЦР, Київських рад робітничих і солдатських депутатів, українських (УПСР, УСДРП, УПСФ), російських (більшовики, меншовики, есери) і єврейських партій, міських рад Харкова, Катеринослава та Одеси. У відозві “До громадян України” комітет повідомив, що зосереджує функції центральної влади і є підзвітним Центральній Раді⁸.

Проте комітет, який остаточно не визначився у ставленні до подій у Петрограді, не зміг здобути владу навіть у Києві. В наступні дні становище у місті залишалось невизначеним. Переговори зі штабом КВО, що уособлював представництво скинутого Тимчасового уряду, були безрезультатними. Політичні сили мали спочатку чітко оцінити ситуацію в країні. В ніч на 27 жовтня Мала Рада нарешті ухвалила резолюцію про владу, де визнала неприпустимим “перехід влади до рук рад робітничих і солдатських депутатів, які складають тільки частину організованої революційної демократії”. Рада засудила повстання у Петрограді і заявила, що боротиметься з будь-якими спробами його підтримки в Україні. Вона також висловила за утворення в Росії однорідного соціалістичного уряду з представників усіх соціалістичних партій⁹. Отже, Центральна Рада остаточно визначила свою позицію: спочатку вона не виступила на підтримку скинутого Тимчасового уряду, тепер засудила захоплення влади більшовиками. З огляду на попередні заяви УЦР про готовність взяти на себе відповідальність за становище в Україні в декларації від 29 вересня та меморандумі Тимчасовому уряду від 13 жовтня 1917 р. це означало, що перехід влади до Центральної Ради ставав справою часу. Вона поки що утримувалась від рішучих дій, щоб запобігти загостренню ситуації в місті.

Заява Центральної Ради викликала обурення більшовиків. Київський комітет РСДРП(б) на чолі з Г. Пятаковим у питанні про владу твердо стояв на ленінських позиціях, хоч було ясно, що захоплення влади однією партією викличе незгоду інших політичних сил, призведе до розколу суспільства та громадянської війни. Не згодні з позицією Ради більшовики того ж дня залишили Крайовий комітет з охорони революції і провели спільне засідання з представниками рад робітничих і солдатських депутатів, профспілок, фабзавкомів та військових частин. На ньому вони провели резолюцію на підтримку більшовицького повстання у Петрограді та проголошеної ним радянської влади, обрали ревком, якому передбачалося передати владу. До ревкому увійшли більшовики Я. Гамарник, О. Горвіц, В. Затонський, А. Іванов, І. Крейсберг, І. Кулик та ін. Як видно з резолю-

ції, рішення про негайне проведення збройного повстання не приймалося, йшлося про активну оборону проти сил Тимчасового уряду. Так само і на засіданні ревкому 28 жовтня йшлося не про організацію самостійного виступу, а про активну оборону проти урядових військ. Констатувався брак зброї, нечисленність Червоної гвардії, в якій ледве налічувалося 6 тис. чол. проти сил штабу КВО, що мали щонайменше 10 тис.¹⁰

Тим часом тривали переговори Крайового комітету з командуванням КВО. 27 жовтня штаб останнього скликав нараду, в якій взяв участь представник комітету М. Порш. Нарада розглянула питання про утворення комітету і своїм рішенням звела його функції до рівня дорадчого органу при начальнику КВО, до якого мала перейти влада в Києві. Відмова штабу КВО від співробітництва з комітетом свідчила про те, що він бере на себе ініціативу і спробує вдатися до рішучих дій. У такій ситуації члени Крайового комітету висловились за самоліквідацію, оскільки не бажали нести відповідальність за дії штабу. 28 жовтня Мала Рада своїм рішенням розпустила комітет.

Події кінця жовтня 1917 р. в Києві за радянських часів називали (за аналогією з петроградським) Жовтневим збройним повстанням, яке підняли проти влади Тимчасового уряду більшовики. Радянська історіографія вважала, що поразкою останніх підступно скористалась Центральна Рада, проголосивши свою владу в місті, а згодом і в Україні. Нові дослідження вітчизняних істориків, введення до наукового обігу значного масиву нових документів надали можливість розвіяти міф про більшовицьке збройне повстання в Києві. Найбільш переконливою є позиція В. Верстюка, висловлена ним у монографії “Українська Центральна Рада”. Своє бачення протистояння 29–31 жовтня історик базує, головним чином, на аналізі документів Сьомої сесії (Загальних зборів) УЦР, що відбувалась у Києві 29 жовтня — 3 листопада 1917 р. На його думку, збройний конфлікт у Києві не можна характеризувати як збройне повстання. Порівнюючи тактику РСДРП(б) у Києві та в Петрограді, автор дійшов висновку, що в діях більшовиків у Києві бракувало організованості. Вони не мали єдиного керівництва і плану дій, не намагалися захопити ключові комунікації міста тощо. Це були окремі збройні сутички, іноді цілком випадкові¹¹.

Збройне протистояння було спровоковане діями штабу КВО, який намагався взяти в свої руки владу в Києві. За його наказом, 28 жовтня війська вдалися до репресивних дій проти більшовиків. Вони оточили Маріїнський палац, де перебував ревком, розгромили приміщення виконкому Київської ради та комітету більшовицької партії. Лише втручання членів Центральної Ради, які влаштували перед озброєними солдатами живий коридор, врятувало більшовицьких лідерів від негайної розправи. Майже всі члени Київського комітету РСДРП(б) та ревкому (14 чол.) були заарештовані. У відповідь на дії штабу більшовики 29 жовтня створили новий ревком (В. Затонський, А. Іванов, І. Кудрін, А. Карпенко та ін.) і почали збройну боротьбу з військами КВО. В наступні три дні збройні сутички точилися головним чином на Деміївці та Печерську, в основному навколо заводу “Арсенал”. Вони мали локальний характер, відбувалися більше спонтанно, ніж організовано.

29 жовтня в Києві відкрилася Сьома сесія УЦР. Оскільки Мала Рада своєю резолюцією вже засудила збройне повстання більшовиків у Петрограді, за аналогією Загальні збори Центральної Ради також мали б засудити збройний виступ київських більшовиків. Однак, як свідчать матеріали сесії, відповідальність за збройні провокації у місті Центральна Рада ціл-

ком поклала на генералів штабу. На вечірньому засіданні 29 жовтня збори ухвалили резолюцію “Про контрреволюційні виступи штабу округу”, в якій вимагали негайного “увільнення всіх заарештованих у палаці, з огляду на повну відсутність всякої спроби повстання з їхнього боку”¹². 30 жовтня на зборах прозвучала інформація про те, що Центральна Рада направила до штабу своїх емісарів М. Ткаченка і М. Туган-Барановського з вимогою припинити вогонь¹³. Вірогідно, генерали сподівалися на схвалення та підтримку (не так військову, як політичну) своїх дій Центральною Радою. А коли цього не сталося, швидко склали зброю. Проти більшовиків була задіяна зовсім незначна кількість військ, які не зчинили їм серйозного опору і досить швидко капітулювали. Командуючий КВО генерал М. Квезинський та комісар Тимчасового уряду І. Кириєнко ще до остаточного припинення вогню залишили приміщення штабу і перебували на території Миколаївського військового училища, де 1 листопада були затримані українськими військами.

Розвиток подій у Києві свідчив про лідерство Центральної Ради у політичному протистоянні в Україні. На той час реального конкурента їй у змаганні за владу не було. 28 жовтня функції ліквідованого Крайового комітету перебрав на себе Генеральний Секретаріат. 30 жовтня Загальні збори УЦР створили узгоджувальну комісію для вироблення умов припинення військових дій у Києві, до її складу увійшли представники від усіх політичних таборів, у тому числі й більшовики. Комісія запропонувала ряд заходів, аби повернути місто до мирного становища, і зафіксувала перехід влади в ньому до Центральної Ради, яка мала діяти у згоді з міським самоврядуванням та радами робітничих і солдатських депутатів. Сьома сесія також прийняла рішення про поширення влади Генерального Секретаріату на всю територію України в її етнографічних межах та сфери його компетенції, ввівши до його складу 5 нових генеральних секретарів (військових справ, шляхів сполучення та ін.). Штаб КВО очолив підполковник В. Павленко. Про зміни, які сталися в результаті боротьби за владу в Києві, було повідомлено у “Зверненні Центральної Ради до громадян України”¹⁴. 3 листопада на об’єднаному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів Києва Центральну Раду було визнано крайовою владою в Україні. Це рішення повністю спростовувало звинувачення її в самочинному захопленні влади.

Використавши сприятливу політичну ситуацію, Центральна Рада здійснила вирішальний крок на шляху державотворення. Схвалений 7 листопада III Універсал проголосив створення автономної Української Народної Республіки (УНР) у федеративному зв’язку з Російською державою. Соціальна програма, викладена в Універсалі, мала чітко окреслену соціалістичну спрямованість. Проголошення УНР було несподіванкою для більшовиків в Україні. Так само і петроградський уряд не чекав швидких і рішучих дій з боку Центральної Ради. Тому керівних вказівок місцевим організаціям РСДРП(б) відносно ставлення до автономної України одразу не надходило. У відповідь на запити з місць секретаріат ЦК РСДРП(б) пропонував “керуватись декретами Народних Комісарів”¹⁵. 11 листопада обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю направив до ЦК листа, в якому повідомляв про “руйнівний вплив на український пролетаріат українських соціалістичних партій та Центральної Ради” і ставив питання про створення в Україні окремої партії — Української СДРП(б)¹⁶. Зміст листа свідчив, що більшовики в Україні готові визнати УНР і навіть створити в автономній територіальній одиниці окрему партію. Іншої думки дотримувались у Петрограді. Відповідь до Києва була

відправлена негайно: “Створення окремої партії української, яку б назву вона не мала, яку б програму не прийняла, вважаємо небажаним”. У ставленні до Центральної Ради пропонувалося керуватись матеріалами більшовицької преси та стежити за подальшим розвитком подій¹⁷.

Проголошення УНР та зміст III Універсалу не викликали одностайного засудження з боку більшовицьких комітетів України. За відсутністю керівних вказівок з центру вони критикували переважно його соціальну програму, яку оцінювали як половинчасту. «Весь універсал, — писала київська “Пролетарская мысль”, — складається із звичайної буржуазної мелодекламації, яку можна тлумачити то так, то сяк. Робітників і селян можна запевняти, що універсал спрямований проти поміщиків та капіталістів, а останніх можна тішити необхідністю заспокоїти робітників і селян деякими поступками»¹⁸. Більшовики побудували агітаційну кампанію проти Центральної Ради на порівнянні III Універсалу з першими декретами радянської влади. Радикальний зміст цих декретів та ряд заходів, вжитих проти заможних верств суспільства, давали їм підставу стверджувати, що лише більшовики є справжніми захисниками інтересів трудящих.

Проте звучали і більш об’єктивні оцінки, які вказували на схожість універсалу з декретами радянської влади. Так, член Київського комітету РСДРП(б) І. Кулик стверджував, що “новий універсал є лише повторне (і набагато гірше) видання декретів уряду робітників і селян”¹⁹. Спробуємо порівняти перші програмні документи радянської та української влади.

“Декрет про мир” ставив питання про негайне припинення війни, пропонував усім воюючим державам розпочати переговори про мир без анексій і контрибуцій. З огляду на міжнародне становище, негайний загальний мир не влаштував жодну з країн, що воювали на боці Антанти, не відповідав геополітичним інтересам Росії. Суперечив він також сподіванням чехів, поляків, українців та інших народів на відновлення після війни власної державності. Ленін і більшовики знали, що не в їхній волі зупинити світову війну і гучний заклик залишиться без міжнародної відповіді. Тому “Декрет про мир” призначався більше для внутрішнього користування, для підкорення радянській владі багатомільйонної армії. Він також слугував меті світової революції, на підтримку якої розраховували більшовики.

У III Універсалі УЦР стверджувалося, що Україна виступає за найшвидше встановлення миру і готова вжити “рішучих заходів, щоб через центральне правительство примусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори”. “Але до миру, — йшлося далі в універсалі, — кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської республіки, повинен твердо стояти на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу”²⁰. Тобто Центральна Рада, яка теж прагнула миру, не обіцяла його негайно, реально враховуючи міжнародне становище, а до підписання загального миру збиралась виконувати свої зобов’язання перед Росією та союзниками.

“Декрет про землю” ліквідував без викупу поміщицьку, удільну, монастирську та іншу нетрудову власність на землю. Приватна власність на неї була скасована, земля переходила до загальнонародного земельного фонду і розподілялась між трудящими за принципом зрівняльного землекористування. Декрет, спрямований “задовольнити величезні маси селянської бідноти”, став “бомбою уповільненої дії”. Зустрінутий з надзвичайним ентузіазмом більшістю селянства, він призвів до анархії, жорстокої братовбивчої громадянської війни на селі, в основі якої лежав стихійний перерозподіл земельної власності.

III Універсал так само скасував без викупу право власності на нетрудові землі, які передбачалося розподілити між безземельним і малоземельним селянством. У приватній власності він залишив лише трудові наділи, що належали селянам. Остаточні вирішити земельне питання мали Всеукраїнські установчі збори, проте 18 січня 1918 р. під тиском українських есерів Центральна Рада прийняла радикальний земельний закон, який спричинив ті самі явища, що й “Декрет про землю” в Росії.

“Декларація прав народів Росії”, проголошена 2 листопада 1917 р., надавала всім народам Росії право на вільне самовизначення, аж до відокремлення та утворення самостійної держави. Декларативність цього документа, що не відповідав політичним реаліям, виявилась досить швидко, хоча б у ставленні до УНР. В листопаді 1917 р. прагнення до самовизначення та перші кроки в розбудові власної державності вже продемонстрували багато недержавних народів Росії. Проте в подальшому жоден з них, крім Польщі та Фінляндії, підтриманих світовою спільнотою, не зміг вирватись з обіймів “старшого брата”. Що ж до III Універсалу, то питання про самовизначення України вирішувалося в ньому цілком реально: “Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність ..., ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів”²¹.

Порівняння перших декретів радянської Росії та III Універсалу УЦР свідчить, що українська влада висувала цілком реальні задачі, які виходили з тогочасних політичних і соціально-економічних умов України. Написані В. Леніним перші законодавчі акти радянської Росії — “Декрет про мир”, “Декрет про землю” та “Декларація прав народів Росії” — мали декларативний, пропагандистський характер. Вони були розраховані на те, щоб вразити уяву соціальних низів — втомлених, деморалізованих солдатів, політично незрілого люмпен-пролетаріату, селянства, доведеного війною до зубожіння. Але, якщо відкинути популізм та надмірну революційну фразеологію більшовиків, соціально-політична спрямованість обох документів досить близька. Тому причиною майбутнього конфлікту слугували не соціально-класові протиріччя, а прагнення більшовиків залишити Україну у сфері свого підпорядкування.

Центральна Рада не визнала Раднарком загальноросійським урядом і відповідно розглядала його як регіональну владу центру Російської республіки. Вона звернулася до урядів нових державних утворень на території колишньої Російської імперії з пропозицією про створення федеративного, соціалістичного за характером, загальноросійського уряду. Більшовицький Раднарком у Петрограді також отримав запрошення взяти участь у формуванні центрального уряду, яке залишив без відповіді. Ставлення ЦК більшовицької партії так само, як і керованого ним радянського уряду, до автономної України деякий час, приблизно до кінця листопада, залишалося невизначеним. Раднарком утримувався від будь-яких стосунків з УНР на офіційному рівні, ЦК РСДРП(б) — від заяв та прямих керівних настанов своїм місцевим організаціям в Україні. Це не означало, що більшовицька партія відмовилася від своїх намірів захоплення влади в Україні.

На той час головну небезпеку для радянської влади становила діюча армія. Більшовикам треба було якомога швидше підкорити фронт. Тому головний тягар боротьби за усунення Центральної Ради від влади та поширення на Україну радянського режиму ліг на місцеві чинники — більшовицькі організації та ради робітничих депутатів. На думку відомого історика права О. Юрченка, спочатку це мало вигляд політичної акції, спрямованої не проти української незалежності як такої, а проти УНР та

створеного нею режиму²². Усунення Центральної Ради з політичної арени передбачалося здійснити або шляхом переобрання її, або за допомогою збройного виступу місцевих більшовицьких сил. Готувалися одночасно обидва варіанти.

Восени 1917 р. більшовики в Україні мали значно меншу порівняно з українською демократією підтримку населення. Підтвердженням цього є об'єктивні результати проведених 12—13 листопада 1917 р. виборів до Всеросійських Установчих зборів, де вони отримали 10 % голосів, тоді як українські партії — 77 %. Так само більшовики не мали переваги і в радах України. Приймаючи на початку листопада резолюції на підтримку петроградського Раднаркому, ради найбільших міст — Києва, Харкова, Полтави, Одеси, Катеринослава — водночас визнали Центральну Раду крайовою владою в Україні. Міські думи, обрані демократичним шляхом влітку 1917 р., також визнали УЦР крайовою владою. Таким чином, прагнення усунути УЦР від влади могло виходити виключно з Петрограда.

Зміст і характер контактів Раднаркому з УЦР свідчили, що більшовицький уряд не шукав порозуміння і співробітництва, а прагнув єдиної мети — захоплення влади в Україні. Перебрати владу у демократичний спосіб було можливо за допомогою рад, попередньо усунувши або нейтралізувавши шляхом переобрання Центральну Раду. Більшовицька преса вела агітацію проти УЦР як “буржуазно-націоналістичної” за складом, такої, що не представляє інтересів трудящих. Всупереч цим твердженням соціальна база Ради була досить широкою, до неї входили представники фактично від усіх соціальних верств українського населення та національних меншин. Крім мешканців України, в УЦР були представлені українські громади інших регіонів Росії. До складу Ради входили представники від 19 партій, з них 17 — соціалістичних. Зокрема, РСДРП(б) мала 10 місць, Ради робітничих і солдатських депутатів — 50 місць.

Соціальна база рад порівняно з Центральною Радою була більш вузькою. Загалом переважали ради робітничих і солдатських депутатів, в яких був представлений міський промисловий пролетаріат (переважно російський або зрусифікований) та солдати тилкових гарнізонів України (у більшості не українці і не мешканці України). Українське селянство мало незначне представництво в радах, оскільки низових селянських рад — сільських, волосних — було дуже мало. Воно гуртувалося навколо Української селянської спілки, що перебувала під впливом УПСР. Осередки цієї найбільш масової політичної організації незаможного селянства України існували майже в кожному селі. В радах також не були представлені солдати-фронтвики (на фронті перебувало до 3 млн українців), які об'єднувалися в армійські комітети та фронтові українські ради. З огляду на склад рад вимога більшовиків про передачу їм влади означала дискримінацію селян і солдатів-українців, які становили близько 80 % населення України.

На вже згаданому об'єднаному засіданні виконкомів Київських рад робітничих і солдатських депутатів 3 листопада фракція більшовиків запропонувала резолюцію про визнання Центральної Ради крайовою владою за умови передачі влади на місцях радам і скликання Всеукраїнського з'їзду рад з метою реорганізації УЦР у “Центральну раду робітничих, солдатських і селянських депутатів”. Резолюція не була прийнята, оскільки її не підтримали українські партії, меншовики та есери. Вони виступили на підтримку УЦР, за створення однорідної соціалістичної влади в Росії та в Україні²³. 4 листопада більшовики запросили на засідання полкові комітети, представників профспілок та фабзавкомів і за їх підтримки провели резолюцію про негайне скликання “Всеукраїнської ради робітничих, солдатських і селянських депутатів” для реорганізації Центральної Ради²⁴.

Слідом за київськими більшовиками питання про переобрання Центральної Ради поставили більшовики Харкова. 10 листопада член ЦК РСДРП(б) Артем (Ф. Сергєєв) заявив на засіданні Харківської ради робітничих і солдатських депутатів, що найвищою владою в Україні має стати з'їзд рад, а не Центральна Рада. Більшістю у 120 голосів проти 79 Харківська рада ухвалила запропоновану Артемом резолюцію про підтримку Раднаркому Росії, федеративного устрою Російської республіки та передачу всієї влади в Україні з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів²⁵.

10 листопада 1917 р. очолюваний більшовиками Обласний комітет рад Південно-Західного краю запропонував Центральній Раді взяти на себе ініціативу скликання Всеукраїнського з'їзду рад²⁶. Таким чином, Центральна Рада брала участь у скликанні з'їзду на цілком законній підставі, а не самочинно, як це стверджувалось у радянській історичній літературі. Пропозиція взяти участь в організації з'їзду свідчила, що авторитет УЦР, як представницької революційно-демократичної організації, визнавали й більшовицькі комітети. Без згоди УЦР проблематичною могла стати участь у з'їзді місцевих рад, які вважали її крайовою владою. Разом з тим, якби Центральна Рада заборонила проведення з'їзду, більшовики мали б підстави звинуватити її в антинародній політиці. Вони також бачили своїх потенційних союзників у радикально налаштованих українських соціалістах, яких розраховували на з'їзді перетягти на свій бік. Передумови для цього існували. III з'їзд УПСР, що відбувся 21—24 листопада 1917 р., зажадав від Центральної Ради поглиблення соціальних реформ, проведення в Україні соціалістичних перетворень²⁷.

УЦР, певно, не обговорювала питання про скликання з'їзду (у документах Малої Ради не знайдено відповідних рішень). Відомо, що до обрання депутатів доклали зусиль представницькі організації, які входили до її складу. За скликання з'їзду рад висловилися Селянська спілка та Всеукраїнська рада військових депутатів. Всеукраїнська рада робітничих депутатів ухвалила рекомендувати українським робітникам вибирати на з'їзд своїх представників²⁸.

Більшовики запропонували на Всеукраїнський з'їзд представництво від рад у такій пропорції: по 4 представники від селянських, по 7 — від робітничих та по 7 — від солдатських рад. Таким чином, в Україні з переважачим селянським населенням перевага віддавалась робітникам і солдатам. Неадекватним також виглядало однакове представництво для кожної губернії: густонаселені Харківську й Катеринославську та малонаселену Волинську губернії представляла однакова кількість депутатів²⁹. З протестом проти норм представництва, що відверто порушували права українського населення, одразу виступили українські соціал-демократи. ЦК Селянської спілки заявив, що з'їзд скликається без узгодження з ним, з метою підтасувати волю українського народу і передати владу меншості. Він звернувся до своїх організацій з пропозицією обирати делегатів за такою нормою: від губернії — число делегатів за кількістю повітів, від повіту — за кількістю волостей. Селянським спілкам було запропоновано ухвалювати резолюції протесту проти намірів більшовиків захопити владу за допомогою з'їзду і надсилати їх на адресу Центральної Ради³⁰.

Український рух мав у своєму активі розгалужену мережу масових громадсько-політичних організацій: селянські спілки, профспілки, фронтові українські ради, національно-культурні й освітні об'єднання. Завдяки їм вдалося перехопити у більшовиків ініціативу в проведенні з'їзду. Численні активісти українського руху спромоглися обрати делегатів від най-

віддаленіших куточків України та фронту. Тому, коли 3 грудня 1917 р. з'їзд відкрився у Києві, виявилось, що серед понад 2 тис. його учасників більшовиків було лише 150, тоді як 670 чол. представляли селянські спілки, 905 — українські військові організації³¹. Перевага прихильників української влади визначила порядок роботи та рішення з'їзду. Опинившись у меншості, більшовики запропонували вважати його “нарадою”, що має підготувати справжній з'їзд. Переважна більшість делегатів не погодилась на їх пропозицію, тоді 125 прихильників більшовиків 5 грудня залишили з'їзд. Таким чином, Всеукраїнський з'їзд рад, який, за планами більшовиків, мав усунути Центральну Раду від влади, продемонстрував цілковиту підтримку її політики та діяльності українським народом.

Водночас із спробою усунути УЦР демократичним шляхом більшовики готували проти неї збройні заклоти. Через газету “Пролетарская мысль” Київський ревком оголосив Центральну Раду і Генеральний Секретаріат контрреволюційними установами і закликав до боротьби з ними. Всупереч забороні Генерального Секретаріату, ревком займався організацією та озброєнням нових загонів Червоної гвардії, здійснив “чистку” в більшовизованих частинах гарнізону, звільнив офіцерів і призначив власних командирів та комісарів. Були відправлені емісари по допомогу в Ставку до більшовицького головнокомандуючого М. Криленка та до 2-го гвардійського корпусу Південно-Західного фронту³². Виступ планувався на кінець листопада.

29 листопада Київський ревком на чолі з Л. Пятаковим ухвалив розпочати наступного дня збройне повстання проти Центральної Ради. Проти ночі 30 листопада 1-ша українська гвардійська дивізія під командою підполковника Ю. Капкана оточила більшовизовані військові частини, Червону гвардію заводу Гретера і Криванека і роззброїла їх. Тієї ж ночі було захоплено артилерійську батарею, що з лівого берега Дніпра мала обстрілювати місто під час повстання. На знак протесту проти роззброєння своїх сил ревком оголосив у місті загальний страйк, який відмовились підтримати всі соціалістичні партії, крім більшовиків. Страйк розпочався 1 грудня і тривав два дні, але не дав бажаного результату, не паралізував життя міста, оскільки до нього не приєдналися працівники трамваю, водогону та електростанції³³.

Водночас з київськими подіями більшовики спробували захопити владу в Одесі, де українські ради співробітничали з радами робітничих і солдатських депутатів і навіть вели переговори про об'єднання. 30 листопада загін Червоної гвардії, до якого приєдналися два піхотних полки, намагався роззброїти український гарнізон. 1 і 2 грудня у місті точилися справжні бої. Українцям вдалося не лише відбити напад, а й встановити повний контроль над містом. В результаті було досягнуто угоди про формування єдиного органу влади з представників українських організацій та рад робітничих і солдатських депутатів³⁴.

Більшовицьким агітаторам на чолі з Є. Бош вдалося розпропагувати 2-й гвардійський корпус, який залишив фронт і рушив на Київ. Столицю УНР та українську владу врятували війська 1-го українізованого корпусу генерала П. Скоропадського, які блокували залізницю і зупинили рух ешелонів з гвардійцями на Київ. Невдалими виявилися також спроби петроградських комісарів Г. Чудновського та С. Рошалья усунути командування Південно-Західного та Румунського фронтів і передати владу на фронті більшовицьким військово-революційним комітетам (ВРК). Обидва були заарештовані, а штаби фронтів взяті під охорону українізованими військами.

Події жовтня—листопада 1917 р. в Україні показали, що Центральна Рада стала єдиною правонаступницею скинутого Тимчасового уряду. Цілком нереальною виявилася спроба місцевих більшовицьких організацій одноосібно претендувати на владу в Києві у жовтневі дні. Нездійсненим був і план приходу до влади демократичним шляхом за допомогою Всеукраїнського з'їзду рад, оскільки РСДРП(б) не мала в Україні значного впливу. Досить легко були нейтралізовані спроби скинути українську владу в Києві, Одесі та інших містах, а також на фронті збройним шляхом. Таким чином, на початку грудня 1917 р. керована більшовицькою партією радянська Росія пересвідчилася, що більшовицькі організації України неспроможні ліквідувати українську державність в особі Центральної Ради та Генерального Секретаріату власними силами без збройної допомоги ззовні.

¹ Минц И. И. История Великого Октября. В 3-х т. — Т. 3. — М., 1973; Перемога Радянської влади на Україні. У 2-х т. — К., 1967; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Шусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. — К., 1987 та ін.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. — К., 1997; Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003; Історія України: нове бачення. У 2-х т. — К., 1996; Верстюк В. Українська Центральна Рада. — К., 1997; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.

³ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП(б). — М., 1957. — С. 210.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 57, оп. 2, спр. 16, арк. 2.

⁵ Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы. — М., 1958. — С. 275.

⁶ История Коммунистической партии Украины. — К., 1977. — С. 206.

⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — К., 1996. — С. 341—344.

⁸ Там само. — С. 359—360.

⁹ Там само. — С. 363.

¹⁰ Там само. — С. 334.

¹¹ Верстюк В. Назв. праця. — С. 199—201.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 374.

¹³ Там само. — С. 375.

¹⁴ Там само. — С. 383—384.

¹⁵ Переписка Секретариата ЦК с местными партийными организациями. Сборник документов (ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.) — М., 1957. — С. 79.

¹⁶ Там само. — С. 250—251.

¹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 57, оп. 2, спр. 24, арк. 21, 22.

¹⁸ Пролетарская мысль. — 1917. — 10 ноября.

¹⁹ Там само. — 9 ноября.

²⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 400.

²¹ Там само. — С. 399—400.

²² Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. — Мюнхен, 1971. — С. 120.

²³ Пролетарская мысль. — 1917. — 5 ноября.

²⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов. В 3-х т. — Т. 3. — К., 1957. — С. 40.

²⁵ Известия Юга. — 1917. — 12, 14 ноября.

²⁶ Пролетарская мысль. — 1917. — 11 ноября.

²⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. — Відень, 1921. — Т. II. — С. 65.

²⁸ Робітничая газета. — 1917. — 21 листопада; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Шусь О. Й. Ради України в 1917 році. — К., 1974. — С. 293.

²⁹ Робітничая газета. — 1917. — 28 листопада.

³⁰ Там само.

³¹ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 579.

³² Пролетарская мысль. — 1917. — 9, 14, 16 ноября.

³³ Нова Рада. — 1917. — 1, 2, 3 грудня.

³⁴ Там само. — 5, 6 грудня.

О. М. ЛЮБОВЕЦЬ (Київ)

**ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
В ПРОГРАМАХ І ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ
ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
(березень—листопад 1917 р.)**

В українській суспільно-політичній думці кінця XIX — початку XX століть оформилося дві концепції щодо можливих шляхів відродження національної держави: автономістсько-федералістська та самостійницька. Найбільш поширеною була перша концепція. Ідеї автономізму та федерації стали провідними у галузі державного будівництва в політичних поглядах відомих українських політичних діячів, починаючи від членів Кирило-Мефодіївського братства, В. Антоновича, М. Драгоманова та ін. На цих позиціях стояли практично всі дореволюційні українські політичні партії Наддніпрянщини. Єдиним винятком була Українська народна партія, яка відстоювала ідею незалежної самостійної України.

Перемога Лютневої революції 1917 у Петрограді сприяла зміцненню автономістсько-федералістських тенденцій в українському національно-визвольному русі. Лідери українських політичних партій, спостерігаючи за революційними перетвореннями в Росії, щиро вірили в те, що національні проблеми можна вирішити в межах єдиного загальноросійського революційно-демократичного фронту. Вони вважали, що повалення самодержавства відкрило можливості для задоволення нагальних вимог українців як етносу і водночас стимулювало об'єднання з усіма демократичними силами країни для проведення програми таких перетворень, які виключали б повернення до попереднього стану і забезпечували реформування всіх сфер життя за кращими світовими зразками. З огляду на це, гасло широкої національно-територіальної автономії України у складі Російської демократичної федеративної республіки було визнано першочерговим і набуло широкої підтримки серед українського загалу.

Це продемонстрували й перші післяреволюційні партійні форуми. 25—26 березня 1917 року у Києві пройшов з'їзд ТУП, на якому була прийнята нова назва — Союз українських автономістів-федералістів, що, на думку делегатів, більш відповідало поставленій меті та завданням часу. Союз проголошувався політичним об'єднанням, до складу якого могли входити окремі політичні партії. У спеціальній постанові з'їзду наголошувалося, що необхідно “негайно, всіма силами і засобами утворювати автономію України”¹. Також з'їзд доручив Раді Союзу створити комісію для розробки проекту автономії України.

Вже на цьому зібранні ТУП і після нього окреслилося декілька течій. Найчисленніша з них складалася із представників колишньої радикально-демократичної партії, яка і в Києві, і у провінції почала відроджувати свої партійні осередки. В питанні національно-державного будівництва партія залишилася на дореволюційній позиції, тобто — перетворення Росії на федерацію автономних національних одиниць². Наприкінці червня 1917 року на своєму черговому з'їзді партія перейменувалася в Українську партію соціалістів-федералістів³. Інші течії покладали початок новим партіям — Українській партії народних соціалістів і Українській трудовій партії⁴, які також підтримали ідею автономії та федерації.

З початком революційних подій набула подальшого розвитку й національно-державницька програма УСДРП. Відстоюючи ідею автономії України від 1905 до 1917 року і виступаючи у партійній програмі за по-

літичну децентралізацію Російської імперії, УСДРП водночас не висунула вимогу перетворення останньої на федерацію⁵.

На відставання національної програми партії від вимог часу звернула увагу партійна конференція, що пройшла у Києві 4—5 квітня 1917 року. У резолюції конференції “Про автономію України” підкреслювалося: “Виступаючи з рамок партійної програми, проголошеної на з’їзді 1905 р., конференція, з огляду на надзвичайність подій і вимог життя, вважає можливим взяти на себе право дозволити товаришам Партії підтримувати принцип Федеративного Устрою Демократичної Республіки і піддержувати федералістичні змагання демократії інших націй”⁶. Остаточне розв’язання питання щодо внесення положення про федерацію до партійної програми переносилося на партійний з’їзд.

Новостворена партія українських есерів вирішення національної проблеми також вбачала в необхідності створення на терені колишньої Росії федеративно-демократичної республіки, що й проголосив її установчий з’їзд 4—5 квітня 1917 року⁷.

Слід зазначити, що навіть Українська народна партія, яка до революції відстоювала ідею самостійної незалежної України, також спочатку піддалася загальному настрою. У постанові її першого з’їзду з цього приводу зазначалося: “...Російська держава мусить бути перебудована на федеративних основах”⁸.

Вітаючи революційні перетворення в центрі, всі українські політичні партії визнали Тимчасовий уряд і обіцяли йому підтримку в разі проведення ним послідовної політики щодо реалізації національних, соціальних, політичних вимог українського народу. Також партії підтримали ідею скликання Всеросійських установчих зборів, які й повинні були проголосити Росію федеративною республікою і визнати за Україною права широкої національно-територіальної автономії.

У питаннях державно-політичного устрою України ці партії у своїх політичних програмах виступили за створення у Києві Українського Сейму як законодавчого органу, у прерогативи якого мало входити вирішення всіх справ, які безпосередньо торкалися України і виходили за межі загальноросійського федерального законодавства. Сейм повинен був бути виборним органом на принципах прямого, рівного, пропорційного і таємного виборчого права. У законотворчій діяльності допускалася можливість проведення всенародного референдуму і право народної законодавчої ініціативи. Найбільш докладно схема законодавчої, виконавчої, судової влади з окресленням компетенції відповідних органів подана у програмі партії соціалістів-федералістів⁹.

Водночас партійні програми передбачали запровадження місцевого самоврядування на якнайширших засадах. Наприклад, УТП припускала навіть можливість створення для окремих областей України (Степової, Слобідської, Лісової, Промислової і т. п.) місцевих крайових органів (соймиків) з правом законодавства з місцевих справ¹⁰. Фактично це означало, що партія припускала можливість федеративного устрою і в середині республіки. Безумовно, це можна розцінювати як ознаку демократизму, але така позиція в тогочасних конкретних історичних умовах, на нашу думку, була дещо передчасною і не зовсім відповідала інтересам України. (Як покажуть подальші політичні події, у плани Тимчасового уряду не входило перетворення Росії на федеративну республіку, а отже, й визнання реальних автономних прав України, а у такій ситуації наявність краєвих соймиків із законодавчими функціями могла б

використовуватися як основа для підриву територіальної цілісності України.)

Відстоюючи національні права України як окремого суб'єкта Російської федерації, українські політичні партії виступили із широкою програмою українізації державного і культурного життя республіки. Ця програма передбачала обов'язкове введення української мови у державних і громадських установах, суді, учбових закладах різного рівня.

Таким чином, можна констатувати, що на початковому етапі революції у середовищі українських політичних партій домінуючими ідеями національно-державного будівництва були ідеї автономії і федерації. З огляду на те, що члени вище перерахованих партій (УСДРП, УПСР, УПСФ, УТП) мали значне представництво в Центральній Раді і займали провідне становище в її керівних структурах, то саме вони й формували основні напрями її політики. На цьому етапі Центральна Рада головним своїм завданням вбачала практичну реалізацію автономних прав України.

В той же час в Україні існували політичні сили, які стояли на альтернативній позиції щодо можливих шляхів національно-державного будівництва, відстоюючи ідею розбудови Української самостійної незалежної держави. Цей, як його називали, самостійницький напрям українського національного руху на початку революції був ще нечисленним. Ядром українського самостійницького табору стала Українська народна партія, яка дуже скоро повернулася до своєї дореволюційної позиції щодо розбудови незалежної Української Держави. До цього напрямку, крім УНП, належали такі політичні організації, як “Союз української державності”, “Братство самостійників”, Військовий клуб ім. П. Полуботка та ін. невеликі об'єднання.

Прибічники самостійницького напрямку виступали за створення Української Демократичної Республіки на всіх етнічних українських землях (від Карпат до Кавказу) із забезпеченням прав національних меншин. З метою розв'язання українського питання на міжнародному рівні висувалася вимога обов'язкової присутності представників української нації на майбутньому мировому конгресі ¹¹.

Наявність двох альтернативних позицій в українському національному русі зумовила протистояння всередині нього. Попри всю свою відносну нечисленність, представники самостійницького напрямку відзначалися надзвичайною активністю. Без їхньої участі не пройшов жоден представницький з'їзд перших місяців 1917 р. Як правило, на цих зібраннях прибічники самостійного розвитку України виступали із пропагандою своїх поглядів, доводячи їхню правомірність. Звіти про ці форуми, що містилися в пресі, свідчать, що самостійницькі гасла часом викликали значний резонанс і співчуття з боку делегатів. Тому присутнім на зборах есерам, еседам, есефам доводилося іноді, як, наприклад, на I Всеукраїнському військовому з'їзді, докладати багато зусиль, щоб домогтися прийняття резолюцій автономістсько-федеративного спрямування ¹². Врешті це завжди вдавалося зробити, використовуючи, окрім інших аргументів, і особистий авторитет таких лідерів Центральної Ради, як М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін.

Прагнучи нейтралізувати агітацію самостійників, партії федералістичного спрямування намагалися переконати маси українства у тому, що прагнення незалежності є домаганнями поміщиків і капіталістів, яке відповідає їхнім класовим завданням, не має нічого спільного з інтересами трудящих і означає збереження буржуазно-поміщицького ладу. А в умовах автономії у демократичній республіці Росії можна побороти слабосилу

українську буржуазію і встановити в Україні справедливий соціально-економічний устрій.

Так, наприклад, на Всеукраїнському селянському з'їзді в червні 1917 р. один із лідерів УСДРП Б. Мартос заявив, що “самостійники це люди, які хочуть самодержавства, хочуть, щоб було так, як за старого ладу, лише щоб вони самі панували над бідним народом, ... самостійники як не самі поміщики — то поміщицькі сини...”¹³. Безумовно, подібні звинувачення не мали під собою реальної основи, бо, як відомо, УНП підтримувала ідею необхідності соціалістичних перетворень. Але з огляду на низький рівень освіченості та політичної культури селянських мас і робітництва такі форми агітації мали певний ефект.

В цілому ж, як зазначалося вище, на цьому етапі автономістично-федералістська політика Центральної Ради знаходила абсолютну підтримку з боку української громадськості. Але на шляху реалізації цих задумів стала політична діяльність Тимчасового уряду. Він, хоча й заявив у декларації від 3 березня 1917 року про скасування усіх національних обмежень, насправді продовжував стару, традиційну шовіністичну політику, реальним проявом якої стала відмова у травні 1917 року юридично закріпити автономні права України. Таке поведіння Тимчасового уряду підривало довіру до нього з боку українських політичних партій. Ці настрої відбивалися на сторінках партійної преси та в ухвалах партійних форумів.

Зокрема, загальна партійна конференція УПСР, що відбулася у Києві 3—6 червня 1917 року, серед інших питань розглянула й питання ставлення до Тимчасового уряду та національне питання. Ухвалена конференцією резолюція з першого питання висловлювала центральному урядові рішучу недовіру. Основною причиною називалося негативне ставлення останнього до перспективи перетворення Росії у демократично-федеративну республіку та надання Україні прав широкої автономії¹⁴.

При обговоренні національної програми партії окреслилося три різних підходи, незважаючи на те, що в принципі всі делегати конференції стояли на ґрунті федералізму. Частина делегатів на чолі з Й. Маєвським вважала, що немає підстав для утворення федерації з народів колишньої Росії з огляду на дуже слабкий зв'язок між різними націями, який до того ж підривався поточною централістичною політикою російської демократії. Тому, на думку цієї групи (яка пізніше отримала назву конфедералістів), гаслом партії мусила бути конфедерація незалежних республік, вільним членом якої стала б й Україна, будучи одночасно федерацією окремих українських земель¹⁵. Однак більшістю делегатів такі пропозиції були відкинута.

Інша група делегатів, що складала так звану течію “лівобережців” або “інтернаціоналістів”, запропонувала прийняти резолюцію, ухвалену на Крайовій Лівобережній конференції в Полтаві 30 травня — 2 червня 1917 року. У цій резолюції акцентувався соціальний аспект, а проблема вирішення національного питання була поставлена у прямиий зв'язок від встановлення соціалістичного устрою: “Тільки з повним знищенням соціального гніту може бути цілком знищена національна неволя”¹⁶. Ця пропозиція також не була підтримана більшістю делегатів. З огляду на чисельну перевагу “центру” вдалося відстояти позицію установчого з'їзду партії, тобто необхідність перетворення Росії на федеративно-демократичну республіку із входженням до її складу України.

Таким чином, перебіг дискусії на нарадах загальнопартійної конференції УПСР показав, що в партії на ґрунті різного розуміння шляхів розв'язання національної проблеми окреслилося три течії. Але на той момент ці розбіжності ще не мали вирішального значення і не призвели до розколу

єдиної партії, бо прибічники різних течій підтримували домагання Центральної Ради щодо реалізації автономних прав України. Про що від імені “лівобережців” і заявив Г. Михайличенко, підкресливши, що: “Справою першорядної ваги в діяльності Центральної Ради є переведення в життя автономії”¹⁷.

В інших провідних партіях Центральної Ради — УСДРП і УПСФ в той час не спостерігалось подібного розмежування поглядів щодо вирішення національної проблеми. Усередині УСДРП серйозних ідейних і тактичних розбіжностей не існувало аж до осені 1917 року. В цей період представники партії завжди виступали з єдиною узгодженою позицією. Зокрема, позиція фракції есдеків у Центральній Раді практично збігалася з позицією партії. Тоді як у есерів такої спільності не спостерігалось — позиція партії в цілому була радикальнішою від позиції її фракції в Центральній Раді.

На початок літа 1917 року, як зазначалося вище, УСДРП дещо відставала від інших українських партій в теоретичному обґрунтуванні ідеї федералізму. Лише в жовтні 1917 року на IV Конгресі партії була прийнята теза про “будування Української Демократичної Республіки, котра має стати у федеративному зв’язку з Російською Республікою”¹⁸.

Теоретичною розробкою проблем федерації в цей час ґрунтовно займалися лідери соціалістів-федералістів. Приймаючи таку назву партії на своїй червневій 1917 року конференції, вони начебто проголошували тим самим своє програмне “крето” щодо шляхів національно-державного будівництва. Федеративний устрій держави партія вважала як найбільш придатний для реалізації національних інтересів і потреб будь-якого народу. Тому федерація народів колишньої Російської імперії розглядалася як початок і приклад більш широкої європейської і навіть світової федерації вільних народів¹⁹.

Крім того, лідери партії відстоювали позицію, що право на самовизначення повинно належати не тільки націям, а й окремим краям (областям), які мають особливі географічні й економічні умови (наприклад, Сибір, Туркестан, Надволзька обл. та ін.). При цьому таке право не повинно було обмежуватися у часі. Якщо будь-який народ чи край не заявив про своє бажання стати окремим суб’єктом федерації під час її створення, то це право мало залишатися за ним і реалізуватися у будь-який момент²⁰.

Спільною рисою позицій українських політичних партій було те, що, на їхню думку, загальні принципи перетворення Росії на федеративну республіку повинні були визначити Всеросійські установчі збори, до скликання яких і відкладалось практичне розв’язання цієї проблеми. Легалізацію автономії України партії очікували отримати від Тимчасового уряду як центрального, правлячого органу Росії (хоча б і тимчасового). З огляду на це, жодна з них не пропонувала самочинно без санкції Тимчасового уряду проголосити автономію України. Виняток становили лише “конфедералісти” в УПСР, які вважали логічним спочатку створити суверенні українські органи без санкції центральних установ і тільки після цього укладати федеративний договір із Росією²¹. Але, як зазначалося вище, їхня позиція не знайшла підтримки з боку більшості партій і не впливала на політику партійної фракції в Центральній Раді.

В цілому такі погляди й сподівання зумовили очікувальну позицію провідних українських політичних партій, яку й зайняла Центральна Рада. Але наслідком переговорів делегації Центральної Ради і Тимчасового уряду стала відмова останнього офіційно визнати і юридично оформити автономію України. Відомо, що таке поведіння центрального уряду викликало незадоволення з боку українства і спричинилося до досить напруже-

ної ситуації у Києві. Найгостріше ці настрої виявилися на II Військовому з'їзді, коли представникам провідних українських партій Центральної Ради, на противагу від попереднього військового з'їзду, не вдалося схилити делегатів до поміркованої позиції. Навпаки, військові заявили про свою рішучу позицію вдатися до найрадикальніших заходів у разі відмови Центральної Ради прийняти відповідні рішення.

З огляду на це, ухвалення Центральною Радою I Універсалу, який тодішніми політичними діячами і сучасними дослідниками трактувався й трактується як самочинне проголошення автономії України, слід розглядати не як закономірний наслідок позиції провідних українських партій, а лише як результат конкретної політичної ситуації. Тільки реальна загроза втратити провід у національно-визвольному русі і віддати його самостійникам примусила лідерів Центральної Ради, які водночас були й лідерами відповідних українських партій, піти на такий радикальний крок.

Підтвердженням цієї тези може бути й прийняття II Універсалу, який став результатом компромісу з Тимчасовим урядом і був суттєвою поступкою з боку Центральної Ради. Незважаючи на це, на засіданні останньої представники українських політичних партій вітали його прийняття, цілком усвідомлюючи його реальне значення²².

Також поміркована і поступлива позиція провідних українських партій виявилася й при обговоренні на П'ятій сесії УЦР питання про прийняття "Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні", яка значно обмежувала компетенцію Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Цей документ викликав гостру дискусію. Проти його ухвалення виступили лише фракції українських націонал-революціонерів, трудовиків і частини есерів. Фракції УСДРП та УПСФ стояли на позиції, що, незважаючи на обмежений характер Інструкції, її все ж таки необхідно було прийняти з метою запобігання можливим репресіям проти України з боку центральної влади. Найбільш на потребі прийняти Інструкцію наполягали еседеки, їх лідер В. Винниченко виступав з цього приводу декілька разів²³.

Після триденного обговорення, 22 серпня була затверджена резолюція, запропонована фракцією соціал-демократів. Резолюція наголошувала, що Інструкція "цілком не відповідає потребам не тільки українського народу, а й національних меншостей, які живуть на Україні", і закликала "трудої маси населення всієї України до організованої боротьби за свої інтереси і за об'єднання навколо Центральної Ради"²⁴. Висловивши своє негативне ставлення до Інструкції, провідні українські партії Центральної Ради визнали її і взяли до відома. За словами В. Винниченка, вона була "все ж таки першою і дієвою конституцією України".

Таким чином, прийняття Інструкції свідчило, що, незважаючи на зневажливе ставлення Тимчасового уряду до національних потреб українського народу, більшість лідерів українських політичних партій і далі щиро вірили у можливість перебудови Росії на федеративну республіку, де б були забезпечені та гарантовані автономні права України. І вони багато часу і зусиль витрачали на те, щоб втілити ці ідеї у життя.

Так, з ініціативи лідерів українського руху в Києві у вересні 1917 р. був проведений з'їзд народів Росії, на якому обговорювалося питання утворення федеративної Російської республіки, де б усі нації та народності мали рівні права. Виступаючи перед делегатами з'їзду, М. Грушевський назвав федералізм конструктивним принципом, за допомогою якого можна задовольнити всі національні потреби. Зокрема, він наголосив, що "для всієї великої маси народу України — федералізм не являється пере-

хідним ступенем до державної незалежності! Навпаки, для нас, українців, державна незалежність лежить не перед нами, а поза нами. ...ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому — до федерації всього світу”²⁵.

Факт проведення з’їзду народів у Києві його рішення щодо необхідності перетворення Російської імперії на федеративну республіку, а також пропозиції розпочати цей процес з Києва сприяли посиленню не тільки федералістських, а й появи так званих “місіонерських” настроїв у середовищі українських партій. Їх лідери почали вважати, що дійсно можуть очолити загальноросійський федеративний процес.

Після повалення в Петрограді Тимчасового уряду і приходу до влади більшовиків український політичний провід зробив спробу реалізувати ці ідеї в житті. Не визнавши Раду Народних Комісарів законним центральним російським урядом, в той же час Центральна Рада своїм III Універсалом підтверджувала, що проголошена нею Українська Народна Республіка залишається у федеративних зв’язках із Росією. З огляду на це, завданням часу в нових політичних умовах вважалося створення центрального уряду, до складу якого ввійшли б представники від національних регіонів.

Обговоренню цього питання було присвячено декілька засідань Малої Ради. Так, відкриваючи засідання Малої Ради 10 листопада 1917 р., М. Грушевський як Голова зазначив, що “народи Росії заінтересовані в тому, щоб така власть була утворена”, і наголосив на тому, що, “очевидно, їм самим прийдеється заходжуватись коло цієї справи”²⁶.

У цьому напрямі було зроблено цілий ряд конкретних заходів. Зокрема, 25 листопада 1917 р. була розіслана “Нота Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії”, в якій цим республікам пропонувалося взяти участь у формуванні центрального “однорідно-соціалістичного правительства” на засадах федералізму²⁷. Однак на ці пропозиції ніхто, крім Дону, не відгукнувся.

Таким чином, отримавши фактично всю повноту влади після повалення Тимчасового уряду, Центральна Рада, замість вирішення власних державно-національних проблем, захопилася справами влаштування центральної федеративної влади, згаявши таким чином дорогоцінний час. Можна констатувати, що її подальші реальні кроки щодо власного державотворення (випуск гривні, початок проведення соціальних реформ і т. п.) зумовлювалися не прагненням її лідерів створити незалежну Україну, а скоріше були реакцією на політику більшовицького уряду.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що з початком революції перед Україною постала альтернатива подальшого національно-державного розвитку. Яким шляхом йти — або будувати самостійну незалежну державу, або задовольнитися національно-територіальною автономією у складі демократичної федеративної Російської республіки. Провід української революції на цьому етапі обрав другий шлях і наполегливо йшов ним на протязі всього 1917 року. Однією з основних причин цього стала автономістично-федералістична позиція провідних українських політичних партій, які очолили національно-визвольний рух. Незважаючи на інколи відкриту антиукраїнську політику Тимчасового уряду, лідери цих партій широко вірили, що реалізація національних інтересів українського народу цілком можлива у межах федеративної держави. І тільки жорсткі реалії політичного життя поступово зліквідують цю щире впевненість. Але це буде вже після 1917 року.

- ¹ Нова Рада. — 1917. — 28 березня.
- ² Програма Української демократично-радикальної партії // Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. — Тернопіль, 1991. — С. 63.
- ³ Нова Рада. — 1917. — 4 липня.
- ⁴ Г а й д а л е м і в с ь к и й П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. — Зальцведель, 1919. — С. 11.
- ⁵ Програма Української соціал-демократичної партії // Самостійна Україна. — С. 72.
- ⁶ Робітнича газета. — 1917. — 6 квітня.
- ⁷ Боротьба. — 1917. — 8 травня.
- ⁸ Робітнича газета. — 1917. — 11 квітня.
- ⁹ Програма Української партії соціалістів-федералістів // Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. — К.: Пошук, 1992. — С. 33–35.
- ¹⁰ Нарис програми Української Трудової Партії. — К., 1917. — С. 2–3.
- ¹¹ Робітнича газета. — 1917. — 4 червня.
- ¹² Див.: Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — Квітень. — № 3; Нова Рада. — 1917. — 7 червня; Народня Воля. — 1917. — 15 червня.
- ¹³ Нова Рада. — 1917. — 11 квітня.
- ¹⁴ Боротьба. — 1917. — № 5. — 20 червня. — С. 12–13.
- ¹⁵ Там само. — С. 8.
- ¹⁶ Постанови Загально-Української Конференції УПСР у Києві (3–6.VI.1917) та Краєвої Лівобережної Конференції УПСР в Полтаві (30.V.–2.VI.1917). — К.: Вид-во ЦК УПСР, 1917. — С. 11.
- ¹⁷ Боротьба. — 1917. — № 5. — 20 червня. — С. 10.
- ¹⁸ IV Конгрес УСДРП. — Б. м., 1917. — С. 14–15.
- ¹⁹ Нова Рада. — 1917. — 4 липня.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Боротьба. — 1917. — № 5. — 20 червня. — С. 8.
- ²² Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 146–147.
- ²³ Там само. — С. 247–251.
- ²⁴ Там само. — С. 250.
- ²⁵ Нова Рада. — 1917. — 4 жовтня.
- ²⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 407–409.
- ²⁷ Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. — 1917. — 15 грудня.

В. М. БОЙКО (Чернігів)

**РЕОРГАНІЗАЦІЯ МІСЬКИХ ДУМ
В УКРАЇНІ НАВЕСНІ 1917 р.**

До проблем, яким, мабуть, судилося завжди викликати значний інтерес, належить спроба реформування на демократичних засадах системи державного управління та місцевого самоврядування у 1917 р. І хоч, зрештою, вона зазнала невдачі, відкривши шлях встановленню радянського режиму, але механізми її реалізації й надалі потребують дослідження. Невід’ємна складова процесів, що мали місце після Лютневої революції, — реорганізація міських дум навесні 1917 р. Проходила вона під гаслами демократизації та підготовки до виборів на нових принципах, які мали забезпечити широку участь населення у прийнятті життєво важливих рішень. Але, на його нещастя, відбувалося все це в країні, де протягом тривалого часу зміни, необхідність яких гостро відчувало суспільство, влада відтягувала до останньої можливості. Врешті-решт це призводило до надрадикального вирішення проблем шляхом революції.

Очевидно, що напередодні Лютневої революції відчували потребу реформування й міські думи. В останні роки існування Російської імперії

вони продовжували діяти на основі законів 1892 р., що передбачали цензове виборче право. За даними відомого кадета, депутата Державної думи Л. Веліхова, з 9953 тис. мешканців міст із населенням понад 20 000 осіб мали виборче право лише 99 000 громадян, тобто 1 %, а в такому місті, як Одеса, — 0,5 %¹. Над думами та земствами зберігався повний адміністративний контроль. Після появи хоч і спотвореного, але все ж таки народного представництва у вигляді Державної думи такий стан справ виглядав явним анахронізмом. Видане у 1915 р. “Положення про адміністративне управління міст” внесло лише незначні правки в систему, що існувала: зберігався величезний майновий ценз, не мали виборчого права жінки та (фактично) євреї, а думи та земства перебували у повній адміністративній залежності від державної влади².

Між тим існував інший підхід. 27 червня 1908 р. під час роботи III Державної думи фракція кадетів внесла законопроект, який мав запровадити демократичні принципи під час місцевих виборів. Його головна вимога — надання виборчих прав усім верствам міського населення. Але документ успішно поховали у надрах комісій³. “За п’ять років свого існування, — заявив Л. Веліхов, — III Державна дума питання, що назріло, про реформування міського положення, застарілого й ні до чого не придатного, не лише не було вирішене, але навіть жодного разу не висувалося ні урядом, ні більшістю Державної думи”⁴.

Спроби переконати владу в необхідності реформування місцевого самоврядування тривали й у IV Державній думі. 8 травня 1913 р. за підписами 31 депутата-кадета (згодом — 37) на розгляд Думи надійшов новий законопроект, який передбачав: децентралізацію державного управління, розширення прав дум і земств, впровадження принципу невтручання центральної влади у місцеві справи, надання виборчих прав усім верствам міського населення, введення ділянкового самоврядування у великих містах тощо. Міська комісія Думи, яка займалася цим питанням, у листопаді 1913 р. “висловила не лише за бажаність, а й за необхідність такої реформи”. Таке рішення стало можливим завдяки підтримці октябристів. Як заявив член їхньої фракції М. Ареф’єв: “Без місцевого самоврядування як основи представницький лад робиться приви́дом, це будинок на піску, який зруйнує кожна буря”⁵. Водночас октябристи дещо обмежили радикальність підходів кадетів до виборів.

Нарешті, здавалося, вдалося зрушити справу з місця. У березні 1916 р. представник Міністерства внутрішніх справ (далі — МВС), погодившись в основному з пропозиціями комісії, запевнив Думу, що міська реформа є черговим завданням його Міністерства⁶. Саме наприкінці 1916 р. мали проходити чергові вибори до міських дум. Мабуть, розробники законопроекту сподівалися встигнути до того часу й провести кампанію за новими нормами. Однак хронічна недовіра до органів самоорганізації населення з боку влади паралізувала всі спроби змін. Проблему так і не вирішили, що надалі мало вкрай негативні наслідки для всієї системи державного управління та місцевого самоврядування.

На початку березня 1917 р. у своїй декларації Тимчасовий уряд віділив вибори в органи місцевого самоврядування на основі загального, рівного, таємного і прямого голосування як одне з пріоритетних завдань⁷. Події наступних днів, пов’язані зі зміною влади на місцях, змусили Тимчасовий уряд поквартитися. У своїй доповідній записці від 22 березня МВС зазначило: “Будь-яка думка про зволікання зі здійсненням реформи повинна бути відкинута”⁸. Основними цілями змін, на думку МВС, мали стати:

— докорінна перебудова “всього місцевого управління, яке повинно відтепер знаходитися в органічному зв’язку з новим державним улаштуванням, просякнутим ідеєю влади, яка йде в усіх ступенях своїх від населення”;

— перетворення органів безпосереднього державного управління на місцях в органи самоуправління і надання органам самоврядування, тепер позбавленим влади, всієї повноти державної влади на місцях”⁹.

Невдовзі за дорученням Тимчасового уряду МВС створило “Особливу нараду з реформи місцевого самоврядування і управління”¹⁰. 26 березня на своєму першому засіданні вона виділила зі свого складу сім комісій, одна з яких безпосередньо займалася міським виборчим законом¹¹. До її складу увійшли Л. Веліхов та М. Ареф’єв, які займалися цим питанням у IV Державній думі. 9 квітня закон про вибори було затверджено на загальних зборах Особливої наради¹². Того ж дня Тимчасовий уряд ухвалив його у формі постанови (опублікована 16, 20 квітня та 4 травня 1917 р.)¹³. 3 травня МВС затвердило інструкцію про міські вибори¹⁴. Таким чином, стартувала перша спроба реформування міського самоврядування в Російській державі на демократичних засадах. Швидкість, з якою прийняли закон (два тижні), основні його положення свідчать про те, що в основу автори поклали попередні думські розробки кадетів. Але, як з’ясувалося, в умовах, що склалися після Лютневої революції, новий закон запізнився.

Тимчасовий уряд покладав великі надії на вибори до органів місцевого самоврядування, бо вважав неможливим проведення кампанії до Установчих зборів існуючими цензовими думами та земствами. Крім того, місцеві вибори розглядалися як своєрідна репетиція до всеросійської конституанти. Але ж організація виборів за новим демократичним законом вимагала часу. Проте, як зазначив Г. Львов на нараді губернських комісарів 22 квітня 1917 р., “не можна було залишатись при старому цензовому складі міських дум і земських зборів, хвиля руської демократії, що здійснювалася, прагнула якнайшвидшого перетворення органів місцевого самоврядування”¹⁵.

Як варіант можливого виходу з ситуації, що склалась, уряд міг цілковито спертися на комітети громадських організацій. Власне, вони на початку революції мали достатньо авторитету та впливу, аби самостійно керувати підвідомчими територіями. На практиці комітети доволі активно займалися господарськими питаннями, часто підміняючи тут місцеве самоврядування. Однак вони все ж таки створювалися насамперед як політичні органи для ствердження нової влади на місцях. За своєю природою господарські функції залишалися комітетам чужими. Тим більше, що всім господарським апаратом фактично розпоряджалися думи та земства. Об’єктивно створювалася загроза своєрідного двовладдя, яке, враховуючи обставини, не могло завершитися на користь старих дум. Натомість Тимчасовий уряд збирався не ламати, а зміцнювати систему місцевого самоврядування.

Тому паралельно з підготовкою виборчого закону розгорнувся процес демократизації дум. Аби хоч якось упорядкувати те, що відбувалося, зберегти спадковість у роботі дум та земств, підняти їх авторитет і, отже, як здавалося, зміцнити владу, Тимчасовий уряд 20 березня через МВС видав розпорядження про бажаність їх поповнення “представниками місцевих організованих демократичних сил: робітничих, кооперативних, селянських організацій у кількості, яка забезпечувала б довіру до органів самоврядування всього місцевого населення”¹⁶. Передбачалося до переобрання, за новим законом, паритетне представництво в органах місцевого самоврядування старих гласних та членів комітетів громадських організацій.

Товариш міністра внутрішніх справ С. Леонт'єв при цьому зазначив: “Вказівки, що давалися про порядок демократизації, єдиною метою мали збереження спадковості в роботі”¹⁷.

У загальних рисах демократизація зводилась, як правило, до поповнення складу цензових дум представниками громадськості. В окремих випадках склад старих дум повністю змінювався¹⁸. За даними МВС, з 414 анкетованих міст у 287 цензові думи поповнилися новими гласними, у 122 — їх склад не змінився, а у 5 — думи розігнали¹⁹.

На практиці реорганізація почалася без будь-яких розпоряджень з центру. Більше того, вже після видання нового закону про вибори реорганізація, за місцевими правилами, тривала, а справжні вибори відтягувалися. Мабуть, ця обставина змусила Тимчасовий уряд наприкінці квітня видати постанову, в якій поповнення складу дум визнавалося можливим “в порядку лише тимчасової міри у випадках, якщо це невідкладно викликається виключно місцевими умовами”²⁰. І в кожному місті цей процес мав свої особливості.

Найрішучішими настрої виявилися в Одесі. За наказом начальника Одеського військового округу, тут заарештували голову думи Б. Пелікана та кілька його прибічників “з метою збереження в Одесі порядку та спокою”²¹. Залишившись без голови, дума спробувала звернутися до комітету представників громадських організацій з пропозицією поповнити її склад. Як заявив товариш міського голови С. Глушко-Попандопуло, “без довіри і сприяння... комітету ми безсилі й існувати не можемо”²². Однак комітет настійливо наполягав на розгоні думи, “а надалі, до нових виборів, визнати громадський комітет розпорядчим органом міського господарства”²³. Тимчасовий уряд постфактум погодився з діями комітету і через командування Одеського військового округу затвердив думські повноваження комітету²⁴.

Подібне сталося і в деяких інших містах. В Острі, що на Чернігівщині, думу 13 березня поповнив виконком громадських організацій. Однак через місяць переобраний виконком зажадав ротації гласних. Конфлікт, що виник, завершився розгоном думи²⁵. Взагалі в кількох містечках Чернігівщини звістку про Лютневу революцію сприйняли як наказ переобирати органи місцевого самоврядування за своїми правилами.

В Чигирині рада об'єднаних громадських організацій на початку квітня розпустила думу, прийнявши міські справи до власного відомства²⁶. Аналогічне рішення прийняв комітет громадських організацій міста Балта, що на Волині²⁷.

У Луганську місцевий громадський комітет на початку березня вирішив поповнити склад цензової думи новими гласними. Однак повінь у місті, що збіглась у часі з реорганізацією думи, виявилася для неї фатальною. Місцева рада робітничих депутатів оголосила діяльність міського самоврядування злочинною й вирішила “тимчасово надалі, до зміни положення про вибори в міські думи, у законодавчому порядку замінити попередній склад думи і міської управи членами Ради Робітничих Депутатів”. Державна адміністрація в особі губернського комісара явно не схвалювала такий перебіг подій, але змушена була рекомендувати Тимчасовому уряду “як виняток, визнати стан, що склався, щоб не вносити в життя міського самоврядування нового заміщення”²⁸.

У Миколаєві місцевий громадський комітет спільно з радою робітничих депутатів спочатку вирішили рекомендувати поповнити думу новими гласними в однаковій пропорції до старих. Вони розробили досить складну систему довиборів, яка передбачала представництво як від районів міс-

та, так і від організацій. Але довибори розтягнулися до кінця квітня, рада вибірників так і не змогла виконати свого завдання — поповнити думу новими гласними. Саме напередодні реорганізації думи місцева рада робітничих депутатів за власною ініціативою вирішила заарештувати голову думи І. Леонтовича та низку членів управи, звинувативши їх у господарських злочинах²⁹. І хоч затримання тривало кілька днів, цього виявилось досить, аби зруйнувати будь-які домовленості між думою та радою. Наступні тижні тривала тяганина за владу між ними. Безпорадним у цій ситуації виглядав Тимчасовий уряд: він то оголошував думу розпущеною і вимагав передачі справ щойно реорганізованому комітету представників громадських організацій, то підтверджував її повноваження³⁰. Склалася ситуація, коли в місті діяли стара, начебто розпущена дума, рада робітничих депутатів, комітет представників громадських організацій, збори виборців. Лише серпневі вибори на деякий час поклали край цьому багатовладдю.

Та все ж таки загалом повна заміна цензових дум новими, за місцевими правилами, не стала масовим явищем. Тимчасовий уряд, вважаючи такий перебіг подій вкрай небажаним, як міг, стримував його, навіть погрожуючи припинити, в разі цілковитої заміни складу цензових дум, надходження до них кредитів³¹.

Доволі часто склад дум взагалі лишався без змін. Щоправда, це стосувалося, як правило, невеличких повітових та заштатних містечок, де суттєвої активності політичних процесів не спостерігалось. В Україні з більш-менш значних міст лише в губернському Житомирі цензова дума дожила у старому складі до виборів за новим законом. До речі, цим фактом підтверджується уявлення про Волинь як консервативний регіон.

У переважній більшості міст думи все-таки поповнювалися новими гласними, причому в найрізноманітніший спосіб. Пропорції складу кожного разу змінювалися в залежності від обставин. У Києві 11 квітня на пропозицію голови виконкому громадських організацій І. Страдомського склад цензової думи поповнився 75 новими гласними, що дорівнювало кількості старих³². Щоправда, це була не перша кооптація і не остання. На той час до складу думи вже входив виконком громадських організацій. Крім того, на початку травня права гласних отримали делегати від міських окраїн та спілки службовців. Таким чином, загальне число гласних досягло 170, що перевищувало рекомендації Тимчасового уряду.

У Могилеві-Подільському місцева дума вже 10 березня постановила поповнити свій склад виконкомом громадських організацій у кількості 20 осіб³³.

У Чернігові міська дума на початку березня розширилась за рахунок включення до свого складу голови комітету громадських організацій І. Шрага та двох гласних, чий повноваження свого часу не визнав губернатор³⁴. У питанні створення міліції дума надала права гласних шести представникам комітету громадських організацій. Аргументуючи ухвалення такого явно незаконного рішення, юрист за фахом та октябрист за партійною приналежністю М. Імшенецький заявив: “Тепер, коли стара влада не діє, не можна рахуватися з тим, що представляється законним, а що не представляється, тому що доводиться створювати нові норми”³⁵. Але справжня реорганізація думи пройшла у квітні, коли на початку місяця 22 представники виконкому громадських організацій отримали статус гласних, а наприкінці місяця — ще 6. Так досить стихійно склалася приблизна рівновага між старими і новими гласними в Чернігові.

Методом делегування окремих представників комітетів громадських організацій поповнювалися старі думи й у Пирятині, Золотоноші, Мирго-

роді, Прилуках. У Полтавській міській думі питання про її поповнення новими гласними розглядалося 15 березня. Склалася досить курйозна ситуація, коли один з присутніх членів виконкому громадських організацій заперечив право думи на самореорганізацію через те, що не існувало відповідної постанови уряду. На захист революційної законності піднявся один із старих гласних, товариш голови думи Є. Саков: “Ви кажете про порушення закону, а між тим ви його самі порушуєте вашою присутністю тут... Але ви тут тому, що цей старий закон рухнув разом з основними законами. Навіщо ж говорити про законність”³⁶. До речі, така фактично тожжна реакція представників старих гласних у Чернігові та Полтаві досить показова у сенсі розуміння сучасниками (людьми несоціалістичних переконань) змісту подій, що відбувалися. Що ж до полтавської думи, то у березні її склад поповнили 19 членів міського комітету громадських організацій (за загальної кількості старих гласних — 60). У квітні, вже після отримання циркуляру Тимчасового уряду, дума постановила включити до свого складу весь комітет.

Приклад Полтави, коли комітети громадських організацій (в разі його великої чисельності — лише виконкоми) у повному складі ставали гласними дум, виявився доволі типовим. Таким чином, питання про співвідношення чисельності старих і нових гласних у думах відпадало само по собі, а представництво в думі тих чи інших політичних сил або громадських організацій вирішувалося виключно комітетом останніх. Так сталося в Кременчуку, Лохвиці, Умані, Перекопі, Феодосії, Верхньодніпровську, Маріуполі, Конотопі, Новгороді-Сіверському та інших містах. Коментуючи цей процес, подільський губернський комісар зазначав: “З повідомлень, що надійшли, як про це мені було відомо й раніше, виявляється, що в більшості зборів і дум громадські елементи, які ввійшли на їх поповнення, значно перевищують своєю чисельністю склад попередніх гласних, причому вказана Тимчасовим урядом норма 100 % не дотримується, а в деяких випадках поповнення зібрань і дум проводилося в розмірі 300 і більше відсотків. Потребу усунення частини гласних, обраних в революційному порядку, я не вважаю практичною, тому що такий захід повсюдно викличе невдоволення і протидії”³⁷. Як і в багатьох інших подібних випадках, таке ставлення губернського комісара не викликало у Тимчасового уряду заперечень.

У деяких промислових центрах України громадські комітети під час розподілу міст у думах поступалися на користь рад робітничих і солдатських депутатів. Як свідчать доповіді МВС, найчастіше таке траплялося на Катеринославщині. Вище вже йшлося про події в Луганську. В самому ж губернському центрі до складу реорганізованої думи ввійшли 79 нових гласних. У старій думі налічувалося 58 осіб, але на порушення вимог Тимчасового уряду уваги ніхто не звертав. При цьому ради робітничих і солдатських депутатів отримали відповідно 25 і 20 місць, тобто більше половини від усїєї квоти³⁸. У Павлограді громадський комітет мав у думі 12 гласних, а рада — 16. У Бахмуті виконком ради робітничих і солдатських депутатів у складі 36 чоловік отримав статус гласних, тоді як комітет громадських організацій мав лише 15 представників. До речі, таке поповнення призвело до збільшення чисельності думи, порівняно з дореволюційним часом — майже втричі. Однак місцева адміністрація виправити становище не могла. У Новомосковську місцева рада отримала 19 місць у думі і таким чином контролювала її. В Олександрівську раду безпосередньо представляли 12 нових гласних з 36, а ще 12 репрезентували близьку до неї спілку квартиронаймачів.

В інших губерніях ради впливали на реорганізацію дум лише епізодично. Таке траплялося на півночі Чернігівщини та в окремих містах сходу й півдня. Так, у Харкові міська дума на надзвичайному засіданні 18 березня обговорювала справу реорганізації думи, але рішення не ухвалила. Однак уже через три дні голова думи Д. Багалій представив проект її демократизації. На його думку, "...питання про розширення складу міської думи не може зазнавати щонайменшого зволікання"³⁹. Свій проект Д. Багалій доповів на засіданні думи 26 березня. Передбачалося представництво від громадських організацій, у тому числі окремо від національних. Рада в такому разі розглядалася, як і будь-яка інша організація, їй надавалося 12 місць. Однак вона висунула ультимативну вимогу — 60 місць для себе, з них 30 — безпосередньо, 30 — через партійні організації, кооперативи, і лише 20 мандатів — для решти організацій (скажімо, для українських — один на всіх). Крім того, рада залишала за собою право відводу небажаних, з її точки зору, гласних. Дума капітулювала перед таким тиском й в оновленому складі приступила до роботи наприкінці квітня.

У Херсоні правила демократизації думи виробили на спільному засіданні ради робітничих і військових депутатів. Передбачалося, що дума поповнюватиметься 60 новими гласними — за числом старих. Тобто урядова рекомендація залишалася чинною. Крім того, на відміну від Харкова у Херсоні рада не визначала для себе квоту в думі — нових гласних обирали в районах міста на зборах їх мешканців відкритим голосуванням⁴⁰.

У Кролеві, що на Чернігівщині, до складу думи увійшло 22 нових гласних — за числом старих. З них 12 представляли виконком громадських організацій, 10 — раду робітничих депутатів⁴¹.

Існував ще один варіант реорганізації дум. Ініціатива могла належати іншим громадським організаціям, крім уже згаданих, зборам громадян або ж самим органам місцевого самоврядування. Цей варіант був характерний для невеликих містечок. Так, у Борзні, що на Чернігівщині, до складу думи ввійшли представники від усіх церковних приходів, різноманітних організацій і товариств, а також проводилися вибори серед дрібних власників міста⁴². При цьому чисельність нових гласних була вдвічі більша, ніж старих. Липовецька дума наприкінці березня прийняла до свого складу 30 гласних — по 10 від селян, євреїв, чиновників та "інших посадових осіб і осіб вільних ліберальних професій"⁴³. У Звенигородці голова повітової земської управи доводив цензовим гласним міської думи, що вони не порушуватимуть закон, поповнивши свої ряди представниками всіх прошарків населення. Депутати погодилися й вирішили, що населення, яке не мало до того часу виборчого права, повинне дообрати на своїх зборах 50 гласних⁴⁴.

Усі зазначені випадки, зрештою, підкреслюють ключову роль у процесі реорганізації дум комітетів громадських організацій у всіх їхніх проявах та назвах. Зачепивши цю проблему, відомий російський історик В. Булдаков стверджує: «Відносна сила КОБів (при всьому управлінському безсиллі властей у той час) була в тому, що вони реанімували старі (напівдискредитовані) органи місцевого самоуправління, поповнивши їх представниками ліберальної та революційної громадськості, що надало їм несвідомо привабливого іміджу "вічового" представництва»⁴⁵. Дослідник наголошує на відповідності комітетів російській традиції.

Можливо, але на практиці дієздатність реорганізованих таким чином дум виявилася вкрай сумнівною. Власне, сам принцип поповнення містив суперечку. В декларації гласних від рад робітничих і військових депутатів Києва, яку оголосив 3 травня П. Незлобін, зазначалося, що соціалісти не

збираються брати “на себе своїм вступом у міську думу відповідальність за правильне задоволення міським управлінням усіх потреб міського населення”⁴⁶. Водночас головним своїм завданням депутати-соціалісти проголошували контроль за діяльністю міського самоврядування, проведення невідкладних соціальних заходів, вибори до нової думи. Така постановка питання викликала гостру реакцію старих гласних, які наголошували: участь у міських справах неможлива без відповідальності за них.

Так само не бажали брати на себе відповідальність “за стан міського господарства в найближчі місяці” харківські соціалісти. Більше того, вони відмовилися скласти присягу, вважаючи, за словами Я. Рубінштейна, що “декларація соціалістичного блоку є єдиною формою гарантії”⁴⁷. Це не завадило соціалістам проводити в думі власні рішення, зокрема змінити склад, мабуть, найважливішої для міста продовольчої комісії.

Як видно з наведених фактів, нові гласні йшли в думи (насамперед це стосується представників соціалістичних партій у великих містах) не стільки для того, щоб займатися муніципальною роботою, скільки для контролювання старих гласних. Інший пріоритет їхньої діяльності — це фінансування соціальних проєктів. Зрештою, важко очікувати чогось більшого від людей, які отримали повноваження гласних на кілька тижнів та ще й напередодні виборів.

На нашу думку, комітети, взявши активну участь у реорганізації дум, лише продовжили на деякий час їх агонію. Ще один результат: заради проведення виборів до органів місцевого самоврядування на засадах найдемократичнішого на той час у світі закону відтягувалося скликання Установчих зборів принаймні на три місяці, яких восени не вистачило Тимчасовому уряду, аби гідно зійти з політичної арени. В. Булдаков цілком слушно зауважив, що «...епоха співіснування Тимчасового уряду з усілякими “громадсько-державними органами” виявляє незвично широкий спектр можливостей з демократизації всієї системи управління. Чому ці можливості виявилися нереалізованими? Основною перешкодою стало занепокоєння, що будь-які відхилення від існуючих стандартів демократії є шляхом руху від неї»⁴⁸. Тобто на заваді прийняттю адекватних рішень стали уявлення політичних сил, які формували Тимчасовий уряд, про легітимність форм висловлення волі народу та безумовну необхідність їх дотримання.

Таким чином, у випадку з реорганізацією міського самоврядування йдеться про вимушений крок Тимчасового уряду. В свою чергу зумовлене таке рішення попередньою політикою часів Російської імперії, коли всіляко гальмувалися зміни у системі дум та земств. Як наслідок після Лютневої революції склалася ситуація, коли будь-який крок нового уряду лише погіршував стан справ. Зазначимо, що Тимчасовий уряд здебільшого виявлявся безпорадним, і процеси так званої демократизації дум проходили значною мірою стихійно. Якось їх обмежувати, власне, ніхто й не збирався, навіть коли те, що відбувалося, явно шкодило інтересам державного управління та місцевого самоврядування. Щоправда, уряд усе ж таки намагався не допустити цілковитого розгону дум.

Отже, головну роль під час реорганізації дум відігравали, як правило, комітети громадських організацій, у деяких випадках — ради або інші об'єднання. Вони визначали склад нових гласних відповідно до тогочасного розподілу політичних сил. У будь-якому разі на практиці співіснування старих і нових гласних не принесло бажаного результату. Можемо стверджувати, що таке поєднання виявилось значною мірою нежиттєздатним. В результаті замість зміцнення система місцевого самоврядування

знала потужного удару, що, зрештою, вплинуло й на її подальшу долю, а також тих політичних сил, які пов'язували з нею своє майбутнє. Закликавши 7 листопада 1917 р. своїм III Універсалом “вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що є органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя”⁴⁹, Українська Центральна Рада фактично прирєкла себе на успадкування системи, що гинула.

¹ Государственная Дума, стенографические отчеты. — Созыв 4. — Сессия 1. — Ч. 2. — СПб., 1913. — Столб. 815.

² Див.: Свод законов Российской империи. — Петроград, 1915. — Ч. 2.

³ Государственная Дума, стенографические отчеты. — Созыв III. — Сессия 4. — СПб., 1916. — Ч. 2. — С. 811.

⁴ Там же.

⁵ Государственная Дума, стенографические отчеты. — Созыв 4. — Сессия 4. — Петроград, 1916. — Столб. 2644.

⁶ Там же. — Столб. 2643.

⁷ Вестник Временного правительства. — 1917. — 7 марта.

⁸ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 1779, оп. 2, спр. 186, арк. 5.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. — Ф. 1788, оп. 2, спр. 200, арк. 11.

¹¹ Вестник Временного правительства. — 1917. — 6 апреля.

¹² Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 1716, оп. 1, спр. 19, арк. 30.

¹³ ДАРФ. — Ф. 1779, оп. 1, спр. 136, арк. 45; Вестник Временного правительства. — 1917. — 16, 20 апреля, 4 мая.

¹⁴ ДАКО. — Ф. 1716, оп. 1, спр. 19, арк. 159.

¹⁵ ДАРФ. — Ф. 1788, оп. 2, спр. 14, арк. 181.

¹⁶ Там же. — Спр. 132, арк. 11.

¹⁷ Там же. — Спр. 152, арк. 160.

¹⁸ Одесские новости. — 1917. — 13 марта; Н и к о л а е н к о Н. Февральская революция в Луганске // Летопись революции. — 1927. — № 3. — С. 32; Черниговская земская газета (далі — ЧЗГ). — 1917. — 11 июля; ДАКО. — Ф. 9, оп. 33, спр. 25, арк. 37; Центральный державный архив вищих органов власти і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1792, оп. 1, спр. 39, арк. 170.

¹⁹ Т е р е щ е н к о Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. — К., 1974. — С. 15.

²⁰ Вестник Временного правительства. — 1917. — 22 апреля.

²¹ ДАРФ. — Ф. 1788, оп. 2, спр. 118, арк. 19.

²² Одесские новости. — 1917. — 10 марта.

²³ Там же. — 6 марта.

²⁴ Там же. — 13 марта.

²⁵ ЧЗГ. — 1917. — 11 июля.

²⁶ ДАКО. — Ф. 9, оп. 33, спр. 25, арк. 37.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1792, оп. 1, спр. 39, арк. 170.

²⁸ ДАРФ. — Ф. 1789, оп. 1, спр. 72, арк. 45.

²⁹ Трудовая газета (Николаев). — 1917. — 1 июня.

³⁰ Известия (Николаев). — 1917. — 20 июня; ДАРФ. — Ф. 1789, оп. 1, спр. 30, арк. 46.

³¹ ДАРФ. — Ф. 1788, оп. 2, спр. 152, арк. 159.

³² Последние новости. — 1917. — 12 апреля.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 1792, оп. 2, спр. 38, арк. 74.

³⁴ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 145, оп. 2, спр. 853, арк. 121.

³⁵ Там же, арк. 118.

³⁶ Полтавский день. — 1917. — 17 марта.

³⁷ ДАРФ. — Ф. 1788, оп. 2, спр. 131, арк. 63.

³⁸ Там же. — Спр. 64, арк. 51.

³⁹ Южный край. — 1917. — 14 апреля.

⁴⁰ Известия (Херсон). — 1917. — 26 апреля.

⁴¹ ДАЧО. — Ф. 145, оп. 3, спр. 2785, арк. 30.

⁴² Там же. — Спр. 2780, арк. 45.

⁴³ ДАКО. — Ф. 9, оп. 33, спр. 19, арк. 24.

⁴⁴ Там же. — Спр. 17, арк. 46.

⁴⁵ Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М., 1997. — С. 315.

⁴⁶ Киевская мысль. — 1917. — 4 мая.

⁴⁷ Известия (Харьков). — 1917. — 28 апреля.

⁴⁸ Булдаков В. П. Указ. соч. — С. 175.

⁴⁹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали в двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 401.

В. Д. ЯРЕМЧУК (Київ)

**ВПЛИВ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА РОЗВИТОК
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ**

Як відомо, впливи і взаємне збагачення, що несли один одному українські загалі як “підросійської”, так і “підавстрійської” України, особливо наприкінці ХІХ — поч. ХХ ст., відчутно вказували, за словами відомого дослідника І. Лисяка-Рудницького, на певний паралелізм історичних процесів, які відбувалися в середовищі розірваного між обома імперіями народу, та яскраво засвідчували “внутрішню єдність національності”¹.

Через це хотілося б звернути увагу на одну з подій доленосного для українців 1917 р. — ІІІ Універсалу Центральної Ради, за яким проголошувалася Українська Держава у складі оновленої російської федерації, через призму якої зупинитися на проблемі розвитку національно-визвольного руху в суміжній Австро-Угорщині. Справа полягає у тому, що при висвітленні та аналізі українського суспільно-політичного руху Дунайської імперії згаданого часу його здебільше змальовують у відверто критичних тонах — неодмінно як консервативний, австролялістський, регіонально обмежений тощо. Однак за цим штампом часто-густо губиться взагалі принцип історизму, об’єктивний підхід до вивчення подій, їх обумовленість згідно з конкретними політичними реаліями, очікуваності та доцільності для суспільства.

Безумовно, вищезгадана оцінка була цілком доречною по відношенню до українського національного руху Західної України кінця ХІХ ст., на що свого часу звертали увагу М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко та багато інших відомих громадсько-політичних діячів. Однак, незважаючи на докорінні зміни західноукраїнського суспільства на зламі століть, згадати хоча б утворення партійної системи, такий феномен, який увійшов в історію під назвою галицького всеукраїнського духовного П’ємонту, традиція розглядати західноукраїнський національно-визвольний рух із негативними вищезгаданими епітетами, що несла в собі навантаження нерозвинутого, другорядного, залишалась великою мірою у незмінному вигляді і надалі. Подібні спрощені тенденції нерідко проглядаються і зараз, хоча не важко помітити, що однотипні “труднощі росту” були притаманні і Наддніпрянській Україні на зламі ХІХ—ХХ ст. У цьому сенсі варто нагадати вагому точку зору про те, що, незважаючи на певний кризовий стан національного громадсько-політичного руху в Австро-Угорщині у

першому десятиріччі ХХ ст., він і надалі, аж до вибуху російської революції 1917 р., відігравав провідну роль у поступі українства².

Західноукраїнський національний рух, незважаючи на своє певне запізнення та порівняну слабкість із більш розвинутими націями на початку ХХ ст., розвивався в контексті європейського політичного процесу, зокрема “малого Інтернаціоналу” Австро-Угорщини. Досить суперечливе поєднання розвинутих буржуазних свобод, конституційного поля із гострим національним суперництвом та подвійними стандартами, що стояли на охороні інтересів пануючих націй, хоча і утруднювало участь українців у політичному процесі, але все ж таки давало певний інструментарій тиску на владні структури у відстоюванні власних інтересів.

Новітнє національно-політичне кредо українства було сформульоване Українським парламентським клубом (УПРепрезентація) у 1907 р., в якому, подібно до державно-правних заяв чехів, хорватів, сербів, висувалися вимоги досягнення в кінцевому рахунку повної національної незалежності без огляду на інтереси держав, які тепер панують над ним, національної єдності та соборності. Як першочерговий етап осягнення цієї мети мала бути національно-територіальна автономія українського народу Австрії як рівного серед інших народів³. До речі, згаданий постулат, боротьба за втілення якого розпочалася ще у 1848 р., був цілком зрозумілий і очікуваний широкими масами. Це було досить реальне завдання, яке могло бути втілене конституційним шляхом. Мріяти про щось більше на той час обмеженому ресурсами західноукраїнському суспільству — означало просто відірватися від реалій життя.

Для Західної України 1917 рік складався досить напружено, що ще більше ускладнило українське питання. Далися взнаки роки виснажливої війни та окупації значних теренів Галичини та Буковини, що завдало суттєвих втрат українству, руйнації його громадсько-політичного та господарського інституційного життя. Стагнація Центрального блоку фактично перекреслювала плани українських політичних сил щодо вирішення національного питання в глобальному масштабі — утворення українського коронного краю із Східної Галичини та Північної Буковини у складі Австрії та Української держави на звільнених від Росії теренах Наддніпрянської України. Виникнення ж наприкінці 1916 р. волею монархів Німеччини та Австро-Угорщини Конгресової Польщі, яка розглядалась як стратегічний партнер у війні, та намір розширити автономію Галичини під зверхністю поляків ще відчутніше зменшували шанси на будь-яке позитивне вирішення української проблеми. Тому цілком природно, що з вибухом Лютневої революції 1917 р. в Росії та початком втілення в практику власного державотворення ряду європейських народів, у першу чергу українців у Наддніпрянщині, сприяло активізації національного руху в Західній Україні, насичення його державницьким, соборницьким спрямуванням.

Через це цілком логічними виглядають дії українського парламентського представництва весною 1917 р., коли вони разом з іншими слов'янськими представниками надали австрійському уряду заяву про нагальну потребу перебудови Австрії на засадах федерації народів, але вона була відкладена під приводом неможливості розгляду питання під час війни. Тому вже на перших засіданнях відкритого в травні 1917 р. віденського парламенту українські послы, які активно блокувалися з іншими слов'янськими фракціями, виголосили вимоги “правно-державного переустрою” Австрії в напрямі федеративної держави, до якої мали увійти об'єднані на національних територіях рівноправні народи, утворення окремої автономної української провінції, відкриття українського університету тощо.

30 травня 1917 р. від імені УПРепрезентації з трибуни парламенту виголосив заяву Є. Петрушевич, в якій підкреслювалося, що українці Австрії “вітають прагнення українців у Росії скористатися правом націй на самовизначення і докладуть усіх зусиль, щоби боротьба за право великого українського народу вільно розвиватися на своїй національній території завершилася успішно”⁴. Першочергові домагання українців у підавстрійських межах стосувались опротестування намірів сполуки українських земель із польськими та утворення української національно-територіальної автономії у складі Австрії згідно з державницькими традиціями земель, які входили до корони короля Данила Галицького. Від політичних чинників Австро-Угорщини вимагалось дотримуватися історичного права, за яким Холмщина, Підляшшя та Волинь як українські землі мали бути вилучені зі складу Польської держави і включені до Наддніпрянської України. Зазначимо, що ця заява була зроблена ще до загальновідомого історичного I Універсалу Центральної Ради (червень 1917 р.), за яким проголошувалося право українського народу на політичний суверенітет.

Однак успіхи українства Наддніпрянщини, державотворчі змагання Центральної Ради надихали багатьох і на більш рішучі дії. Вже 3 червня 1917 р. збори українських студентів у Відні розцінили позицію УПРепрезентації як таку, що йде в розріз з інтересами українського народу. Було запропоновано своє бачення складної політичної ситуації та її вирішення, що полягало у консолідації українських парламентських сил та переходу до рішучої опозиції. З боку політичного представництва Галичини та Буковини чекали нових рішучих кроків в напрямі забезпечення українському народові досягнення повної правно-державної самостійності та соборності усїєї етнографічної української території. До проблеми українського питання, окрім Галичини та Буковини, залучалися в одне ціле й інші українські землі — Закарпаття, Холмщина, Підляшшя, Волинь. Через декілька днів у Відні відбулася зустріч українських послів з громадськістю, де перед парламентським представництвом були поставлені вимоги більш рішучих і скоординованих дій у захисті правно-державного становища українців, у т. ч. по перетворенню Австрії у федерацію самостійних держав та налагодженню тісного співробітництва з Центральною Радою у Києві. Адже ґрунт для цього вже існував. Так, поширення в українському середовищі антивоєнних настроїв сприяло створенню в Галичині з 1915 р. під впливом лівого крила європейської соціал-демократії нелегальних організацій “Інтернаціональна революційна соціал-демократія” (Львів, Станіслав, Стрий, Тернопіль та ін.), які передбачали вирішення національного питання шляхом “злуки Галичини з рештою України, а далі: Україна у вільній Східноєвропейській федерації”⁵. Вимоги втілення соборницьких ідей та об’єднання Галичини з Великою Україною висувалися молоддю на нараді українських старшин у травні 1917 р.

Як бачимо, згадані прагнення вирішення національного питання в Австро-Угорщині нагадували національно-державницькі обрії, які опанувувала громадськість в Наддніпрянській Україні — від місцевої до широкій політичній автономії України у складі федеративної демократичної Російської республіки, необхідність об’єднання всіх українських земель, причому, як наголошував голова Центральної Ради М. Грушевський, не лише “підросійських”⁶. Однак, не маючи суттєвих важелів впливу на “велику політику”, українські політики здебільше ще не могли вирватися за межі вимог національно-територіальної автономії. Зауважимо, що підстави для цього були, і не лише теоретичні. Згадати хоча б заяви нового імператора Карла I, який ще в листопаді 1916 р. щодо майбутньої долі Га-

личини пообіцяв: “Все, включно до окремої української провінції, буде поладнане в користь українського народу”⁷. Недвозначна позиція монарха при фактичному потуранні польській стороні значно знижувала активність українського політичного проводу, який втрачав час для національної організації, розробки незалежної стратегії, чим встигли скористатися інші народи імперії. Тим більше, що згадані заяви і демарші української спільноти чи то в парламенті, чи переговорах з урядом, чи особисті аудієнції в імператора фактично не мали результатів. Влада, як то кажуть, брала їх до відома, не більше того.

Безумовно, що першочергові кроки національно-державницького руху виглядали досить консервативними у порівнянні з процесами, які того ж часу відбувалися в Росії і полягали у докорінній зміні політичної системи та початку державотворення багатьох націй. Але підкреслимо, що згадані горизонти української політики відбивали загальний стан і напрям досить суперечливого громадсько-політичного руху в Австро-Угорщині, який рухався в напрямі конституційного реформування імперії. Умови військового стану, прифронтової полоси також не сприяли виробленню якоїсь більш рішучої позиції.

До того ж, в українському середовищі виникла досить своєрідна ситуація, коли дедалі відчутніше унаявнюється протиріччя, яке проявилось в тому, що розклад тодішнього політичного проводу, зокрема УПРепрезентації, сформованої до Першої світової війни, провідної національно-демократичної партії (УНДП), далеко не відображав реальний рівень політичної свідомості народу, який за роки війни значно радикалізувався. Внаслідок цього устремління останнього нерідко випереджували дії поміркованого керівництва, яке і надалі концентрувало основну свою увагу на створенні української автономії. Нагадаємо, що провідну роль в політичному житті українців відігравали центристські сили, що уособлювалися в УНДП, за рахунок якої формувалась основна ланка депутатського корпусу Галичини та Буковини. Ставлячи в основу своєї політики українську народність, вони не бачили потреби у зміні існуючого суспільного ладу. Їх головні опоненти — соціал-демократи та радикали, виходячи з соціалістичних доктрин, вбачали в капіталістичному ладі перепону на шляху до вільної України. Але згадані ліві сили займали маргінальні позиції в загальному спектрі громадсько-політичного руху. Як відомо, наслідком політичного режиму царської Росії стало формування цілком відмінної ситуації, коли консервативні та ліберальні сили були відкинуті на узбіччя історії і провід у революційних перетвореннях взяли ліво-радикальні партії.

Однак згадані хитання та непослідовність політичного проводу у відстоюванні національної ідеї мали своє пояснення. Адже питання української державності, прискорене війною і соціальними революціями 1917 р., перекинулося в практичну площину досить зненацька. Та й воєнні лихоліття значно підірвали сили українських громадсько-політичних структур і політичних партій. На відміну від Великої України, де з різною інтенсивністю, але проходив переговорний процес між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, де стан революційної демократії, який граничив з анархією, дозволяв практично втілювати принципи автономії; в Австро-Угорщині ці процеси фактично блокувалися центральним урядом, а межуючими націями — угорцями в Закарпатті, поляками в Галичині, українцям взагалі відмовлялося не лише в праві на автономію, але й існуванні як окремишньої нації. Тобто в 1917 р. щодо українців в Австро-Угорщині склалася вкрай напружена ситуація, одним із шляхів вирішення якої було дотримання традиційної тактики “австролялізму”. Причиною її було від-

творення ситуації, яка дуже нагадувала події революційної доби 1848 р. Саме тоді український загальний приєднався до централістського табору і виступив на боці контрреволюції проти ліберально-революційних рухів поляків та угорців, які в ім'я власної державності намагались остаточно розтопити їх у своїх національних загонах. Поглиблення денационалізації 500-тисячної української громади в Угорщині в період світової війни, утворення Конгресової Польщі, куди увійшли українські етнічні землі, намір створення польської галицької автономії у складі Австрії знову реанімували цю небезпеку, через що українці мусили і надалі триматися опіки Відня як верховного арбітра. Активні військові дії, що і надалі тривали в Галичині та Буковині, ізолювали українців по обидва боки фронту, не даючи їм змоги узгодити свої дії на загальнонаціональній ниві.

Австрійський уряд, окрім демагогічних заяв, не робив практичних кроків щодо вирішення українського питання. Так, хоча прем'єр-міністром Е. Зайдлером у вересні 1917 р. з трибуни парламенту і була виголошена промова про необхідність поділу коронних країв на національні округи з власними автономними адміністраціями⁸, по відношенню до українців влада і надалі прагнула до комбінацій зовсім іншого спрямування. Виходячи із вірогідної оцінки, що існування українського краю поряд з самостійною Україною об'єктивно мало вести до їх з'єднання⁹, наприкінці 1917 р. в урядових колах обстоювалася думка щодо необхідності включення українських земель до складу Польщі, яка, в свою чергу, мала увійти третім рівноправним партнером до Австро-Угорщини. Таке об'єднання польських та українських територій оцінювалося як стратегічний вигреш для корони.

Із цього історичного кута, як свого часу політичний замах М. Січинського на галицького намісника А. Потоцького у квітні 1908 р., який призвів до згорання тактики "порозуміння", "органічної праці" та переходу до активної опозиції, українські громадсько-політичні сили Австро-Угорщини вивело оприлюднення в листопаді 1917 р. III Універсалу Центральної Ради, за яким Україна стверджувалася як Держава, хоча й у формі федеративного зв'язку із Росією.

Західний політичний провід, українська громадськість завдяки цьому отримували могутню підтримку якщо і не в політичному, то в психологічному сенсі. Адже окрім теоретичних розробок в руслі національної ідеї, висловлених ще наприкінці XIX ст., що передбачало досягнення національної автономії та утворення в майбутньому соборної української держави, про що свідчать програми українських партій — УНДП, УРП, УСДП, завдяки проголошенню III Універсалу Української Народної Республіки, півавстрійські українці отримали dokonаний факт ймовірності цього досягнення. Відтепер національні політичні сили отримали можливість закликати не лише до традицій князівської давнини, історичних прав, постулату права націй на самовизначення, а й до конкретного прикладу державотворення українців у Наддніпрянській Україні. З появою цих нових реальних політичних важелів національний рух прискорює дистанціювання від Відня, він все більше радикалізується і поступово переходить на позиції самостійництва та соборництва, опори на власні сили, що, і це чи не вперше, межувало з відкритим сепаратизмом. З проголошенням Української держави вперше для західних українців з'явився сприятливий зовнішній фактор, від якого вони могли і бажали отримати реальну допомогу у власних державницьких намаганнях.

Згадаймо хоча б ситуацію 1905—1907 рр., коли передові діячі Західної України доцільно розглядали успіхи російської революції як і початок

кардинальної зміни в їх становищі. Про це промовисто говорять рядки “Письма українських селян-радикалів із Галичини до селян-послів російської Державної Думи в Петербурзі” (1906 р.), автором якого був радикал М. Павлик: “Від того, який лад настане в російській Україні, залежить безпосередньо й наша доля, а то вже тому..., що боремося з ворогами своїми: шляхтичами та чиновниками польськими, мадярськими, німецькими, румунськими і т. п. поперх 600 років, знемагаємо нарешті в тій боротьбі і без підмоги російської України не в силі забезпечити собі кращої долі”¹⁰. Демократичні кола вірили у можливість побудови нової революційної Росії, до якої на засадах федерації потягнуться й народи сусідніх держав, в т. ч. і українці, що ця подія змінить вхід Європи у велику федерацію народів, дасть потрібний простір для розвитку свіжої цивілізації, щось на зразок західноєвропейської чи північноамериканської.

Згаданий фактор утворення держави в Наддніпрянській Україні суттєво піднімав шанси західних українців у національному поступі. Адже відомо, що вони, займаючи частку більш ніж у 10 відсотків населення Австро-Угорщини, залишалися і надалі в “тіні” більш сильних націй. Через це намагання отримати будь-яку допомогу з України було цілком нормальним явищем, в якому немає потреби відшукувати якихось негативних моментів. Це підтверджує, зокрема, і факт створення соборної Італійської держави у ХІХ ст., що мало безпосередній вплив на розгортання національних рухів в Дунайській імперії. Саме чи не вирішальну роль в утворенні Італії поряд із довготривалою героїчною боротьбою італійського народу за національну свободу відіграв зовнішній фактор в особі наполеонівської Франції, а згодом Пруссії, які завдали Австрії нищівних військових поразок. Згадане зовнішнє втручання, головною причиною якого були геополітичні інтереси, досить далекі від долі італійців, зовсім не зменшує ваги національного руху останніх за свою самостійність. Щодо безпосереднього зв’язку проголошення державності в Наддніпрянській Україні та політичної ситуації в Західній Україні, то, як відмічав свого часу голова УПРепрезентації Є. Петрушевич (грудень 1917 р.), створення незалежної Української республіки над Дніпром значною мірою перекреслило урядові плани щодо насильного залучення українських етнічних земель до Польської держави¹¹.

У новітню добу 1917 р., особливо із поширенням гасла “права націй на самовизначення” та початком його практичного втілення, як було сказано вище, українцям Габсбурзької монархії було відмовлено у цьому праві. Якщо Угорщина як федеративна частина імперії вже існувала декілька десятиліть, що спрощувало їй завдання нейтралізації українських державницьких намагань, то польський загал у Галичині та румунський (єдиний, який сам по собі не становив суттєвої конкуренції українцям) у Буковині прагнув отримати допомогу з боку своїх національних держав, які мали для цього необхідні засоби як політичні, так і силові, були суб’єктами міжнародного права. Виходячи з такої агресивної поведінки сусідів, українці і собі намагалися заручитися подібною підтримкою з боку вже існуючої Української держави.

Логічно, що ІІІ Універсал викликав особливе піднесення та активізацію наступальних дій з боку галицьких українців. 3 грудня 1917 р. на вічі віденського студентського товариства “Січ” було прийнято ряд звернень, в т. ч. до українського народу, парламентської репрезентації, настільки радикальних, що вони були заборонені цензурою, а висловлені в них ідеї класифікувалися не інакше, як “ірредентичні” (“ірредента” — незвільнена, уярмлена. — *Я.В.*) та небезпечні для держави. Адже головним домаганням молоді було, виходячи з ідеї самовизначення націй, відірвати українські те-

риторії від монархії і залучити їх до Української Народної Республіки, для чого пропонувалося розпочати спільні дії з Центральною Радою у Києві¹².

Спираючись на зростаючу політичну активність та прояви національної свідомості західноукраїнського суспільства, нову політичну стратегію намагалося сформулювати і політичне керівництво. В грудні 1917 р. з боку Президії УПРепрезентації була проголошена декларація, яка стала своєрідною програмою українського національного руху, що нарешті вивірився з вузьких галицьких теренів. Суть її досить складної конструкції зводилася до формулювання постулату, що Східна Галичина з історичного погляду творить колишнє староукраїнське Галицько-Володимирське князівство, яке довгий час було складовою частиною Київської держави, тобто складає неподільну спадщину української нації.

Виходячи з цього, вирішення українського питання бачилося лише одним шляхом — спочатку поділу існуючого коронного краю Галичини на відрубні українську та польську частини і відбудови староукраїнського Галицько-Володимирського королівства як історично-національної цілості. Поряд із цим панувала думка про історичну необхідність влучення західних українських теренів до складу УНР, “що відповідало би найвищому ідеалові української нації”¹³.

Передумовою здійснення останнього мало бути заключення миру на основі повного і необмеженого права самовизначення народів, яке мало передбачати зміну кордонів держав у відповідності до етнографічного принципу. У випадку ж незмінності кордонів висувалися вимоги об'єднання Галицько-Володимирського королівства з українською частиною Буковини та іншими українськими областями монархії у національний державний організм, який би знаходився у зв'язку із Габсбурзькою монархією. У випадку насильницького об'єднання українських теренів з Польщею був висловлений намір звернутися до міжнародної спільноти з наміром захисту права українців на самовизначення.

Як бачимо, згадана заява та її дії УПРепрезентації як вищого представницького органу в напрямі вироблення державницької політики залишалися досить двозначними. Адже з одного боку, твердилося про бажання возз'єднати дві гілки українського народу, а з іншого — доводилася малоймовірність такого результату ближчим часом, а звідси погодження на автономію у складі Австрії, що викликало негативну реакцію з боку радикально налаштованих політичних сил¹⁴.

Підкреслимо, що згадані заяви українського політичного проводу відбувалися в умовах воєнного часу і могли бути висловлені тільки у відповідній допустимій формі, де головний акцент зводився до виділення українських земель Австрії в один автономний край. Уже згаданий грудневий 1917 р. “ірредентичний” виступ українських студентів у Відні призвів до судового розслідування, де студентам загрожувало звинувачення у державній зраді! Лише початок мирних переговорів у Брест-Литовську дозволив призупинити справу.

Через згадану причину у досить своєрідній формі був опублікований і комунікат Народного Комітету національно-демократичної партії “Домагання всіх частей української землі” (“Діло”, 22 січня 1918 р.), який об'єднував в одну державницьку проблему українців Галичини, Буковини та Закарпаття. Текст комунікату, виходячи із цензурних обмежень, вийшов доволі неясним, через що, як наголошував згодом К. Левицький, його назва мала пояснити і зміст провідної резолюції, в якій йшлося про досягнення повного і безумовного “здійснення одного і єдиного національного ідеалу цілої української нації без огляду на кордони, які її досі розділя-

ли”¹⁵. З цієї метою наприкінці 1917 р. політичний провід українства Австро-Угорщини увійшов у зв'язок з керівництвом УНР, висловлюючи намір широких кіл суспільства до об'єднання з Наддніпрянською Україною. Зокрема, виходячи із спільних політичних інтересів, делегації УНР пропонувалося на мирних переговорах відстоювати влучення українських теренів Галичини та Буковини до УНР, а в разі неможливості цього, на фоні державотворення суміжних і досить агресивно налаштованих націй, утворення з них національної автономії. Була навіть вислана карта, на якій зазначено кордони суцільної української території¹⁶.

Наступний блискавичний перебіг політичних подій першої половини 1918 р., пов'язаний із Берестейським мирним договором та фактичною окупацією України австро-німецькими військами, гетьманським переворотом, ускладнив становище західних українців. Адже, не маючи змоги спертися на Наддніпрянську Державу, вони в умовах зволікання вирішення української проблеми з боку уряду були вимушені і надалі триматися правового поля Австро-Угорщини, інколи роблячи погрозливі заяви про намір створення окремого державно-правового ладу в межах Австрії, приєднання до існуючої Української держави над Дніпром (УНР, згодом Української Держави). Логічним наслідком цих подій стало проголошення українською Конституантою у Львові 19 жовтня 1918 р. Української Держави, що поширювалася на етнічні українські землі Галичини, Буковини та Закарпаття, та наступний “листопадовий зрив” 1 листопада 1918 р., який, за прикладом Наддніпрянської України, поклав початок боротьби західних українців за свою державу.

¹ Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — С. 72.

² Див.: Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст.: Курс лекцій. — Подєб-ради, 1934. — С. 4.

³ Див.: Лозинський М. З австрійської України // ЛНВ. — 1907. — Т. 39. — Кн. 8—9. — С. 405.

⁴ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917 und 1918. XXII Session. — Wien, 1918. — Bd. 1. — S. 35—36.

⁵ Див.: Жерноклєєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899—1918). — Вид 2-е, доп. — К.: Основні цінності, 2000. — С. 128—129.

⁶ Див.: Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Т-во “Знання” України, 1991. — С. 125.

⁷ Цит. за Киричук Ю. Українсько-польські відносини. Східна Галичина початку ХХ століття // Республіканець. — 1993. — № 10. — С. 14.

⁸ Див.: Попик С. Д. Українці в Австрії 1914—1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — Київ—Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С. 131.

⁹ Див.: Нагаєвський В. Історія української держави двадцятого століття. — К.: Український письменник, 1993. — С. 172.

¹⁰ Письмо українських селян-радикалів із Галичини до селян-послів російської Державної Думи в Петербурзі (видав М. Павлик). — Львів, 1906. — С. 2.

¹¹ Див.: Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914—1918 / з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Ч. II. — Львів: Друк-я оо Василіян у Жовкві, 1930. — С. 647.

¹² ДАЛО. — Ф. 350. — Оп. 1. — Спр. 4042. — Арк. 125.

¹³ Цит. за: Лозинський М. Українська революція: Розвідки і матеріали — Галичина в рр. 1918—1920. — Відень, 1922. — Т. V. — С. 23.

¹⁴ Див.: Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). — Львів: Червона калина, 1931. — С. 50.

¹⁵ Див.: Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914—1918... — С. 714.

¹⁶ Там само. — С. 702.

Проблеми нової історії України

Т. В. ЧУХЛІВ (Київ)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 р.
У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО УТВЕРДЖЕННЯ
РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:
ПРИЧИНИ, УКЛАДЕННЯ, НАСЛІДКИ *

ЧАСТИНА III

*Українська революція 1648—1676 рр.
та міжнародні інтереси європейських країн*

Восени 1648 р., коли у східних воєводствах Речі Посполитої все більше і більше розгортався національно-визвольний рух українців, на австрійських землях відбувався грандіозний з'їзд політиків і дипломатів багатьох європейських країн. Під час Вестфальського конгресу представники різних держав, які брали участь у Тридцятилітній війні, намагалися домовитися про загальний християнський “вічний мир” — мир, який би охоплював усю Європу, забезпечував рівновагу між християнськими державами та не допускав війн між ними у майбутньому. У ньому могли знайти місце не лише великі, але й малі держави, що підтримувало б бажану рівновагу міжнародних сил того часу¹. Разом з тим положення Вестфальського миру не відображали специфіку розгортання процесів, пов'язаних з початком Української революції 1648—1676 рр. Однак саме революційні події на українських землях Речі Посполитої спричинили до чергового протистояння за першість між найсильнішими державами Центрально-Східної, Південно-Східної й навіть Північної Європи і стали початком великих міждержавних конфліктів у цій частині континенту після “загальноєвропейського” миру 1648 р.² Польсько-російська, російсько-шведська, польсько-шведська, шведсько-датська, турецько-польська, російсько-турецька й інші війни так чи інакше торкалися проблеми перегрупування різних країн у зв'язку з постанням нової європейської держави — Українського гетьманату.

У ранньомодерну добу в Європі існувало три основні вузли міжнародних протиріч. На території її західної частини перетиналися торгові і колоніальні інтереси чотирьох держав, що мали найбільші запити у міжнародній політиці — це Іспанія (монарший двір Габсбургів), Франція (Бурбонів), Англія (Стюартів) і Голландія (на чолі з Генеральними Штатами). На сході європейського континенту існувала проблема взаємовідносин між Турецькою імперією (Османів) та християнськими країнами на чолі з

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2003. — № 1, 3.

Австрійським цісарством (Габсбургів), куди була втягнута й козацька Україна. На Північному Сході великі північні держави протягом трьох століть вели непримиренну боротьбу за гегемонію на Балтійському морі. Ці три вузли перепліталися між собою, впливали один на одного і створювали досить неочікувані й складні ситуації в міжнародних відносинах того часу³.

Одним з перших міжнародних конфліктів, що саме таким чином об'єднав більшість європейських держав, стала Тридцятилітня війна, яка поділялася на такі періоди: 1) чесько-пфальцьський (1618—1623 рр.); 2) датський (1625—1629 рр.); 3) шведський (1630—1635 рр.); 4) шведсько-французький (1635—1648 рр.). У результаті цієї війни могутня Габсбурзька монархія, що охопила значну частину Західної і Центральної Європи, поступалася своїм впливом Французькому і Шведському королівствам. Разом з тим габсбурзька проблема мала дві сторони — західноєвропейську і східноєвропейську⁴.

Подією, що мала загальноєвропейський характер, стала й Українська революція. За визначенням істориків, вона, поряд з Тридцятилітньою війною та Англійською буржуазною революцією середини XVII ст., відіграла важливу роль в остаточному крахові політичної системи Контрреформації, що трималася на монархії іспанських і австрійських Габсбургів — на заході Європи, й Речі Посполитої — на Сході⁵. Українська революція, яка завдала непоправного удару Польському королівству, сприяла здійсненню корінного перелому в історичному поступі цього регіону Європи. Адже внаслідок поразок і занепаду держав, що були опорою феодальних відносин і мали імперські інтереси, провідна роль поступово переходить до країн, які стали на шлях творення нових економічних моделей, потужних військово-політичних структур, або створили абсолютну монархію нового типу⁶.

Окрім революційних подій в Україні, 1648 р. став переломним для багатьох інших держав світу. Так, зокрема, під час переговорів у Вестфалі представник Шведського королівства заявляє: “Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Туреччині, Великій Татарії, Китаї”⁷. Синхронність соціальних вибухів засвідчувала універсальність протиріч між владою й нижчими станами, що виникали у суспільствах різного типу. В той же час поглиблювався і конфесійний розкол Європи на католицькі, протестантські та православні країни.

Розглянемо двадцятирічний процес уміжнароднення гетьманату в останні роки правління Б. Хмельницького (адже лише з 1654 р. правовий статус козацької держави почав по-справжньому цікавити міжнародну дипломатію) та до завершення Української революції в 1676 р., зосередивши увагу на дослідженні ходу переговорів і мирних договорів між тими державами європейського регіону, які в силу тих чи інших обставин були причетними до розгортання подій навколо козацької держави. Адже саме тексти міждержавних угод знаменували собою не лише завершення кривавих військових дій та напружених дипломатичних зусиль, але й акумулювали багаторічні зовнішньополітичні домагання (династичні, територіальні, релігійні, торговельні та ін.) тієї чи іншої країни. Разом з тим не будемо забувати й про те, що справжня вартість кожного міжнародного договору вимірюється лише його практичними результатами.

Отже, з усією гостротою питання про приналежність новоствореної держави до сфери впливу того чи іншого монархів постало на польсько-

російських переговорах у невеличкому селищі Немежі поблизу Вільно (12 серпня — 24 жовтня 1656 р.), які закінчилися прийняттям обопільного перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою, що мало антишведську й антибранденбурзьку спрямованість. Під час переговорів 1 вересня польський комісар П. Бжостовський у своєму щоденнику записав: "...Коли ми рішуче запропонували про повернення України, то вони (московські послани. — Т. Ч.) відповіли, що про Україну нема чого і згадувати, тому що українські козаки добровільно піддалися" ⁸. Позиція московської делегації на чолі з М. Одоєвським була не менш рішучою. Росіяни, зокрема, заявляли, що "Польща повинна віддати Малу Русь, Волинь і Подолію по Буг, і не повинна торкатися України" ⁹. Невдовзі обидві сторони намагалися досягнути певного компромісу й погодилися щоб "запорозькі козаки... повинні бути готові для воєнних послуг як королю й м. (його милості. — Т. Ч.), так і царю й в. (його величності. — Т. Ч.) проти кожного ворога, де буде необхідність" ¹⁰.

Отже, Віленський трактат було укладено згідно з поширеним на той час міжнародним принципом *uti possidetis* ("як володієте, так і володійте") й таким чином, по суті, передбачав не лише припинення військових дій між обома державами за Україну, але й визнання за кожною з країн тієї території, де на час укладення домовленостей знаходилися королівські чи царські війська. Також було погоджено, що на найближчому сеймі Речі Посполитої відбудеться елекція московського государя на королівський трон, але з особливою умовою — цар Олексій Михайлович лише після смерті Яна II Казимира підпише *pacta conventa* з шляхтою й здобуде собі польську корону.

Ні Варшава, ні Москва у той час ще прямо не ставили питання про розподіл Українського гетьманату, а вимагали один у одного підтвердження зверхності над усією його територією. В зв'язку з відносною рівністю військових і дипломатичних можливостей обох сторін це питання було відкладено на невизначений термін. Разом з тим віленські переговори створили міжнародно-правовий прецедент обговорення проблем України поза її "спиною" й змусили Б. Хмельницького та його оточення шукати нових шляхів у зовнішній політиці.

В історичній літературі вже було відзначено, що своєрідною відповіддю гетьманського уряду на Віленське перемир'я 1656 р. стало підписання ним у грудні того ж року багатосторонньої угоди у трансільванському містечку Раднот із Швецією, Трансільванією, Бранденбургом та литовським князем-дисидентом Богуславом Радзивіллою ¹¹. По суті, це був перший акт про розподіл територій Речі Посполитої. Адже шведський король забрав собі Пруси Королівські, Куявію, північну Мазовію, Жмудь, Інфлянти з Курляндією, бранденбурзький кюрфюрст — більшість великопольських земель, князь Б. Радзивілл — Новоградське воєводство, трансільванський князь — останні частини Польської Корони. Вперше на міжнародно-правовому рівні було визнано існування Української держави — за гетьманом Хмельницьким остаточно закріплювалася територія, якою він оволодів у результаті виступу проти Польщі.

Контрзаходом Польсько-Литовської держави стало підписання 18 липня 1657 р. угоди з Данією і Норвегією, що була спрямована проти основного учасника Раднотської коаліції — Швеції — й змусила її відвести війська з центрально-східноєвропейського регіону. Ця обставина, помножена на поразку Трансільванського князівства від поляків під Чорним Островом та смерть українського володаря Б. Хмельницького, стала

причиною того, що положення Раднотського договору так і не були впроваджені в життя.

Велику участь у вирішенні більшості міжнародних питань тогочасної Європи брали дві найсильніші наддержави — Австрійське цісарство та Французьке королівство. Габсбурги були зацікавлені у припиненні війни між Московською державою і Річчю Посполитою, з метою направлення своїх військових сил проти Османської імперії. Однак міжнародні інтереси австрійського двору розходилися з планами українських гетьманів, які не хотіли примирення між польським королем та московським царем, розуміючи що це неодмінно приведе до поділу України. Так, наприклад, у січні 1661 р. Леопольд I відправив до Москви своє посольство. Результатом дипломатичних дій австрійців А. Маєра і В. Калвуді стала поїздка до Варшави царських послів Ф. Леонтєєва та І. Михайлова з пропозиціями трирічного перемир'я¹². До речі, Відень був ініціатором і посередником проведення майже всіх польсько-російських переговорів у другій половині 50—80-х рр. XVII ст., зокрема, і в підписанні Віленського трактату та Андрусівського перемир'я.

Протилежних позицій на міжнародній арені у другій половині XVII ст. дотримувався уряд Франції, намагаючись відірвати Річ Посполиту від впливу австрійських цісарів. Король-“сонце” Людовік XIV, підтримуючи турецького султана, бажав створити широку міжнародну коаліцію за участю Речі Посполитої, Шведського королівства й Османської імперії, політика якої була б спрямована проти поширення впливу Австрійської імперії і Московської держави в Європі. Певне місце у планах французького короля відводилося й Українському гетьманатові.

Одночасно з перебігом польсько-російських переговорів поблизу Вільно король Ян II Казимир відправив посольство Я. Лещинського до Австрійської імперії. У результаті його діяльності 1 грудня 1656 р. у Відні було укладено австрійсько-польський трактат, який мав дуже важливе значення для подальшого розвитку міжнародних подій у Центрально-Східній Європі. Згідно з його положеннями імператор Фердинанд зобов'язувався: змусити до покори Польській короні бранденбурзького електора та українського гетьмана; відмовити трансільванського князя від наміру напасти на Річ Посполиту; виступати й надалі посередником у переговорах між Варшавою і Москвою; виділити королю чотирьохтисячний загін і певну суму грошей для набору найманців та закупки амуніції¹³. Також було обумовлено, що австрійська військова допомога може бути використана лише у разі вступу шведів на територію Польщі. Зі свого боку, король зобов'язувався не укладати сепаратного миру зі Швецією та Бранденбургом.

Зважаючи на те, що австрійською стороною цей договір не був ратифікований (з огляду на смерть Фердинанда), у квітні 1657 р. до Відня знову виїхало посольство з Варшави. 27 квітня були остаточно узгоджені положення другого польсько-австрійського союзу. Угорський і чеський король, майбутній імператор Леопольд зобов'язувався вислати до Польщі дванадцятитисячний військовий підрозділ з артилерією. Було домовлено, що Австрія стане посередником не лише між Річчю Посполитою й Бранденбурзьким курфюрством, але й буде впливати на переговори між королем та Українським гетьманом. Окрім того, керівник польської делегації Б. Лещинський підписав додаткову декларацію, яка була завірена від імені короля й п'ятох найповажніших сенаторів. У ній узгоджувалося, що після смерті Яна II Казимира на польський трон обов'язково висуватиметься кандидатура від Габсбургів на засадах вільної елекції (*“liberis suffragiis”*).

“Ще не володіє він (цар Олексій Михайлович. — Т. Ч.) короною польською, ще мирна постанова з Польщею не доведена до кінця, а вже відкрита нова війна з шведами, поляки, без сумніву, звернули б разом з ними зброю свою на Малу Русь”¹⁴ — оцінюючи несприятливу міжнародну ситуацію й критикуючи одного із своїх протекторів, зазначав на початку 1657 р. гетьман Б. Хмельницький. Сучасники вже неодноразово відзначали складність зовнішньополітичного становища молоді Української держави. Наприкінці свого правління гетьман так описував критичну міжнародну ситуацію, в якій опинився гетьманат: 1) за намовленням Австрії і Польщі, турецький султан дав сілістрійському паші наказ йти разом з молдованами і волохами воювати Україну; 2) кримський хан вислав посланців до Стамбула, щоб допоміг проти Війська Запорозького; 3) “будиймського пашу на венгри послати мають, щоб і венгри на нас їм допомагали”; 4) “австрійський цісар постановив з поляками”, що як тільки турки з татарами прийдуть на допомогу полякам, то він буде допомагати їм своїми військами¹⁵. Мало що змінилось і в наступні десятиліття. Досить цікаве свідчення щодо місця Українського гетьманату у тогочасних міжнародних відносинах висловив у лютому 1658 р. один з польських урядовців. У листі до коронного маршалка Любомирського Я. Лещинський писав: “...Козаки живуть у такому місці, що самі себе без посторонньої допомоги захистити не зможуть”¹⁶.

Боротьбу за право зверхності над гетьманатом, починаючи з другої половини 50-х рр. XVII ст., крім Речі Посполитої та Московської держави, вела також і Швеція. Влітку 1655 р. король Карл X Густав на чолі своїх військ перетнув кордони Польщі. 17 липня 1656 р. шведський монарх свідчив: “...Що стосується козаків..., то ми сподіваємось роз’єднати їх з москвитянами..., бо сила козаків має для нас найбільше значення, ніж дружба поляків”¹⁷. Разом з тим Швеція намагалася не допустити до зближення Чигирини і Варшави й укладення польсько-українського союзу. 20 лютого 1657 р. у листі до свого посла Веллінга Карл X Густав писав, що є небезпека сполучення України “з поляками за порадою наших ворогів”¹⁸. У тому ж році шведи запропонували Б. Хмельницькому статті договору, де відзначалося, що якщо гетьман виявить бажання стати удільним князем, то “в рубежі його залишитись має тільки воєводство Київське, а воєводство Чернігівське треба Москві поступитись”¹⁹.

Таким чином, український володар мав втратити значну частину не лише Правобережної, а й Лівобережної України. З другого боку, інші претенденти на “українську спадщину” — Польща і Росія — протягом кінця 50-х — початку 60-х рр. намагались укласти мир зі Швецією, щоб мати змогу воювати один на один з противником. Ось що, наприклад, того часу повідомляли королю Яну II Казимиру його урядовці: “...Треба вести переговори з Москвою, щоб вона не хвилювалась, що виникає з козаками угода і від злісті не увійшла в союз зі шведами”²⁰. Поряд з цим, саме шведська військова загроза поступово підштовхувала поляків і росіян до обопільних мирних переговорів, які передбачали розподіл сфер впливу над козацькою Україною. Окрім того, Москва та Варшава почали проводити цілеспрямовану політику на розкол серед козацької старшини.

Окрім Польської і Російської корон, на право володіння частиною українських земель претендувало ще й Велике князівство Литовське, яке було федеративною частиною Речі Посполитої “двох народів”. У травні 1658 р. прибулий до Москви литовський дипломат Сакович заявив, що у разі обрання московського царя на королівський трон, політичні кола князівства розраховують на перерозподіл земель Речі Посполитої на свою

користь. Зокрема він вважав, що, як і до Люблінської унії 1569 р., при Литві мали залишатися Волинь, Поділля і Підляшшя.

Восени 1658 р. знову мали відбутися переговори поблизу Вільно для укладення т.зв. “вічного миру”. В інструкції польським комісарам від 28 липня містився і такий пункт: “Україна після укладення вічного миру між королем, Річчю Посполитою і царем, государем Московським, повинна залишатись при Речі Посполитій, як провінція, що належить Короні Польській”²¹. Але російські війська ще до початку переговорного процесу зненацька напали на литовські відділи, що мали охороняти представників короля. Таким чином, переговори було зірвано, а військові дії між Москвою і Варшавою за Україну, що перервалися на два роки, відновлювалися.

Росія досить енергійно почала закріплювати своє становище на українських землях. Ще у жовтні 1658 р. її уряд прийняв рішення про введення своїх військ у більшість міст Лівобережної України. За Переяславськими статтями 1659 р., автономні права гетьманського уряду значно обмежувалися. Крім лівобережної частини України, московські війська зайняли частину Волині і Поділля. Відомий тогочасний церковний і політичний діяч Ю. Крижанич писав у 1659 р. до царя Олексія Михайловича: “*Не було зле, коли б це Гетьманство і на двоє розділилось, щоб один гетьман за Дніпром, а другий перед Дніпром володів..., а так, що один другого не повинен слухати, але обидва та будуть однаково*”²². Отже, ще тоді тогочасні інтелектуали передбачали внутрішньополітичний поділ Українського гетьманату.

В 1660 р. відновилися польсько-російські переговори, але знову ж таки “високі сторони” не бажали йти ні на які територіальні уступки одна одній. Кожна із сторін таємно намагалась укласти мирний договір із Швецією, який дозволяв би спрямувати більше військової сили на розв’язання “українського” питання. У травні того ж року польські дипломати змогли заручитися гарантіями невтручання армії шведського короля у події на Україні. Саме тому 24 травня у Варшаві відбулася військова нарада, де був спланований широкомасштабний наступ на позиції росіян. Слід відзначити, що українське посольство на чолі з полковником В. Золотаренком готувалося взяти участь у переговорах 1660 р. Але польська сторона не погодилася “з хлопами разом засідати”²³, а згодом взагалі відмовилася продовжувати виробляти спільну з московитами угоду.

Після підписання польсько-українського договору під Гадячем (1658) і, особливо під Слободищами (1660), для Речі Посполитої стало реальним повернення всієї України під владу польського короля, адже Слободисьенський трактат означав перекреслення другої Переяславської угоди 1659 р. і нове відходження Української держави з-під зверхності московського царя. Незважаючи на це, Москва утримувалася на Лівобережній Україні, а Польща почала підкорювати Правобережжя, зайняття якого до кінця 1660 р. стало доконаним фактом.

Такому успіху Речі Посполитої сприяло завершення другої Північної війни 1655—1660 рр. та сприятливі для польського короля січневі рішення Оливського конгресу 1660 р. Він проходив за участю таких країн, як Австрія, Швеція, Польща, Бранденбург, Данія, Голландія і посередництвом Франції, у містечку Олива неподалік Гданська. Під час проведення конгресу виявилися дві тенденції: по-перше — австрійські та бранденбурзькі дипломати намагалися не допустити укладення сепаратного миру між Річчю Посполитою і Шведським королівством; по-друге — ряд країн схилилося до розбиття антишведської коаліції і примирення між Стокгольмом і Варшавою. Згідно з підписаним в Оливі шведсько-польським договором, між обома державами припинялася війна, однак польський король, хоча й

отримував частину Пруссії, зрікався права на шведську корону та віддавав Швеції значну частину території Інфлянт. Оливський конгрес також підтвердив положення бранденбурзько-польського договору 1657 р., чого дуже не хотіли коронні дипломати. Такі значні поступки з боку Польщі стали можливими з огляду, як стверджував коронний канцлер М. Пражмовський, на позицію Росії, що не хотіла поступатися правом протекторату над Україною і прагнула сама укласти сепаратний мир з Швецією проти Речі Посполитої²⁴.

У березні 1661 р. розпочалися мирні переговори між Московщиною і Швецією. Під час спільних засідань боярин А. Ордин-Нащокін першим серед російських дипломатів висловив думку про те, що можна досягнути зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу українських земель. Затягуючи переговори зі шведами, Ордин-Нащокін, який був керівником московського посольства, переконував царя укласти мирний договір з Річчю Посполитою. “Якщо заради миру зі Швецією ми згодні віддати їм інфлянтські міста, то чому не можемо поступитися Польщі?”²⁵ — запитував він Олексія Михайловича, маючи на увазі “поступлення” Правобережжям. Однак після цього Ордин-Нащокін був відкликаний до Москви. Переговори зі шведами доручили вести боярину А. Матвееву, прибічнику лінії на продовження війни з поляками за Україну.

Одночасно на варшавському сеймі 1661 р. було складено інструкцію для комісарів на майбутні переговори з Московською державою. Згідно з нею польські послани повинні були вимагати від царя, щоб той відмовився від протекції над козаками і всією Україною. Поляки навіть погоджувалися на участь у переговорах українських дипломатів. Зважаючи на спротив Москви у справі “повернення” Речі Посполитій України, цьогорічні переговори швидко зайшли у глухий кут. 14 травня 1661 р. було оголошено про їх припинення. Причини такої непоступливості крилися у намаганні, як польського, так і московського монархів отримати повний контроль над козацькою Україною з допомогою впливу на її гетьманів. Росія у першій половині 60-х рр. мала досить значну підтримку на Лівобережжі в особі І. Брюховецького, тоді як Польща була задоволена обранням на посаду правобережного гетьмана у 1663 р. П. Тетері. Після того як переговори зірвалися, позиції обох держав за три наступних роки в силу багатьох обставин не тільки не покращилися (кожний з урядів вважав, що незабаром настане більш сприятливий момент для відвоювання всієї території України), а й значно погіршилися.

Похід польського війська з метою завоювання Лівобережної України у 1663—1664 рр. закінчився невдачею, а тому 1 червня 1664 р. у с. Красному, що поблизу Смоленська знову розпочалися польсько-російські переговори. Позиція Москви щодо України не змінилася — вона мала належати царю. Ще наприкінці 1662 р., споряджаючи своє посольство на переговори з представниками польського короля, цар Олексій Михайлович висловлює думку, щоб “черкаси” були поділені “по Дніпру і володіли ними Царська Величність по цій стороні (Лівобережжі. — *Т. Ч.*), королівська Величність по тій стороні Дніпра (Правобережжі. — *Т. Ч.*) і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися”²⁶. Таким чином, московським послам вперше надавалися повноваження у разі непоступливості польської сторони, обмежити свої вимоги лише територією Лівобережжя. 15 липня царські посланці віддали письмові вимоги королівським комісарам, де вперше на офіційному рівні задекларували свою відмову від Правобережної України²⁷. Але представники Польщі не погодилися на такий варіант підписання “вічного миру”. Вони відстоювали “нульовий” прин-

цип, за яким слід було повернутися до пунктів Поляновського договору 1634 р. між обома державами. Звичайно, що Москва не бажала навіть слухати про це, і після майже двадцяти спільних засідань, 22 листопада переговори завершилися безрезультатно.

На початку березня 1665 р. Олексій Михайлович відіслав до Варшави своїх представників Г. Богданова та Є. Українцева з пропозицією скликати нову спільну комісію для укладення миру. На знак примирення з Річчю Посполитою московським урядом було звільнено більш ніж півсотні польських полонених²⁸. 15 червня Богданов отримав листа від Яна II Казимира до царя, в якому король давав зрозуміти, що Польща згодна йти на “уступки” у справі України²⁹. У даному випадку, польський король змушений був поступитися натиску делегатів вального сейму, які ще 31 травня погодилися на те, щоб московська держава володіла Лівобережжям, за винятком деяких міст, а також Києва³⁰.

Багато що змінилося після вересневих подій минулого року, коли московитам рішуче відмовили у їхньому бажанні володіти Лівобережною Україною. За той час значно погіршилося внутрішнє політичне становище у Польщі. Рокш магната Є. Любомирського, який розпочався на початку весни 1665 р., втягнув у громадянський конфлікт майже всі верстви польського населення. Крім того, під час боротьби з Яном II Казимиром Любомирський звернувся за допомогою до Австрії, Кримського ханства, Українського гетьманату, а також до головного зовнішньополітичного противника Речі Посполитої — Московської держави. У той же час на Правобережній Україні спалахнув ряд повстань проти гетьмана П. Тетері та польських військ.

Таким чином, восени 1665 р. польський уряд вислав до Москви чергове посольство на чолі з Г. Комаром. В інструкції королівському комісару вказувалося на те, що він може йти на поступки, аж до визнання за Росією всієї Лівобережної України³¹. Тим самим король заохочував свого противника до відновлення спільних зустрічей на найвищому рівні. У свою чергу, серед певної частини російських дипломатів існувала думка (виразником якої був О. Ордин-Нашокін) в обмін на “вічний мир” з Річчю Посполитою віддати королеві всю територію України й залишити за царем лише Смоленськ і Сіверську землю³².

10 травня 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. Через декілька місяців, 18 липня польські дипломати, нарешті, отримали лист-інструкцію від короля, де зазначалося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати “по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось”³³. Польські дипломати також пропонували, “щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може”³⁴. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, але крім Києва з околицями. Враховуючи це, у кінці листопада московська делегація запропонувала дане компромісне рішення супротивній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні і поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, 30 грудня на засіданні ради польського сенату було вирішено прийняти московські вимоги по закріпленню за нею Лівобережжя і підписати 10-, 12-, або 16-річний мирний договір³⁵. Через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір був підписаний³⁶. Він увійшов до світової історіографії під назвою Андрусівського — від назви селища, де був укладений³⁷. Андрусівське перемир'я

стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою й припиняло війну 1654—1667 рр. між королем і царем. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського і московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя — до Речі Посполитої. Влада царя почала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ повинен був відійти до Польщі у 1669 р. Запорожжя потрапляло у спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі як компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні один мільйон польських злотих (бл. 200 000 рублів). Укладення російсько-польського перемир'я викликало зростання в українському суспільстві політичного впливу козацької старшини, що спиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханату. Андрусівські домовленості, які були спрямовані проти військової могутності Туреччини, відображали вимушений компроміс сторін і засвідчували наявність геополітичної рівноваги у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Уряд Османської імперії негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами.

Політичні структури гетьманату (як право- так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я. Дуже влучно з цього приводу висловився один з церковних діячів того часу, заклинаючи козацьку старшину не зважати на польсько-московську угоду: *“...яка сторона або частина України кому коли було б тепер і потім голдовала яким монархам, щоб поміж собою пильно мала згоду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятелі зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала і мусила б Україна згинутися через незгоду, чого не дай Боже”*³⁸.

В зв'язку з тим, що українці продовжували здійснювати самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського договору не виконувалися, а тому у жовтні—грудні 1667 р. переговори між Польщею і Росією продовжились у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. У тексті Московського договору говорилося *“про уняття свавільних людей там, в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні”*³⁹. Під час розмов з польськими дипломатами О. Ордин-Нашокін добився від них згоди проводити переговори з урядом П. Дорошенка⁴⁰. Однак ні Андрусівський, ні Московський договори між Варшавою і Москвою так і не були впроваджені у практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою й Османською імперією розпочалася війна, але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Через два роки (1669) на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нашокін вже вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під *“високу руку”* царя. Слід відзначити, що питання про правобережні землі України порушувалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів аж до 1686 р. Статті Андрусівського договору неодноразово підтверджувались (7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр.)⁴¹, але фактично не виконувалися. Так, зокрема, у тексті договору, який ратифікувався 1670 р. у Каджині, відзначалося, що московський цар *“жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава, проживаючими, помсту чинити не буде за*

те, що деякі в сторону ЙКМ і РП (його королівської милості і Речі Посполитої. — **Т. Ч.**) вдавалися...”⁴². А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: “Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затверджені”⁴³.

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеев наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники гетьманату⁴⁴. На що поляки відповіли, що московський цар хоче ні що інше як ворогуєтих з королем правобережних козаків “прийняти під свою царської величності високу руку”⁴⁵. Після чого Матвеев висловив таку думку: “Не питаючи їх якого великого государя вони, козаки, прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо”⁴⁶.

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини гетьманату під її протекцію. У той же час великий коронний гетьман Я. Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище Українського гетьманату: “...Бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з’ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціани і інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять всіляки приготування до тієї війни”⁴⁷. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир’я, а також зобов’язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П. Дорошенку та надати польському королю для війни проти султана і гетьмана підлеглих калмиків і донських козаків⁴⁸.

У результаті прийняття гетьманом П. Дорошенком турецької протекції у центрально-східноєвропейському регіоні з’явилася третя сила, яка ще з часу гетьманування Б. Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу в Україні. Після укладення 10 серпня 1664 р. миру з Австрійською імперією в угорському містечку Уасварі, який залишав під зверхністю Османської імперії Трансільванське князівство і більшість комітатів Угорщини, султан Мегмед IV вирішив безпосередньо втрутитися в події, які розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського гетьманату. У серпні 1667 р. під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною і Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України, яка прийняла добровільно підданство султана⁴⁹. Агмед Кьопрюлю у листі до польського підканцлера Ольшевського писав, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови, що він буде поважати їхні права, але він їх порушив і тому українці попросили захисту в Османській імперії⁵⁰. За висловом відомого польського історика З. Вуйцика, починаючи з 1672 р., “ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі”⁵¹.

Турецький чауш Агмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів заявив королеві, що українці прийняли

зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому “понад 30 років вже не є справжнім паном України”⁵². Разом з тим кожний народ може схоронитися під опікою султана Османської імперії — наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка знаходилася під владою Дорошенка. Через чотири роки новий монарх Речі Посполитої через кримського хана відповідав султанові: “Якщо тоді хан буде говорити, що Україна султана, бо Дорошенко з Україною йому піддався. А як Дорошенко міг те віддати, що не є його? А хіба то Дорошенкова держава? ...Не був ніколи України Паном, а тільки Гетьманом...”⁵³.

Розпочавши, за умовами союзу з П. Дорошенком, боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя у польського короля. Поразка у цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. “капітуляційного” мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися у західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що “наш Цезар (султан. — Т. Ч.) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам. — Т. Ч.) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставних з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали”⁵⁴. Окрім того, представники султана під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого володаря на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною гетьманату⁵⁵.

За Бучацькою угодою до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини і південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: “Держава Українська має належати козакам у старих кордонах”⁵⁶, — зазначалось у польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. За Бучацькою угодою, всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща повинна була сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. У квітні 1673 р. польський сейм відмовився ратифікувати домовленості з Туреччиною.

Відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України відкривала перед лівобережною частиною гетьманату і Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, “склавши руки”, дивилася на розгром Польщі турками (хоча на основі Андрусівського і Московського договорів, мала допомогти їй військами) вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати Андрусівського перемир'я. Таким чином, Україна була поділена між трьома монархічними державами.

Попередні військові здобутки не зупинили турецького султана. У 1673 р. “прийшов у Варшаву турський посол, з яким султан до короля писав гордо, прохаючи у нього всієї України”⁵⁷, — повідомляв російський резидент до Москви. Зі свого боку, на тогорічній військовій раді у Варшаві 6 березня Ян III Собеський заявив, що для того щоб повернути Правобережжя потрібно розпочати переговори з гетьманом П. Дорошенком, “поз-

воливши йому на час Україну”⁵⁸. У травні 1674 р. резидент В. Тяпкін описав ситуацію, яка виникла у Польщі під час виборів нового короля⁵⁹. За його словами, польська шляхта звинуватила опозицію на чолі з литовським коронним гетьманом К. Пацом у тому, що поки вони затилювали вибори, московський цар заволодів усією Україною (малося на увазі тимчасове відходження правобережних полків під владу лівобережного гетьмана І. Самойловича). Під час дебатів виступив австрійський посол і запитав поляків: “Адже Україна (Правобережна. — *Т. Ч.*) залишилась у ваших руках?!”⁶⁰. На це йому дали відповідь, що Правобережна Україна на чолі з Дорошенком раніше піддалася султану. “Чого ж ви тоді хвилюєтесь? Хай краще володіє нею государь християнський і ваш союзник”⁶¹, — підсумував австрієць. Одночасно і польський король, і московський цар намагалися добитися переходу гетьмана П. Дорошенка під їхню протекцію.

Досить реальною силою, яка впливала на розвиток міжнародних відносин у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, виступав Кримський ханат. Виходячи з власних зовнішньополітичних інтересів, ця васальнозалежна від Османської імперії держава неодноразово допомагала різним державам — супротивникам у боротьбі за Україну. І майже завжди ця допомога надавалася більш слабкій стороні. Адже татарські монархи виношували плани не лише обмежити владу козацьких гетьманів у південно-східних регіонах України, а й підкорення всіх українських земель⁶².

У 1667 р. Кримський ханат уклав договір з Річчю Посполитою, який передбачав мирне співіснування між Бахчисараєм, Варшавою та Чигирином. Через три роки, у 1670 р., ханат почав домовлятися з Москвою про мир між Кримом, Росією та Польщею. Згідно з положеннями майбутнього кримсько-російсько-польського договору, татари зобов'язувалися “війною не ходити, і міст, і земель, також і підданих з обох сторін Дніпра не воювати і воїнських людей не посилати”⁶³. Окрім того, передбачалося скликати тристоронній дипломатичний з'їзд за участю “виборних людей з України”. Але ці домовленості залишилися тільки на папері.

Також хани, за дорученням турецьких султанів, виступали посередниками (а деколи — й партнерами) у переговорах Османської імперії з Річчю Посполитою та Московською державою. Починаючи з 60-х рр. XVII ст., Крим проводив дипломатію на нейтралізацію польських і російських впливів на Український гетьманат і підпорядкування гетьманського уряду своїй протекції. Постійні вторгнення кримських військ на українські землі, що закінчувалися багатотисячними “ясирами”, знекровлювали їхній економічний потенціал та постійно дестабілізували політичну ситуацію в країні.

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні послы почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, “з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від Польської держави”⁶⁴. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя і лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіти землями правобережного Подніпров'я.

Журавненське перемир'я 1676 р. між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленувало козацьку державу між більш сильнішими сусідніми монархами. Його укладенню передували такі події. 13 вересня 1676 р. на раді польського сенату у Жовкві вирішили на-

діслати комісарів для ведення переговорів з Ібрагімом-пашою, який очолював турецьке військо, що перебувало на українських землях⁶⁵. У наданій їм інструкції відзначалося, що “турки почали володіти частиною земель українських через зраду Дорошенка, який не мав жодного права переказувати Україну туркам, бо не є суверенним володарем, а тільки підданим короля польського”⁶⁶. Для польських дипломатів виконати надані вказівки було нелегким завданням, адже військова ситуація складалася не на користь Яна III Собеського. Тим більше, що комісари мали вимагати повернення всієї території Правобережної України, за винятком Кам’янця-Подільського з навколишніми землями. Звичайно, що такі пропозиції польської сторони були відхилені турецькою делегацією. У перерві між засіданнями польсько-турецької комісії у ролі посередника намагався виступити молдавський господар Г. Дука. Він прагнув переконати представників Речі Посполитої у правомірності завоювання турецьким султаном території Правобережжя⁶⁷. Але польські дипломати не погодилися на поступки, внаслідок чого потрапили під тиск погроз турецьких послів. Румелійський паша Алі й анатолійський паша Гусейн, які представляли інтереси Османської імперії, все настирливіше вимагали право на володіння усіма правобережними землями, за винятком Білої Церкви і Паволочі.

Невдовзі усвідомлення того, що військові сили Туреччини мають значну перевагу змусило Яна III Собеського запропонувати раді сенату знайти компромісне рішення й укласти мирний договір. 14 жовтня комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. Вони полягали в тому, що, поперше — Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; по-друге, до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі і Білої Церкви разом з цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мали залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться із султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушати до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV)⁶⁸. 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату, який був укладений 1672 р. у Бучачі.

Текст польсько-турецького перемир’я складався з восьми статей⁶⁹. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володіння турецького султана (польська влада поширювалася тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської і паволоцької фортець). Про належність Правобережжя українському гетьману, як фіксувалося у попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами⁷⁰.

На нашу думку, оцінка Журавненського перемир’я, його наслідків для України та впливу на розвиток міждержавних відносин у Центрально-Східній і Південно-Східній Європі ще не отримали належної оцінки у вітчизняній історіографії. Адже майже чверть віку (до рішень Карловицького конгресу 1699 р.) Туреччина мала міжнародно-юридичне право на володіння південними землями Київщини та Поділлям. Саме розподіл території України у 1676 р. спричинив політичний і економічний занепад земель “з правого берега Дніпра” в останній чверті XVII ст. Разом з тим це перемир’я визнавало втрату за правобережною частиною гетьманату міжнародної правової суб’єктності як державного утворення.

Отже, процеси поділу міжнародних інтересів країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, що проходили протягом другої половини 50-х — першої половини 70-х рр. XVII ст., призвели до розподілу Українського гетьманату між сферами впливу Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії і Кримського ханату. Безперечно, що міжнародно-правове розчленування козацької держави між Польщею і Московщиною (Андрусів 1667 р.) та її правобережної частини поміж Портою і Коронаю Польською (Бучач 1672 р., Журавно 1676 р.) було спричинене внутрішньополітичним станом українського суспільства. З іншого боку, руйнівні процеси, що викликали територіальний поділ козацької України серед чужоземних держав, значною мірою були інспіровані саме урядами цих країн. Зовнішньополітичні впливи, які у даний період стимулювали внутрішню децентралізацію політичних структур ранньомодерної Української держави, стали одним з головних факторів виникнення на європейській карті правобережної та лівобережної частин гетьманату.

Револьюційні події в Україні у 1648—1676 рр., важливим елементом яких були і переяславсько-московські домовленості 1654 р., спричинили історичну зміну міжнародних сил. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханату, стримали європейську агресію Османської імперії й політично зміцнили роль Московської держави, яка поступово розпочинала експансію на захід. Окрім того, національно-визвольна боротьба українців сприяла здобуттю Пруссією незалежності у 1657 р. та зміцнила позиції Шведського королівства у Центрально-Східній і Північній Європі. Українська революція мала великий міжнародний резонанс та значно вплинула на розвиток подій на сході європейського континенту протягом другої половини XVII ст. і на початку XVIII ст.

¹ Гусарова Т. П. Международная обстановка в Центральной и Юго-Восточной Европе на заключительном этапе войны. Установление Вестфальского мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1. — М., 1998. — С. 129.

² Заборовский Л. В. Порта, Крымское ханство, государства Центральной и Восточной Европы в 1648—1654 гг. // Там же. — С. 191.

³ История дипломатии. — Т. 1. — М., 1959. — С. 249—250.

⁴ Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — М., 1976. — С. 9.

⁵ Наливайко Д. С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. // Укр. іст. журн. — 1969. — № 8. — С. 138—141.

⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999. — С. 340.

⁷ Цит. за: Поршнев Б. Ф. К характеристике международной ситуации Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 50—51.

⁸ Бростовский П. К. Дневник дороги на комиссию в Вильну 1656 г. с самого акта комиссии наскоро списанный // Сборник Муханова. — СПб., 1866. — С. 511.

⁹ Там же. — С. 514.

¹⁰ Музей Національний ім. Кн. Чарторийських у Кракові (далі — Чарт.) — Відділ рукописів, од. зб. 1657, арк. 477.

¹¹ Павлицев Н. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — Т. 2. — СПб., 1876. — С. 200; Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793). — Петроград, 1915. — С. 39; Липинский В. Україна на переломі 1657—1659. — Філадельфія, 1991. — С. 43; Serczyk W. Historia Ukrainy. — Wrocław, 1990. — S. 142; Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 195.

¹² Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России с иностранными державами (по 1800 год). — Ч. 1. — М., 1894. — С. 22.

- ¹³ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. II. — Warszawa, 1982. — S. 211.
- ¹⁴ *Бантиш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч. — Изд. 4-е. — СПб., 1903. — С. 217; *Гуржій О. І.* Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 29.
- ¹⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — К., 1961. — С. 582.
- ¹⁶ *Kubala L.* Wojny dunskie i pokoj Oliwski 1657—1660. — Lwów, 1922. — S. 544.
- ¹⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — Ч. 7. — Т. 3. — К., 1905. — С. 129.
- ¹⁸ Там же. — Ч. 6. — Т. 3. — 1908. — С. 208.
- ¹⁹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — Т. 1. — СПб., 1911. — С. 111—112.
- ²⁰ *Kubala L.* Woyny dunskie... — S. 543—544.
- ²¹ Чарт. — Од. зб. 387, № 7, арк. 31; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 7. — СПб., 1872. — С. 248.
- ²² Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г. по взгляду на них серба Юрия Крижанича // Чтения в Московском обществе истории древностей Российских. — Кн. 3. — Ч. 5. — 1876. — С. 117—120.
- ²³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — СПб., 1867. — С. 11.
- ²⁴ *Kubala L.* Wojny dunskie... — S. 302.
- ²⁵ Цит. за: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski i jego geneza. — Warszawa, 1959. — S. 87.
- ²⁶ Російський державний архів давніх актів. — Ф. 79, оп.1, спр. 24, арк. 24—25.
- ²⁷ *Wójcik Z.* Op. sit. — S. 102.
- ²⁸ Там же.—S. 174.
- ²⁹ Архів Головний Актів Давніх у Варшаві (далі — АГАД). — Ф. “Архів Радзивілів”, від. V, т. 118, № 5226.
- ³⁰ *Wójcik Z.* Op. sit. — S. 199.
- ³¹ Чарт. — Од. зб. 2112, арк. 45—46.
- ³² *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVIII в. (Андрусовское перемирие 1667 г.). — Саратов, 1960. — С. 93.
- ³³ Чарт. — Од. зб. 2109, арк. 109—111.
- ³⁴ Там же. — Од. зб. 2107, арк. 73.
- ³⁵ Цит за: *Wójcik Z.* Op. sit. — S. 242.
- ³⁶ Чарт. — Од. зб. 401, арк. 99—102.
- ³⁷ *Галактионов И. В.* Указ. соч. Он же. Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. — Вып. 3. — Саратов, 1985. — С. 41—59; *Смолий В., Степанков В.* Назв. праця. — С. 286—287; *Савич О. А.* Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки Інституту історії й археології АН УРСР. — К., 1946. — Кн. 2. — С. 131—151; *Санін Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 128—136; *Степанков В. С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. — К., 1991. — С. 112—114; *Чухліб Т. В.* Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656—1667 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 90—97; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1687 i jego geneza. — Warszawa, 1959; *Wójcik Z.* Między traktatem Andruszowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667—1672. — Warszawa, 1968.
- ³⁸ Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. — Чернигов, 1865. — С. 363.
- ³⁹ Acta historica res gestas Poloniae illustranta. — Vol. 2. — Pars. 1. — Kraków, 1882. — S. 586; *Санін Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 132.
- ⁴⁰ *Флоря Б. Н.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 2. — М., 2001. — С. 81.
- ⁴¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Т. 1. — С. 731.
- ⁴² Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 561.
- ⁴³ Ibid. — S. 495.
- ⁴⁴ *Санін Г. А.* Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667—1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX—XVIII ст. — К., 2000. — С. 539.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 618—619.

- ⁴⁸ ПСЗРИ. — Т. 1. — № 513.
- ⁴⁹ Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszle. — Т. 1. — Warszawa, 1773. — S. 225—266.
- ⁵⁰ *Kolodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th—18th Century). — Leiden, Boston, Köln, 2000. — P. 146.
- ⁵¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 116.
- ⁵² Цит. за: *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 52.
- ⁵³ АГАД. — Ф. “Архів Замойських”, № 3036, арк. 451—452.
- ⁵⁴ Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 2. — S. 1109.
- ⁵⁵ *Флоря Б. Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672—1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 2. — М., 2001. — С. 110.
- ⁵⁶ Бібліотека Національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів, ф. 6639 (м-ф. 32423), № 615; АГАД. — Ф. “Архів Коронний Варшавський”, від. Турецький. — № 77/467; Там же. — Ф. “Архів Замойських”, № 3037, арк. 222.
- ⁵⁷ Чарт. — Од. зб. 612, арк. 494.
- ⁵⁸ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — Т. 4. — СПб., 1856. — С. 889.
- ⁵⁹ Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 2. — S. 1237.
- ⁶⁰ *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире. — Т. 3. — СПб., 1878. — С. 45.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987. — S. 200.
- ⁶³ ПСЗРИ. — Т. 1. — № 469.
- ⁶⁴ *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673—1677 гг. — СПб., 1854. — С. 109.
- ⁶⁵ АГАД. — Ф. “Архів Замойських”, № 3037, арк. 239; *Wolinski J.* Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676 // Przegląd Historyczny. — 1930/1931. — № 29. — S. 382.
- ⁶⁶ Цит. за: *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674—1679. — Wrocław, 1976. — С. 68—69.
- ⁶⁷ *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji... — С. 70.
- ⁶⁸ АГАД. — Ф. “Архів Замойських”, № 3037, арк. 246.
- ⁶⁹ Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszle. — Т. 1. — S. 202—204.
- ⁷⁰ Бібліотека Народова у Варшаві. Відділ мікрофільмів. — № 6639, арк. 172.

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2003. — № 2.

З історії релігії та церкви

В. А. ВОЙНАЛОВИЧ (Київ)

ДУХОВНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х — ПЕРША ПОЛОВИНА
60-х рр. XX ст.)*

2. Православні семінарії в період десталінізації

Переважає більшість дослідників проблем державно-церковних відносин кінця 50-х — початку 60-х років визначає як період останніх спроб керівництва СРСР радикально і в найкоротші терміни вирішити релігійну проблему в країні. Часи хрущовської “відлиги” були позначені загальною акцією поборювання релігії і Церкви, здійснюваної атеїстичним режимом.

---

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2003. — № 2.

Істотні зміни державної релігійної політики у порівнянні з першим повоєнним десятиліттям зумовлювалися комплексом причин. Партійна і державна еліта, вірячи в життєздатність і невичерпні потенції комуністичної ідеології, очищеної від нашарувань сталінізму, знаходилася в полоні ілюзорних уяв про можливості побудови в СРСР у найближчому майбутньому комуністичного суспільства. Подібні сподівання не полишали значну частину населення країни, у тому числі і багатьох представників демократично налаштованої інтелігенції. Новий напрям релігійної політики, набираючи дедалі чіткіших обрисів, був остаточно стверджений ХХІІ з'їздом КПРС (1961 р.), на якому з "культу особи", окрім усього іншого, пов'язувалось і відродження релігії в СРСР, а повернення до ленінських норм і принципів взаємовідносин держави й церкви визнавалось основоположним і невідкладним завданням. Проголошення ж курсу на будівництво комунізму автоматично позбавляло права християнської ідеології, як духовної опозиції, на своє існування в умовах комуністичної формації.

З другої половини 50-х років у практику роботи інституту уповноважених, партійних і радянських органів, громадських організацій почала активно впроваджуватися система стримуючих заходів, спрямованих на скорочення кількості вступаючих до семінарій і тих, які в них навчалися. Досить зазначити, що серед обов'язкових документів, необхідних для допуску до вступних іспитів, були довідки органів влади за місцем проживання та роботи. У зв'язку з частими відмовами у наданні таких довідок, вступаючи змушені були вдаватися до приховування відомостей, подробиць необхідних паперів, що каралось у відповідності з чинним законодавством. Так, вироком народного суду Подільського району м. Києва від 31 січня 1956 р. за самовільне залишення роботи влітку 1955 р. у зв'язку з вступом до семінарії було засуджено до трьох місяців виправно-трудових робіт слухача 1-го класу Київської духовної семінарії І. Сукретного⁴⁰.

З 1958 р. час подачі заяв абітурієнтами обмежувався 1 серпня. За місяць, що залишався до вступних іспитів, обласний уповноважений мав сформулювати списки, які містили б детальну інформацію про абітурієнта: прізвище, ім'я, по батькові, рік, місяць та місце народження, національність, соціальне походження, освіта (обов'язково вказувалася школа, де навчався), місце роботи, посада й адреса місця проживання. Такі списки подавалися не лише відповідальним працівникам РСРПЦ, але й направлялись у відділи агітації та пропаганди обласних комітетів партії, іншим зацікавленим відомствам і установам. З юнаками, які подали прохання про вступ на навчання зустрічалися місцеві уповноважені, партійні і комсомольські діячі, працівники спецслужб, військкоматів і в різний спосіб утримували їх від вступу.

У справжнє полювання переросли подібні акції щодо колишніх членів партії та комсомолу, студентів і випускників вищих навчальних закладів, військовослужбовців, учителів. Лише в Київську духовну семінарію в середині 50-х років із заявами про вступ зверталися колишні члени ВЛКСМ В. Демчук та М. Панухтін із с. Можарів Овруцького р-ну Житомирської області, О. Левчук (Володимир-Волинський р-н Волинської обл.), В. Рущак (Закарпатська обл.), В. Решетняк, син службовця з м. Кіровограда, який в атестаті про закінчення середньої школи мав лише відмінні і добрі оцінки.

Серед бажаючих вступити до семінарії були і студент IV курсу Дрогобицького педагогічного інституту Б. Попадинець, лейтенант Радянської армії з м. Тернополя Р. Мороко, колгоспник із с. Неверове Рівненської області О. Андрощук, які повернулися з ув'язнення у 1954—1955 рр.

З проханням зарахувати до закладу зверталися також офіцери запасу, наприклад, С. Яремко із с. Хлипли Львівської області та І. Мачучин з м. Шатськ Рязанської області, вчителі В. Касараба (с. Лисково Львівської обл.), М. Гирін з м. Львова, Е. Зубок (с. Бистриця Мукачівського р-ну Закарпатської обл.), П. Галей та Д. Гарбусь із с. Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської області.

Особливих проблем у відмові їм у вступі не виникало, оскільки, як зазначав уповноважений РСРПЦ по Україні Г. Пінчук, “відносини, що склалися у нас з духовенством, зокрема з адміністрацією Київської духовної семінарії, дозволяють нам робити відводи багатьом особам, що поступають до семінарії”⁴¹.

Неабиякий тиск здійснювався і на парафіяльних священиків, які давали рекомендації до вступу. З 1958 р. обов'язковим стало прохання самого правлячого єпископа. “За таких обставин, — визначав Г. Пінчук у відповідній записці до РСРПЦ, — кожний уповноважений Ради буде знати завчасно, які кандидатури намічені до семінарії і хто їх готує. Як наслідок, уповноважений Ради завчасно зможе інформувати про це відповідні організації для вжиття заходів по упередженню залучення молоді в духовні навчальні заклади”. Зважаючи на те, що єпископи будуть більш обачними у наданні рекомендацій, ніж настоятелі церков, Г. Пінчук прогнозував істотне зменшення кількості абітурієнтів до ДНЗ у 1958/59 н. р.⁴²

Система відповідних профілактичних заходів активно застосовувалась і щодо слухачів духовних семінарій, що призводило до значного їх відсіву з навчальних закладів. Лише за чотири роки (1951—1954 рр.) з різних обставин із семінарій вибуло 199 студентів. У 1954/55 н. р. їх відраховано 106 чол., що становило 47 % від загальної кількості слухачів. На 1954 р. за десять попередніх років існування Одеської семінарії з її стін вибуло 238 студентів, з яких 61 служили священиками в парафіях. Із 132 зарахованих на 1954 р. до Київської духовної семінарії вибуло у процесі навчання 56 чол.⁴³ Причини відрахувань у протоколах педагогічних зборів семінарій наводилися найрізноманітніші: “за власним бажанням”, “за неуспішність”, “моральна нестійкість”, “негідна поведінка” тощо. Напевно, саме з подібними формулюваннями було винесено своєрідні вирокі і студентам Київської духовної семінарії Литвиненку, засудженому до 25 років за “ворожу діяльність” у 1952 р., та М. Гончаренку, за відмову співати у семінарському хорі в честь святкування річниці жовтневих подій 1917 р. (1953 р.), а також слухачеві Луцької духовної семінарії В. Вдодовичу, який висловився про переслідування православної церкви в СРСР (1951 р.)⁴⁴.

Значна частина студентів по досягненню 18-річного віку змушена була залишати навчання у зв'язку з призовом на військову службу. Щоправда, РСРПЦ у жовтні 1950 р. зверталася до військового відомства про надання відстрочки всім студентам духовних академій і слухачам 4-х класів духовних семінарій⁴⁵. Проте подібна рекомендація до уваги не бралася. Більше того, Головний штаб сухопутних військ Міністерства оборони СРСР листом на ім'я командувачів військових округів від 18 вересня 1958 р. пояснював, що на слухачів духовних академій і семінарій ст. 29 Закону про загальний військовий обов'язок, а також постанова РНК СРСР від 15 вересня 1943 р. за № 996 та постанова РМ СРСР від 29 липня 1954 р. за № 1542-692 с, які надавали пільги певним категоріям осіб, не поширюється⁴⁶.

У зв'язку з тим, що серед додатково прийнятих до семінарій у процесі навчального року близько 50 % становили особи, які поверталися до них після закінчення терміну служби в армії, голова Ради В. Куроєдов зверну-

вся до начальника Головного політичного управління Радянської армії та Військово-Морського флоту О. Єпішева з листом, в якому містилася інформація про вступ до духовних шкіл осіб після завершення служби в армії та закликаних до неї зі стін семінарії. До нього додавалися списки осіб і висловлювалося прохання провести з ними необхідну роботу. У тому ж листі повідомлялося про факти хрещення дітей військовослужбовцями, списки яких були направлені командувачам відповідних військових округів ⁴⁷.

Вищепроаналізована система упереджувальних та профілактичних заходів, що реалізовувалась партійними та державними органами за участю різноманітних установ і відомств, громадських організацій істотно впливала на хід та кінцеві результати діяльності ДНЗ по підготовці кадрів православних священників і церковнослужителів. Відомо, що за період свого дванадцятилітнього існування на 1957 р. духовні навчальні заклади України підготували і випустили 300 чол., що становило лише 24,6 % від загальної кількості зарахованих до них на початок та упродовж навчальних років (Київська семінарія — 59 чол., Одеська — 119, Луцька — 122) ⁴⁸. На кінець 1953 р. у загальній кількості зареєстрованого духовенства в Україні налічувалося 112 чол., які закінчили духовні заклади у період з 1945 по 1953 рр., що становило лише 1,8 %. Серед них: з освітою духовних академій — 3 священники, духовних семінарій — 97 священників та 12 дияконів. За 1955 р. церковну службу з різних причин залишили 230 чол. Питома вага тих, які закінчили духовні семінарії серед висвячених у цьому ж році 155 священників і дияконів, становила лише 14 % ⁴⁹.

Попри згадане, РСРПЦ, підбивши підсумки діяльності ДНЗ Московської патріархії на кінець 1959 р., дійшла висновку, що духовні школи за останні 5—6 років значно активізували свою діяльність по підготовці кадрів духовенства, зміцнили організаційно і матеріально. Відзначалося значне покращення матеріально-побутових умов у семінаріях і академіях, зростання інтересу до навчання в них вихідців з робітників, службовців, комсомольців, осіб з середньою і вищою освітою. Серед ряду причин ситуації, що склалася в ДНЗ, керівництво Ради визначило “великі помилки і недоліки” в системі контролю за діяльністю церкви. “Тут необхідно відзначити, — зазначалося в довідці, — що Рада і її уповноважені робили великі помилки в тому, що в ряді випадків йшли на повіді у церковників, задовольняючи іноді їх необґрунтовані вимоги в ряді питань, що стосувалися створення і покращення матеріальної бази в духовних навчальних закладах <...>. Зараз стало найбільш зрозуміло, як мало ми робили для того, щоб усіма залежними від нас засобами не дати розвинути тій активності духовенства, яку воно виявило на цій найбільш важливій для неї ділянці роботи, саме — підготовки молодих кадрів служителів культу” ⁵⁰.

З метою послаблення позицій церкви у даному питанні Рада вжила ряд невідкладних заходів. Серед них:

1. Обмеження термінів подачі заяв для вступу в ДНЗ 1 серпня.
2. Припинення практики прийому в семінарії осіб з вищою і середньою спеціальною освітою.
3. Припинення прийому упродовж навчального року.
4. Заборона дітям і підліткам у віці до 18 років прислужувати в церквах.
5. Заборона учням семінарій під час канікул відбувати практику шляхом участі у церковних службах.
6. Попередження патріархії зараховувати в семінарії лише тих, хто пройшов дійсну військову службу.

7. Припинення прийому в заочний сектор Ленінградських духовних шкіл.

8. Заборона Московській патріархії надавати дотації на утримання семінарій і академій⁵¹.

Зміни у правилах прийому до ДНЗ, затверджені на засіданні Навчального комітету Синоду РПЦ 17 липня 1959 р., дали про себе знати вже при черговому наборі учнів у 1959/60 н. р. Доповідаючи РСРПЦ про результати прийому до Волинської духовної семінарії, уповноважений А. Федулов повідомляв, що всього до закладу подали заяви 71 чол. (у 1958 р. — 104), з яких вісім забрали документи “за власним бажанням”, а дев’ятьом було повернуто їх як допризовникам. З 54 чол., допущених до іспитів, 11 не з’явилися. Витримали їх 40 чол., але 7 з них не було прийнято у зв’язку з відсутністю місць у гуртожитку. Із 33 осіб, зарахованих до 1-го класу на 1 жовтня 1959 р. 7 чол. не з’явилися на заняття і найближчим часом мали бути відраховані педагогічними зборами. Пояснюючи причини свого власного успіху, А. Федулов зазначав, що саме “оперативна інформація уповноваженого Ради відповідним областям дозволила місцевим партійним органам звернути особливу увагу на осіб, що подали заяви про вступ до семінарії і провести з ними відповідну ідейно-виховну роботу”⁵². Кількість поданих заяв у духовні семінарії України порівняно з попереднім, 1958/59 н. р., скоротилася майже в 2,5 рази. Перші класи Київської й Одеської духовних семінарій були укомплектовані лише на 20—30 %.

Подібна робота місцевих партійних і радянських органів з особами, які бажали навчатися в духовних школах, набула повсюдного характеру в наступні роки. РСРПЦ своїм листом від 27 липня 1960 р. вкотре звертала увагу уповноважених на правильність лінії у цьому питанні: “Надаючи важливого значення справі обмеження прийому в духовні навчальні заклади в 1960/61 н. р., Рада вважає необхідним ще раз нагадати Вам про це з тим, щоб Ви зробили все можливе для гранично мінімального зарахування осіб в названі заклади”⁵³.

Як виявилось дещо пізніше, державні керманічі могли бути цілком задоволені результатами вступної кампанії 1960/61 н. р. Адже із 36 осіб, які подали заяви до Волинської духовної семінарії, 7 чол. забрали їх до початку екзаменів, 13 — не допущено до них за відсутності необхідних документів (переважно, рекомендацій єпископів). Не з’явилися на іспити 6 чол. З 10 чол., що витримали їх і були зараховані, на 15 листопада 1960 р. не з’явилися на навчання 3 чол., а 4 особи з різних причин на той час уже було відраховано. Слід зауважити, що, як і в попередні роки, абсолютну більшість абітурієнтів становила молодь від 20 до 25 років та вихідці із західних областей України (з Рівненської області — 6 заяв, Волинської — 5, Тернопільської — 6, Львівської — 9, Закарпатської — 4, Станіславської — 2 та 4 заяви з інших областей). Не краща ситуація склалась і в Одеській духовній семінарії, до 1-го класу якої було подано 50 заяв, зараховано 15 чол., а на заняття з’явилося лише 10 осіб⁵⁴.

Саме таким чином було підготовлено ґрунт для ліквідації духовних навчальних закладів, перекриття каналу “відтворення” кадрів православного духовенства. Під тиском Ради Навчальний комітет патріархії ще 17 липня 1959 р. прийняв рішення про поступове закриття єдиного існуючого на той час заочного сектора Ленінградських духовних шкіл.

Активні підготовчі акції щодо закриття Київської духовної семінарії розпочалися ще в 1959 р. У листі до заступника голови Ради Міністрів України М. Гречухи від 27 серпня 1959 р. уповноважений РСРПЦ по Україні Г. Пінчук постійно доводив, що потреби Церкви в Україні можуть

бути цілком задоволені діяльністю двох семінарій — Волинської й Одеської. Київську духовну семінарію вважалося за можливе закрити, а її незначний контингент розподілити в семінарії Луцька й Одеси. Подібні пропозиції було направлено і в РСРПЦ. Проте, як виявилось пізніше, вони не знайшли достатньої підтримки на засіданні Ради, що відбулося 4 вересня 1959 р. На думку Г. Карпова, насамперед слід було б скоротити духовні семінарії в Ставрополі і Саратові, одну з двох духовних академій, а вже потім приступати до закриття семінарій в Україні, насамперед у Луцьку чи Одесі, але не в Києві. Нарешті, як компромісне рішення, було досягнуто домовленості, що дане питання буде поставлено в ЦК КПРС⁵⁵.

Позиція Києва, як показав подальший хід подій, все ж таки взяла гору. Процес ліквідації семінарії невпинно наближався до логічного завершення. Як і раніше, адміністрації семінарії відмовляли в будь-яких проєктах щодо покращення матеріальної бази закладу, спорудження нових навчальних і житлових приміщень. Особливо в скрутному становищі виявилися ті слухачі (75 %), яким заборонили прописку на приватних квартирах. Згодом торговельні організації міста зняли семінарську їдальню з оптового постачання. Зазначені заходи, як констатувалося в листі уповноваженого РСРПЦ по Київській області М. Бібіка на адресу Київського міськкому КП України у грудні 1959 р., спрямовані на створення труднощів у діяльності церковників і досягали своєї мети, але вони були лише напівзаходами і діяльності семінарії у Києві не припинять. Висловлювалася думка щодо поступової ліквідації семінарії шляхом припинення набору в 1-й клас та здійснення випусків уже набраних упродовж трьох наступних років. “Враховуючи викладене, — зазначалося у листі, — в інтересах здійснення нашої основної мети — ліквідації семінарії взагалі, варто було б тепер відмовитись від напівзаходів до неї і не загострювати стосунків з єпархіальним керівництвом та патріархією, що наполегливо рекомендує Рада у справах РПЦ. Загострення стосунків може ускладнити вирішення цього питання, а також питань, пов’язаних з діями щодо закриття монастиря і церков м. Києва у 1959 і 1960 роках”⁵⁶.

Питання про ліквідацію семінарій у Києві, Саратові і Ставрополі обговорювалося з патріархом 4 травня 1960 р. головою Ради В. Куроедовим, який запропонував закрити ці духовні школи, вказавши на неприйнятні побутові умови в них і незначну кількість учнів. Патріарх, розглядаючи рекомендації Ради як урядові вказівки і не знайшовши в тогочасних умовах існування Церкви можливостей покращення їх становища, змушений був погодитися з пропозицією. Постановою Навчального комітету Московської патріархії від 8 червня 1960 р. було прийнято рішення про закриття Київської і Ставропольської семінарій, а дещо пізніше та ж участь спіткала і Саратовську семінарію⁵⁷.

У найскладнішій ситуації опинилися органи влади у питанні ліквідації Волинської духовної семінарії. Як і у прикладі з Київською, і тут події розгорталися за єдиним сценарієм. Не отримавши згоди керівництва Московської патріархії на закриття семінарії у Луцьку, влада пустила в хід найпотужніші адміністративні важелі. Вже 1960 р. семінарії було відмовлено в оренді ряду навчальних і житлових приміщень. Не припинялися гоніння викладацького складу, значна частина якого вважалася відвертими послідовниками “махрового націоналіста Полікарпа (Сікорського)”, яка виховувала слухачів у дусі “негативного ставлення до радянської дійсності, релігійного фанатизму і реакційного світогляду”. Як правило, до семінарії, на думку можновладців, “линуть всілякі покидьки суспільства, серед яких є багато націоналістично настроєних осіб”. Що ж стосується ви-

пускників, то основна їх маса являла собою “політично ворожу категорію осіб”, “служителів церкви з націоналістичними поглядами, носіїв політично ворожих тенденцій, які є небезпечними для... прикордонної області, де ще повністю не ліквідований ґрунт для поширення націоналістичних поглядів і релігійного дурману”. Саме такі вбивчі аргументи на користь закриття Волинської духовної семінарії містились у листі секретаря Волинського обкому партії І. Грушецького на ім’я першого секретаря ЦК КП України М. Підгорного від 25 березня 1960 р.⁵⁸

Дещо іншої думки з цього приводу дотримувалося керівництво апарату уповноваженого РСРПЦ в Україні. У своєму листі на ім’я секретаря ЦК КП України А. Скаби від 12 травня 1960 р. Г. Пінчук пропонував перенести розгляд питання про остаточне закриття Волинської семінарії на 1961 р. “Зараз, коли позитивно вирішується питання про припинення існування Київської духовної семінарії у 1960 р., — зазначалося в ньому, — навряд чи потрібно одночасно домагатися ліквідації семінарії в Луцьку”. Разом з тим Г. Пінчук вважав за потрібне і надалі продовжувати роботу по скороченню набору слухачів до семінарії й увільнення небажаних осіб з числа викладацького складу⁵⁹.

Проте лише у 1962 р. склалися відповідні умови для повторного ініціювання справи її закриття. В результаті проведення ряду заходів із семінарії було усунено як “націоналістично налаштовані елементи” викладачів С. Васильцева, С. Грушко, Г. Римарчука. Готувалася справа до звільнення М. Сагайдаковського, М. Дикуна, О. Вислоцького, І. Колобова, що “висловлювали антирадянські погляди”, а також викладача В. Негоди, “вихідця з націоналістично-куркульської сім’ї, який у період літніх канікул проводив серед молоді західних областей активну вербувальну роботу до вступу в семінарію”. Як виявилось, упродовж 1959—1962 рр. до закладу не вступив жоден волинянин, а всі особи, які там навчалися, на початок 1962 р. були мешканцями Рівненської, Тернопільської, Станіславської, Львівської, Закарпатської і Чернівецької областей⁶⁰.

Враховуючи подібні обставини, Волинський обком КП України за підписом секретаря Ф. Калити направив 20 лютого 1962 р. листа на ім’я М. Підгорного, в якому, майже дослівно повторивши звинувачення на адресу семінарії, висунуті раніше І. Грушецьким і просив вирішити питання про закриття духовної семінарії. З листа дізнаємося, що припинення діяльності семінарії — “центру релігійного мракобісся і ханжества”, вимагали громадськість міста і партійні організації⁶¹.

Вже на початку березня 1962 р. Г. Пінчук, доповідаючи ЦК КП України про план заходів закриття семінарії, повідомляв секретаря ЦК А. Скабу, що питання припинення діяльності Волинської духовної семінарії після закінчення 1961/62 н. р. погоджено з РСРПЦ. На його думку, слухачів, які залишаться після випуску 4-го класу у кількості 28 чол. доведеться перевести до Одеської духовної семінарії. Правда, уповноважений РСРПЦ по Україні припускав, що при активній роботі партійних і комсомольських організацій Луцька, спрямованих на відрив молоді від духовної кар’єри та в результаті призову слухачів до лав Радянської армії, кількість їх може істотно зменшитися. Що ж стосується складу викладачів, як запевняв Г. Пінчук, буде вжито відповідних заходів, щоб вони не отримали посад у духовній семінарії м. Одеси⁶².

На виконання вищезазначеного плану партійними та радянськими органами області було мобілізовано потужний арсенал засобів адміністративного й ідеологічного тиску. Численні викривальні матеріали про семінарію не сходили зі шпальт місцевої преси. У статті “Гніздо мракобісся”

за підписами В. Косенка, К. Скоренка та А. Гальчука, вміщеній у газеті “Радянська Волинь” (№ 97/5020, 15 травня 1962 р.) містився недвозначний заклик: “гнійник на здоровому тілі — Луцьку духовну семінарію — настав час вирізати”⁶³. Подібні матеріали широко обговорювалися на зборах трудових колективів, які приймали резолюції про ліквідацію семінарії. Подібні пропозиції містилися і в численних листах від партійних і радянських органів, громадських організацій, трудових колективів, які продовжували надходити в ЦК КП України та Раду Міністрів республіки.

Значна робота “по викриттю й обмеженню реакційної діяльності” Луцької духовної семінарії, антигромадських вчинків з боку викладачів і семінаристів отримала високу оцінку відділу пропаганди й агітації ЦК КП України у його доповідній записці від 21 серпня 1962 р. за підписом завідувача відділом Г. Шевеля. В ній зокрема наголошувалося, що семінарія розташована в центрі міста поряд з багатьма державними і громадськими установами, створюючи тим самим незручності в їх роботі. Семінаристів у кількості 27 чол., з яких 22 перебували в останньому класі і в 1963 р. мали закінчити семінарію, зважаючи на те, що вони, як “релігійні фанатики”, не бажали припинити церковне навчання, пропонувалося перевести в Одеську духовну семінарію. Щодо останньої, в якій навчалися 47 чол. і відсутні були перший і другий класи, допускалася можливість ліквідації упродовж одного-двох наступних років. Відділ пропаганди й агітації ЦК партії підтримував пропозицію Волинського обкому про закриття духовної семінарії в Луцьку і вносив на розгляд ЦК КП України відповідний проект постанови, який був схвалений на засіданні Секретаріату ЦК партії 21 вересня 1962 р.⁶⁴

Проте, попри всі зусилля реалізувати план закриття Волинської духовної семінарії на той час не вдалося. Вона і надалі продовжувала функціонувати з обмеженим контингентом слухачів в умовах постійних утисків з боку місцевої влади. Важко сказати, які причини завадили її ліквідації. Цілком ймовірна у даному випадку відсутність узгоджених дій партійних і державних органів на найвищому рівні. Поза сумнівом, принциповою позицією у захисті Волинської семінарії, що була форпостом підготовки православного кліру для західних епархій України, відзначалася Московська патріархія. Принаймні, керівництво Волинської області, в особі голови облвиконкому Є. Ярощука, листовно звертаючись до голови РСРПЦ В. Куроедова 11 травня 1963 р., вважало, що в нових умовах, коли в семінарії залишилося лише 5 учнів, існує можливість переконати відповідні церковні органи в недоцільності подальшого утримування духовної семінарії в Луцьку. Зволікання з припиненням діяльності семінарії, на його думку, лише активізує дії духовенства, адміністративно-викладацького складу по забезпеченню нового набору слухачів⁶⁵.

Напередодні нового 1963/64 н. р., намагаючись поставити остаточну крапку у справі ліквідації семінарії, Г. Пінчук 9 липня 1963 р. звертався з проханням до ЦК КП України дати вказівки місцевим партійним і радянським органам продовжити роботу по запобіганню вступу бажаючих до семінарії, а Одеському облвиконкому — тимчасово прописати тих слухачів, які будуть переведені з Луцька для закінчення навчання в Одеській семінарії⁶⁶.

Запевняючи Г. Пінчука в тому, що партійні і радянські органи Волині зроблять все можливе, щоб зірвати набір до семінарії, обласний уповноважений А. Федулов не помилявся в дієздатності своїх партійних колег. Жодної особи, яка звернулася із заявою чи запитом про правила вступу, не було залишено поза увагою: негайну інформацію про них отримували

уповноважені відповідних областей. Волинський обком партії, його структурні підрозділи, особисто секретар обкому Швидак, завідувач ідеологічним відділом Шановський, його заступник Барковський неодноразово зверталися до відповідних обкомів партії з проханням надати сприяння у зриві вступної кампанії.

Та все ж, не дивлячись на комплекс вжитих упереджувальних заходів, запобігти набору слухачів у 1-й клас 1963/64 н. р., як виявилось, не вдалося. Всіляко ухилявся від виконання рекомендацій уповноваженого щойно призначений ректором протоієрей П. Влодек, особливих зусиль для забезпечення прийому до семінарії нових слухачів докладав секретар ігумен Феодосій (Дикун Митрофан Миколайович). Єпископ Мефодій, пообіцявши зробити все можливе для відведення необхідних кандидатур, насправді, під будь-яким приводом уникав вирішення подібних питань. Ніби, виправдовуючись перед своїм керівництвом у Москві та Києві, уповноважений А. Федулов констатував, що “на відміну від минулих років, адміністрація семінарії, за прямою вказівкою і вимогою Навчального комітету, була вкрай нерозбірлива щодо осіб, які подали заяви про вступ і до поданих ними документів. Вкрай небажано приймали наші рекомендації, намагалися відстояти кожен кандидат, з кожного незначного питання, навіть зрозумілого з опублікованих умов прийому, зверталися в Навчальний комітет за підтримкою...”. Всього ж у семінарію про вступ до 1-го класу було подано 12 заяв з усіма необхідними документами. Більшість осіб привозили їх особисто, до того ж, в останні дні, з 29 по 31 липня. Ряд з них одразу після подачі заяв поспішили знятися з обліку за місцем проживання і виїхати, щоб їх не могли відшукати за вказаною адресою. На думку уповноваженого, все це робилося не інакше як за порадою керівництва семінарії⁶⁷.

Підсумки прийому документів про вступ було підбито 3 серпня 1963 р. на педагогічних зборах Волинської семінарії. Протоієрей П. Влодек навіть присутнім список з 12 осіб, а також конкретні зауваження до більшості з них уповноваженого А. Федулова. Ухвала зборів була одностайною: просити Навчальний комітет патріархії всіх без винятку 12 осіб допустити до вступних іспитів, а термін подачі заяв продовжити до 1 вересня. Про позитивне рішення Навчального комітету було повідомлено адміністрацію семінарії вже 8 серпня. При цьому прийом документів дозволялося здійснювати до 20 серпня⁶⁸.

Пізніше, в результаті настирливих дій представників місцевої влади, керівництво семінарії змушене було шістьом особам повернути заяви про вступ. Із 6 чол., які залишилися, вступні іспити склали чотири особи. Таким чином, на початок 1963/64 н. р. у семінарії навчалося всього 9 осіб — 4 у 1-му класі і 5 — у 4-му. Всі вони були мешканцями західних областей⁶⁹.

Історія із закриттям Волинської духовної семінарії начебто наближалася до кінця. Принаймні, в плані роботи уповноваженого РСРПЦ по Україні на перше півріччя 1964 р. ставилося завдання спільно з партійними і радянськими органами продовжити здійснення заходів по обмеженню її діяльності, слухачів старших класів перевести до Одеси та підготувати додаткові пропозиції по остаточному закриттю духовного закладу⁷⁰. Проте, як і в попередні роки, домагання республіканського керівництва особливого успіху не мали. Виявляється, на той час Рада дотримувалася дещо іншої точки зору в даному питанні. Як повідомляв Г. Пінчук заступнику голови Ради Міністрів України П. Троньку 28 травня 1964 р., що він просив В. Куроєдова “дати відповідні рекомендації патріархії про припи-

нення існування семінарії в Луцьку, проте він заявив, що й говорити на цю тему з патріархом не буде, і що зараз вигідно, враховуючи міжнародні обставини, мати хоча б номінально дві духовні семінарії на Україні з будь-якою кількістю слухачів”⁷¹.

Лише 15 серпня 1964 р., після настійних наполягань Навчальний комітет патріархії “прийшов до висновку” про недоцільність існування духовної семінарії в Луцьку як самостійного закладу та об’єднання її з Одеською духовною семінарією. У відання останньої передавався склад учнів Волинської семінарії й ті особи, які подали заяви про вступ до неї у 1964 р. У розпорядження єпископа волинського і рівненського Мефодія відряджалися ректор протоієрей П. Влодек, який був згодом призначений першим священником Луцького кафедрального собору, та викладачі, які мали духовний сан. Майно семінарії передавалося до Одеси, а її архів — Навчальному комітету Московської патріархії⁷². У цьому ж році було ліквідовано і Мінську семінарію, яку об’єднали з Московською.

Одеська семінарія — єдиний духовний навчальний заклад в Україні, який вдалося зберегти Московській патріархії в часи масових антирелігійних кампаній. Особливо активними спробами її ліквідації позначений початок 60-х років. Характерно, що як і у випадку з Волинською, головними ініціаторами і натхненниками її закриття виступали місцеві партійні та радянські органи.

Домігшись мінімального набору й істотного скорочення загальної кількості слухачів у 1960 р., вже на початку 1961 р. вони звернулися до партійного керівництва республіки за дозволом про її закриття. Посилаючись на думку громадськості міста, трудових колективів, секретар Одеського обкому партії О. Федосеев та голова облвиконкому М. Хорунжий у листі на ім’я секретаря ЦК КП України М. Підгорного та голови Ради Міністрів України Н. Кальченка від 10 січня 1961 р. наголошували, що позитивне вирішення питання про ліквідацію Одеської духовної семінарії чи її переведення в інше місто стане “одним із серйозних заходів, спрямованих на посилення роботи по комуністичному вихованню трудящих м. Одеси і області”. В ЦК партії приймати спеціальне рішення щодо закриття Одеської семінарії вважали не своєчасним. Як довідуємось з довідки до листа, підготовленої завідувачем сектора відділу пропаганди й агітації О. Швидаком, мала і надалі проводитися робота по зменшенню кількості семінаристів з метою доведення закладу до самозакриття⁷³.

Відповідні вказівки вищого партійного керівництва були бездоганно виконані і в 1961 р. На вересень місяць в Одеській духовній семінарії налічувалося 78 учнів (2-й клас — 9, 3-й — 29, 4-й — 40). Набір до першого класу було повністю зірвано. Після випуску 1961/62 н. р. у ній залишалося б лише 38 слухачів, що давало підстави Г. Пінчуку в інформації до ЦК КП України, Ради Міністрів республіки та Комітету державної безпеки при Раді Міністрів України від 17 серпня 1961 р. заявити про назрілу необхідність закриття семінарії. На його думку, “позитивне вирішення даного питання мало б надзвичайно важливе значення для підриву позицій і впливу церкви на території Української РСР”⁷⁴.

Особливої уваги справам Одеської духовної семінарії надавала Московська патріархія. Втрата православного навчального закладу в місті, де знаходилася літня резиденція патріарха, кілька великих соборів і монастирів, які постійно відвідували делегації православних церков, навіть в ті часи була неприпустима. Побувавши в семінарії 18 жовтня 1961 р. разом з делегацією Сербської православної церкви на чолі з патріархом Германом, патріарх Олексій був вражений відсутністю 1-го класу, мізерною

кількістю слухачів і реальними перспективами їх подальшого скорочення. Єдине, що втішало главу Церкви, це шойно збудоване приміщення семінарії неподалік від Успенського монастиря. За пропозицією патріарха, Навчальний комітет Синоду РПЦ постановою від 23 листопада 1961 р. зобов'язав адміністрацію Одеської духовної семінарії організувати з другого півріччя 1961/62 н. р. навчальний процес у 1-му класі, зарахувавши до нього:

1. Осіб, які вчасно подали заяви про вступ до семінарії, але з якихось причин неоформлених.

2. Кандидатів, з числа бажаючих молодих насельників Успенського монастиря.

3. Осіб, які подали в свій час заяви до Московської і Ленінградської духовних семінарій, але не оформлених до них ⁷⁵.

Не викликає сумніву той факт, що подібний радикальний вчинок керівництва Церкви, зважаючи на характер тогочасних державно-церковних стосунків, міг бути здійснений лише за погодженням з РСРПЦ. Вже 7 грудня 1961 р., запитуючи вказівок відділу пропаганди й агітації ЦК партії з приводу додаткового набору до 1-го класу Одеської духовної семінарії, Г. Пінчук, посилаючись на телефонний дзвінок члена РСРПЦ Г. Казизаєва, зауважував, що Рада не заперечує проти такого заходу.

Не отримавши оперативної відповіді на свій запит, Г. Пінчук 9 грудня 1961 р. відправив на адресу вищого партійного керівництва план заходів у разі проведення додаткового набору до семінарії:

1. Попередити уповноваженого Ради по Одеській області тов. Арбузнікова про наміри патріархії і про необхідність з його боку чіткої й своєчасної інформації партійних і радянських органів про кожного вступника до семінарії.

2. Інформувати відділ пропаганди й агітації Одеського обкому КП України про додатковий набір до семінарії.

3. Просити Раду у справах РПЦ про попереджувальні заходи з її боку проти прийому до Одеської семінарії вступників з інших республік ⁷⁶.

Окремим пунктом плану уповноважений РСРПЦ по Україні вважав за доцільне зобов'язати Комітет державної безпеки при Раді Міністрів республіки зі свого боку вжити відповідних заходів щодо додаткового прийому слухачів до Одеської духовної семінарії ⁷⁷.

Можна цілком стверджувати, що додатковий набір до семінарії так і не проводився. Принаймні, про його здійснення ми не зустріли жодних архівних чи опублікованих свідчень. До подібного висновку приходять і ряд дослідників, зокрема В. Пашенко ⁷⁸. Більше того, спроби її закриття, стримування вступу на навчання продовжувались і надалі.

Так, на 1963/64 н. р. до Одеської семінарії було подано лише 27 заяв, а до 1-го класу було зараховано 9 осіб. Всього ж на початок навчального року в ній навчалося 50 слухачів. У зв'язку з ліквідацією Волинської духовної семінарії прийом заяв на 1964/65 н. р. до Одеської продовжено до 1 вересня. В результаті було прийнято 24 учні (15 з них — до 1-го класу). На початок 1964/65 н. р. у ній налічувалося 54 учні, 14 викладачів, з яких 12 чол. мали духовний сан і вищу духовну освіту. Ситуація на краще почала поступово змінюватися лише у 1965 р., коли з 47 бажаючих до 1-го класу семінарії було зараховано 20 осіб, а навчалося в ній на початок 1965/66 н. р. 62 учні ⁷⁹.

Індивідуальна “робота” місцевих партійних, радянських органів, спецслужб з особами, які виявили бажання навчатися в духовних школах, набрала повсюдного і майже неприхованого характеру. При цьому, вико-

ристовувались як старі, давно випробувані методи, так і нові, більш ефективніші, зокрема, збір на абітурієнтів компрометуючих матеріалів. Наприклад, уповноважений Ради по м. Москві і Московській області О. Трушин, направляючи Г. Пінчуку в липні 1963 р. список мешканців України, які подали заяви до вступу у Московську семінарію, вказував їх імена, місце проживання і роботи та наголошував: “Інформуючи про вищевикладене, прошу Вас взяти заходів по запобіганню вступу <...> в семінарію. Крім того, повідомте (якщо маєте) наявність компрометуючих матеріалів, які могли б бути на перешкоді зарахуванню <...> в цей заклад”.

Подібні листи надходили і від уповноваженого РСРПЦ по м. Ленінграду і Ленінградській області Г. Жарикова, який звертався з проханням запобігти вступу до Ленінградської академії й семінарії вихідців з України, випускників Волинської й Одеської семінарій⁸⁰. Слід зазначити, що на початок 60-х років, у зв'язку “з закриттям духовних шкіл та зменшенням ними набору слухачів, зростає кількість абітурієнтів з України до Московських та Ленінградських духовних навчальних закладів. Так, маємо відомості, що у 1961 р. 13 мешканців України подали заяви про вступ до Московської духовної семінарії, а 7 чол. — випускників Волинської семінарії, до Московської академії. У 1965 р. про вступ до Московської семінарії з України звернулися 33 чол., з яких 16 було зараховано⁸¹.

Питання про існування Ленінградської духовної академії і семінарії гостро постало в 1961 р. Допоміг академії вистояти призначений у жовтні 1963 р. главою Ленінградської єпархії митрополит Никодим (Ротов). Як голова відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської патріархії, він енергійно став долучати академію, її професорсько-викладацький склад до міжнародної діяльності. Знаючи про яскраво виражені симпатії М. Хрущова до африканських країн, він зумів запросити на навчання 7 африканців. Певний контингент слухачів з держав “третього світу” навчався в Московській духовній академії. Під приводом необхідності підготовки кадрів для міжнародної діяльності Патріархії вдалося відкрити в ній у 1964 р. заочний сектор та аспірантуру⁸².

Таким чином, з восьми діючих в кінці 50-х років духовних семінарій Московської патріархії на середину 60-х років залишилося лише три — Московська, Ленінградська та Одеська. Динаміка чисельності учнів духовних семінарій, Московської та Ленінградської академії за період з 1958 по 1964 рр. виглядала так: 1958/59 — 1235, 1959/60 — 1041, 1960/61 — 667, 1961/62 — 561, 1963/64 — 442, 1964/65 — 285 учнів⁸³. Як бачимо, кількість учнів за згаданий період скоротилася більше ніж у 4 рази. Ще вищим темпом зменшення кількісного складу слухачів ДНЗ (більше ніж в 7,5 разів) спостерігалися в той час в Україні. Так, на початок 1958/59 н. р. у них налічувалося 413 учнів, 1959/60 — 319, 1960/61 — 225, 1961/62 — 128, 1962/63 — 86, 1963/64 — 59, 1964/65 — 54. Невпинно скорочувалася за згаданий період і кількість випускників духовних семінарій. Загальний їх випуск в Україні за 1959/60 — 1965/66 н. р. (без врахування кількості випускників Луцької духовної семінарії у 1960/61 н. р.) становив 270 чол. (1959/60 н. р. — 71, 1960/61 — 40, 1961/62 — 57, 1962/63 — 51, 1963/64 — 25, 1964/65 — 13, 1965/66 — 13)⁸⁴. Якщо врахувати, що за період 1945—1957 рр. він становив 300 чол., можна припустити: з часу існування духовних семінарій по 1965 р. включно ними було підготовлено і випущено близько 650 чол. православного кліру.

Зазначимо, що значні перепони створювалися владним режимом не лише в їх підготовці, але й реєстрації тих, які після отримання відповідної богословської освіти прибували на місця для несення служби. Зокрема, з

інформації уповноваженого РСРПЦ по Тернопільській області довідуємося, що із 16 випускників ДНЗ, які прибули в область у 1963 р., було висвячено і зареєстровано на парафіях лише 9, один вступив до Московської духовної академії, решта — 6 чол., “під впливом місцевих партійних, радянських органів і громадськості відмовились і виїхали за межі області”⁸⁵. Подібні приклади не були поодинокими. Відповідні заходи повсюдно втілювалися в життя згідно із спеціальними вказівками РСРПЦ та місцевих органів влади.

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що, незважаючи на істотне скорочення упродовж першої половини 60-х років мережі зареєстрованих громад, проблема забезпечення їх кадрами священно- і церковнослужителями з кожним роком ставала все гострішою. Помиралі останні представники дореволюційного духовенства. Значний відтік священницьких кадрів був пов’язаний і з відмовою їх від сану, зняттям з реєстрації та виведенням за штат. Компенсувати подібні втрати ДНЗ були не в змозі. Архієреї змушені були висвячувати осіб не лише без духовної освіти, але часто і просто малоосвічених. Серед осіб, які несли священницьку службу в православних епархіях України, на 1 січня 1962 р. налічувалося лише 364 тих, що отримали богословську освіту, починаючи з 1945 р. (311 — семінарії та 53 — академії). До того ж, більшість з них (63 %) зареєстровано було в парафіях восьми областей (Львівська область — 54, Одеська — 36, Рівненська — 32, Волинська — 31, Тернопільська — 23, Івано-Франківська та Чернівецька — по 18 і Київська — 17)⁸⁶.

Не зумівши до кінця ліквідувати духовні школи, держава стала на шлях найжорстокішого контролю над ними. Дріб’язкова регламентація навчального процесу, всілякі перепони викладачам у їх роботі, постійні фільтрації викладацького складу та контингенту слухачів, заборона у виданні навчальних посібників та викладанні загальноосвітніх дисциплін (психології, логіки, історії філософії, історії літератури), необхідних для засвоєння богослов’я і, зрештою, максимальне стримування до вступу найбільш підготовленої молоді та представників інтелігентських кіл — все це стало типовим явищем у житті і діяльності ДНЗ.

Таким чином, духовні навчальні заклади, як і інші церковні установи, повною мірою відчували на собі відверто антирелігійну спрямованість політики державницького атеїзму. Фактом свого існування вони мали лише ствердити ту “свободу совісті і віросповідань”, яка так гучно декларувалася режимом перед світовою громадськістю.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 193, арк. 29.

⁴¹ Там само, спр. 208, арк. 25—27.

⁴² Там само, арк. 27—28.

⁴³ Там само, спр. 158, арк. 4; спр. 192, арк. 12; спр. 176, арк. 141; спр. 178, арк. 67.

⁴⁴ Там само, спр. 158, арк. 4.

⁴⁵ Там само, спр. 92, арк. 4.

⁴⁶ Там само, спр. 207, арк. 35.

⁴⁷ Див.: *Гордун Сергій*. Указ. соч. // ЖМП. — 1993. — № 2, — С. 28, 23.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 208, арк. 22.

⁴⁹ Там само, спр. 127, арк. 65; спр. 192, арк. 12.

⁵⁰ ДАРФ, ф. 6991, оп. 2, спр. 257, арк. 48, 43.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 234, арк. 4, 5.

⁵² Там само, спр. 235, арк. 112, 113.

⁵³ Там само, спр. 252, арк. 30.

⁵⁴ Там само, арк. 151, 165, 217; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5407, арк. 116, 117.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 234, арк. 6—8; спр. 222, арк. 79.

⁵⁶ Там само, спр. 234, арк. 41, 42, 44.

- ⁵⁷ Див.: Панков Г. О политике Советского государства в отношении к Русской православной церкви на рубеже 50—60-х годов // Религия и демократия: На пути к свободе совести. Вып. II. — М., 1993. — С. 223.
- ⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 252, арк. 27—29.
- ⁵⁹ Там само, арк. 25.
- ⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5488, арк. 5, 6.
- ⁶¹ Там само, арк. 5, 7.
- ⁶² Там само, арк. 8.
- ⁶³ Радянська Волинь. — 1962. — 15 травня.
- ⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 8, спр. 3020, арк. 61, 62, 63; спр. 2960, арк. 11.
- ⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 292, арк. 7, 10.
- ⁶⁶ Там само, арк. 1.
- ⁶⁷ Там само, арк. 51—52.
- ⁶⁸ Там само, арк. 37—39, 43.
- ⁶⁹ Там само, арк. 52.
- ⁷⁰ Там само, спр. 306, арк. 4.
- ⁷¹ Там само, спр. 305, арк. 1.
- ⁷² Там само, арк. 117—119.
- ⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1671, арк. 78—80.
- ⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 268, арк. 11, 14, 15.
- ⁷⁵ Там само, арк. 20—21.
- ⁷⁶ Там само, арк. 16.
- ⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5408, арк. 161.
- ⁷⁸ Див.: Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 1. — Полтава, 1997. — С. 297.
- ⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 292, арк. 99; спр. 305, арк. 8, 10; спр. 315, арк. 61.
- ⁸⁰ Там само, спр. 292, арк. 121, 130, 131, 146.
- ⁸¹ Там само, спр. 268, арк. 5; спр. 315, арк. 125.
- ⁸² Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939—1964 годах). — М., 2000. — С. 377.
- ⁸³ Панков Г. Указ. соч. — С. 224.
- ⁸⁴ Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 234, арк. 44; спр. 235, арк. 112, 113; спр. 252, арк. 25, 151, 217; спр. 268, арк. 2, 11; спр. 292, арк. 52, 102; спр. 305, арк. 10; спр. 315, арк. 61; оп. 6, спр. 33, арк. 20.
- ⁸⁵ Там само, оп. 3, спр. 288, арк. 155.
- ⁸⁶ Там само, спр. 258, арк. 10.

А. М. БОВГИРЯ (Київ)

“ЛІТОПИС ГРАБЯНКИ”: ПИТАННЯ ПЕРШООСНОВИ

Читаючи історичні монографії Миколи Костомарова, присвячені Богдану та Юрію Хмельницьким¹, не можна не помітити таку деталь. Історик окремо зробив посилання на два джерела: рукопис “Истории о действиях презельной брани” та опублікований у 1854 р. Комісією для розбору давніх актів “Літопис Грабянки”, хоч уже на той час усталилась традиція синонімічного вживання цих двох назв. Причому перший твір Костомаров відніс до важливих і цінних джерел, а “Літопис Грабянки” означив як другорядну компіляцію². На перший погляд, це здається парадоксальним — автор посилається на одне і те ж джерело як на два різних. Подібні судження висловив сучасник Костомарова Геннадій Карпов у своєму критичному огляді джерел з української історії: *“Летопись, цитируемая Костомаровым и изданная комиссией, это, нужно полагать, одно и то же...”*³. Далі Г. Карпов піддає різкій критиці характер використання джерел у працях Костомарова, зокрема “Літопису Грабянки”. Ним навіть вираховано, що в монографії “Богдан Хмельницький” зроблено понад 300 покликів на “Историю о действиях презельной брани”. *“И при этом, — зауважує Карпов, — Костомаров указывает, что “Летопись Грабянки” есть компиляция разных книг и рукописей, составленная уже в XVIII веке”*⁴. Позиція Г. Карпова контрастує з припущенням Михайла Максимовича. В одному з листів до Костомарова він, між іншим, зазначає: *“В обозрених источниках Вашей книги “Богдан Хмельницкий” не упомянуты оба печатных издания “Летописи Грабянки”⁵, а показана под номером 17 “История о действиях презельной брани”. Судя по заглавию, это “Летопись Грабянки”, но у Вас иногда приводятся из нее очень любопытные сведения, коих нет ни в двух печатных изданиях, ни в других известных мне списках. Итак, Ваша рукопись составляет третью, особую редакцию этой летописи, полнейшую и доселе неизвестную”*⁶.

Коротко проаналізуємо вищезгадані твори. Перший з них — “Літопис Грабянки” є компіляцією з історичних творів XVI—XVIII ст. Їх перелік, поданий в авторській передмові до “Літопису...”, включає праці європейських істориків XVI—XVII ст. — Кромера, Коховського, Бельського, Твардовського, Пуфендорфа і Гібнера, а також, як там же зазначено: *“Диариуша наших воинов, в обозе писаного, духовных и мирских летописцев, Синопис Гизеля...”*. Термін “літопис”, що часто застосовується до цієї пам’ятки, є умовним, оскільки її зміст побудований за зовсім іншими принципами і складається з окремих історичних повістей, кожна з яких має свою назву і сюжет. Власне літописом, а радше хронікою можна назвати останню частину тексту, що побудована на основі коротких повідомлень, розміщених у хронологічному порядку. “Літопис Грабянки” охоплює події від найдавніших часів (згадується навіть біблійне розселення народів) до 1709 р. В епіцентр уваги автора потрапили, перш за все, події Визвольної війни 1648—1657 рр. та наступної за нею Руїни, що представлені у тво-

рі якнайдетальніше. Про інший згаданий твір “История о действиях презельной брани” можна скласти судження на основі цитат з цього тексту в історичних монографіях М. Костомарова та зауважень щодо нього сучасників історика, оскільки оригінал пам’ятки, якою користувався Костомаров, залишається невідомим. Втім, на підставі висловлювань М. Максимовича та Г. Карпова про даний твір можна судити як про споріднений з відомим “Літописом Грабянки”.

Спробуємо з’ясувати, наскільки істинними виявилися твердження Г. Карпова та М. Максимовича, і наскільки мав рацію сам М. Костомаров, розмежовуючи “Літопис Грабянки” і “Историю о действиях презельной брани”. Вирішенню цього питання передують пошук відповіді на інше — чи твір, відомий нині як “Літопис Грабянки”, укладався шляхом опрацювання заявлених у його передмові джерел чи постав на основі вже готової компіляції? Дана розвідка має своєю метою не лише довести доцільність постановки такого питання, але й спробувати знайти його вирішення.

Подібне формулювання питання доволі пізно постало у вітчизняній історіографії. Основні суперечки, що точилися навколо “Літопису Грабянки”, зводилися до з’ясування персоналізації авторства твору, оскільки з виявлених на сьогодні близько 50 списків “Літопису Грабянки” лише окремі з них означені ім’ям ймовірного автора — гадяцького полковника Григорія Граб’янки. Ця обставина суттєво вплинула на процес встановлення авторства твору. Вперше “Літопис Грабянки” було видано у 1793 р. Федором Туманським за анонімним списком. Цей же твір використовувався автором “Історії Русів” Дмитром Бантишем-Каменським, Миколою Маркевичем, і кожен з його користувачів іменував його по-різному. “Малороссийский летописец” — так назвав “Літопис Грабянки” Федір Туманський, чиє прізвище надалі слугувало для означення цього твору. Назва “Летописец Туманского” закріпилася за “Літописом Грабянки” не на одне десятиліття. Микола Маркевич — автор п’ятитомної “Истории Малороссии” іменував твір “Писаревской летописью” за прізвищем власника одного зі списків — Михайла Писарева⁷. Ніхто з названих авторів не знав достеменно, кому належить авторство “Літопису...”, і не чинив спроб його дослідження. Лише в 30-х роках ХІХ ст. Пантелеймон Куліш спробував пролити світло на це питання. Він стверджував, не наводячи для цього жодних доказів, що автором “Літопису...” був священик Максим Плиска⁸. Вперше ж ім’я Григорія Грабянки як автора “Літопису...” почало фігурувати з часу опублікування твору Тимчасовою Комісією для розгляду давніх актів у 1854 р. Перед цим було виявлено т. зв. список Григорія Полетики 60-х років ХVІІІ ст., переписаний його рукою. В назві списку були зазначені відомості про Грабянку як автора твору. Це дало підстави видавцям назвати твір зі списку Полетики “Літописом Грабянки”. Проте невдовзі ці відомості про авторство Грабянки були піддані сумнівам. Олександр Лазаревський вважав повідомлення зі списку Полетики недостатніми для такого твердження. На його думку, це могла бути версія самого Полетики — укладача списку⁹. Однак невдовзі був знайдений Сорочинський список “Літопису Грабянки”, датований 1756 р., тобто старший за список Полетики, що змусило Лазаревського погодитися з висновками комісії про авторство “Літопису...”¹⁰.

Втім, на цьому питання про авторство “Літопису Грабянки” не вичерпується. Воно перейшло в іншу площину і набуло іншого акценту, суть якого полягала у доведенні безпосередньої приналежності “Літопису...” перу Грабянки. Під “безпосередністю” малося на увазі опрацювання са-

мим Грабянкою підставових текстів або ж використання ним готової компіляції, укладеної на основі цих же текстів. Подібним чином це питання постало в праці історика Симона Наріжного, присвяченій аналізу “Літопису Грабянки”¹¹. Дослідник заперечує авторство Г. І. Грабянки. За його спостереженнями, списки, в яких зазначено ім’я Грабянки-автора, “були генетично пов’язані зі списком (не з твором, а зі списком!), що належав полковникові Граб’янці. Цей список був ним переписаний, можливо, зредагований та доповнений. Наслідки “трудолюбія” зводяться до звичайного редагування”¹².

Симон Наріжний не був самотнім у своїх здогадах про існування якогось підставового твору, що став для Грабянки основою для його власної компіляції. Сумніви щодо авторства Григорія Грабянки висловив і Михайло Грушевський, вважаючи його недостатньо доведеним¹³. У цьому контексті увагу привертає рукопис магістерської дисертації Миколи Зерова. Разом із джерельним аналізом “Літопису Грабянки”, визначенням усіх його ймовірних джерел він також висунув припущення: “...сам ли Грабянка собрал и расположил в определенном порядке данные и выводы польских ученых и “Синописа” или же воспользовался какой-нибудь готовой компиляцией?”¹⁴. На таку ідею автора наштовхнув запис у щоденнику генерального підскарбія Якова Марковича (1717—1749), де під 1.VII.1725 р. записано: “Сего дня были у Горленков, где взял рукописную книгу почитать”¹⁵. Далі Маркович наводить досить розлогий огляд змісту рукописної книги¹⁶. М. Зеров провів детальне порівняння змісту “рукопису Горленка” і “Літопису Грабянки”. Виявилось, що цитований Марковичем рукопис за своєю загальною структурою тотожний “Літописові Грабянки”, однак містить і ряд особливостей, що відрізняють його від даного твору. Виходячи з цього, Микола Зеров зробив припущення: “Книга Горленка, читаная Марковичем, не была “Летописью Грабянки”. Скорее это могла быть одна из распространенных компиляций на Украине, приводившая в порядок сведения по украинской истории. Грабянка мог пользоваться ею как схемою. Конечно, это область предположений...”¹⁷. Як головний доказ свого припущення М. Зеров висуває анонімність “рукопису Горленка”. Адже сумнівним видається те, що “Літопис Грабянки”, написаний, як це зазначено в його назві, у 1710 р., встиг поширитись у своїх списках до 1725 р. настільки, що втратив ім’я свого творця. Крім того, на думку М. Зерова, в старшинському середовищі надто добре знали один одного і були пов’язані родинними зв’язками, аби не помітити літературний доробок людини зі свого оточення¹⁸. До того ж, гіпотетичний автор твору Григорій Грабянка 1725 р. був ще живий. Загинув він лише в 1738 р., під час чергової російсько-турецької війни.

Сумніви щодо написання Григорієм Грабянкою вищеназваного “Літопису...”, а особливо припущення про ймовірність існування якоїсь підставової первинної компіляції залишилися поза увагою його дослідників сучасної доби. Авторство Григорія Грабянки або беззастережно приймається як аксіома, або ж робляться спроби його обґрунтування на основі знову ж таки аксіоматичного твердження, що будується за наступною схемою. В “Літописі Грабянки” прослідковуються автономістичні мотиви. Грабянка був їх прихильником і виразником, бо брав участь у відомій депутації 1721 р. гетьмана Полуботка до Петра I і був заарештований у числі інших її учасників, а значить, саме він і написав “Літопис Грабянки”, оскільки “жоден з фактів біографії Грабянки, жодна з його рис, а також його політичні й особисті орієнтації, що постають з цієї біографії, ніяк не суперечать тому образу автора, який постає зі сторінок “Действий””¹⁹. Проте ніщо з цього твору, окрім самої назви, не говорить на користь авторства

гадяцького полковника Григорія Грабянки. Ті небагаті відомості з його біографії абсолютно неможливо підтвердити текстом “Літопису...”, як це робилось у випадку атрибуції авторства “Літопису Самовидця”. Радше біографічні дані про Грабянку та його ідеологічні уподобання припасовувалися до ідеології і змісту твору. Але подібним же чином авторство можна приписати будь-кому із середовища тогочасної козацької старшини.

Отже, стосовно поставленої проблеми щодо існування первинної компіляції — основи для “Літопису Грабянки”, в історіографії не існує жодного ґрунтовного дослідження. Зустрічаємо лише непевні натяки на таку ймовірність у працях деяких істориків. До означеної проблеми дотичною є теорія про так званій “певний руський літопис”, що знайшла відображення в наукових розвідках кінця XIX — 20-х рр. XX ст. Поштовхом до її виникнення став компілятивний твір Стефана Лукомського “Собрание историческое” (70-ті роки XVIII ст.)²⁰, де автором поміж іншого зроблено посилання на невідомий текст “*достоверной русской летописи*”. Пізніше, після опублікування “Собрания исторического”, Іван Франко, проаналізувавши цей твір, зробив висновок про використання в ньому невідомого “достовірного руського літопису”, що охоплював події від початків козацтва до кінця 50-х років XVII ст. Цей твір, за словами Франка, став основою для майбутніх компіляцій, у тому числі й таких, як “Краткое историческое описание о Малой России”, “Літопис Грабянки” та ін.²¹ Існування “достовірного руського літопису” припускав також В. Іконніков²². Ця теорія не залишилася поза увагою в українській історіографії 20-х років XX ст. Зокрема, її підтримував І. Клепацький²³, який був схильний вважати “достовірним руським літописом” рукопис Горленка з щоденника Марковича, а також рукопис історичного твору XVIII ст. з московського зібрання Вахрамєєва²⁴, аналіз якого, на думку вченого, міг би реконструювати “достовірний руський літопис”.

Кардинально різниться від попередніх теорій позиція П. Єршова. В одній із своїх статей він повністю заперечує існування такого твору, а припущення Клепацького щодо рукописів Горленка та Вахрамєєва спростовує висновком про них як про списки “Літопису Грабянки”²⁵.

У своєму дослідженні будемо виходити з реальності існування в минулому, умовно кажучи, двох “Літописів Грабянки”. Один з них атрибутований, інший — анонімний. Попри загальну подібність “літописів”, вони мають достатній набір відмінностей, щоб можна було говорити про них як про два окремих твори, а також гіпотетично визнати один з них “достовірним руським літописом”. Для цього маємо достатньо підстав, оскільки всі “рукописи-кандидати” на звання “достовірного руського літопису” так чи інакше мали відношення саме до “Літопису Грабянки”. Для з’ясування цього питання звернемося до аналізу численних списків “Літопису...”. Олена Апанович дійшла висновку, що вони поділяються на списки короткої та повної редакції. За спостереженнями дослідниці, списки короткої редакції різняться на тлі повної версії твору скороченням змісту до 60-х років XVII ст., відсутня також вступна частина з її передмовою до читача, вірші про “*герб малороссийский*” та на похвалу Богдана Хмельницького. Натомість коротка редакція в рукописних збірниках майже завжди супроводжується документальним компактом, який слугує за своєрідне продовження твору²⁶. Найбільш ранній список цієї редакції датований 1731 р. Слід додати, що всі списки короткої редакції є анонімними на відміну від списків повної редакції, де зазначено ім’я автора твору. Останніх серед загального числа списків “Літопису” налічується лише дев’ять. Найранніший з них датується 60-ми роками XVIII ст.

Проведене нами текстологічне порівняння списків “Літопису Грабянки” показало значно глибші розбіжності між обома редакціями твору, на основі яких можна робити певні висновки про первинність однієї з них.

За основу для аналізу короткої редакції твору було залучено дванадцять рукописних списків, у тому числі й нещодавно опублікований список 1739 р., що зберігається у фондах Житомирського краєзнавчого музею²⁷. Посилання ж здійснюватимуться на основі списку 50-х років XVIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, що визнаний типовим для списків короткої редакції²⁸. Текст цього списку ми детально порівняли з іншими рукописними списками цієї ж редакції, які в цитованих місцях виявилися майже ідентичними списку 50-х років²⁹. Для аналізу повної редакції використано текст “Літопису Грабянки”, опублікований у 1854 р.³⁰, який, незважаючи на незначні розбіжності, загалом тотожний рукописним спискам повної версії твору³¹. Звичайно, тут не наводиться всі відмінності між обома редакціями, хоч їх кількість значна, а лише ті, які найбільш виразно відображають різницю між списками обох редакцій і дозволяють зробити певні висновки щодо первинності однієї з них.

Суттєві розбіжності між списками обох редакцій простежуються вже з самого початку твору, у вступному розділі, де описується етногенез “малороссийского народа”:

Коротка редакція ЛГ	Повна редакція ЛГ
“Народ в малороссийской стране, глаголемый козаки, свое имеют наименование во правду от древняго своего рода козарска. Их же нарицаху греки хозарами, а римляне газарами. Язык то бе словенски, а живяху близ Меотийского озера и сперва еже ныне Мертвым нарицается, в кое Дон впадает” (арк. 2).	“Народ в малороссийской стране, нарицаемый козаки, имеют свое наименование от древнейшаго рода скифска, глаголемого от гор алянских, от реки, текущей чрез бухарскую землю в Хвальнское море Козары, идущего от племени першого Яфетового сына Гомера...” (“Летопись...”, с. 4).

У тексті короткої редакції, на відміну від повної, етнічні витоки українців ведуться від “козар”, і немає згадок про “скіфів”. Натомість у повній редакції натрапляємо на плутанину: корені походження спочатку ведуться від скіфів, згодом як родоначальника до них долучено “козар”. Відбувається накладення двох теорій походження. Причому автор повної редакції навіть не намагається органічно поєднати скіфську й козарську теорії походження, а лише механічно об’єднує їх.

В цьому ж розділі у списках короткої редакції опускається багато відомостей, що торкаються подій загальної історії, присутніх у повній редакції. Наприклад, про походи козар на Рим, розповідь про держави болгар на Волзі та “альяно-козар” у Криму, опис головних міст останнього — Керчі, Кафи, природних умов краю. Лише побіжно згадується спільний козарсько-персидський похід на Царгород. У короткій редакції щодо останнього акцентується увага на впливі вищих сил на завершення акції: “Пресвятая Богомати, защищаючи град той, аки жребий свой, тех побеждала. О чесом в субботу пятую святого великого поста в истории пространно чтеться победное поющи Богородици над племенами нашими” (арк. 2 зв.). Наявність подібного фрагмента може свідчити про залучення автором як джерела збірника проповідей, де є відповідні слова про захист Богородицею Царгорода, зокрема вказівка на “пятую субботу великого поста”. Далі в обох редакціях йдеться про примирення греків з “козарами” і про одру-

ження сина імператора Льва Ісаврянина на доньці хозарського кагана. Натомість у повній версії представлена детальна розповідь про похід на Царгород без згадки про Богородицю. До розповіді долучено опис вторгнення франкського короля Дагоберта в хозарські землі на Волзі, “где, их воюючи, вконец победы” (“Летопись...”, с. 11). Проте при описанні цього походу згадується чомусь про зруйнування Дагобертом столиці хозар у Паннонії, що знаходилася за тисячі кілометрів від Волги, у Придунав’ї. У короткій редакції також відсутній епізод про розгром “полунощных народов” імператором Оттоном (“Летопись...”, с. 11). Автор повної редакції підводить підсумок етногенезу “козар”, зазначаючи, що після винищення південних і північних “козар” залишилися ті, які жили над Дніпром. Після короткого екскурсу в історію правління перших руських князів по Святослава включно в обох редакціях однаково описується вторгнення Батия на Русь і винищення печенігів та половців. За цим слідує згадка про витоки козацтва: “Тогда половцев и печенегов погиге..., а козаров нарицание малороссийские вои переименивши их мало в казаки” (арк. 3; “Летопись...”, с. 15). Загалом для вступної частини тексту короткої редакції, на відміну від повної, властива більша монолітність і чіткість сюжету без численних напівлегендарних нашарувань подій всесвітньої історії, опис більшості яких запозичено з “Синопису”^{*} та церковно-релігійних збірників Четьї-Мінеї. На основі цих даних не можна робити ще якихось певних висновків щодо первинності однієї з редакцій. Однак порівняння змісту першого розділу “Літопису...” повної і короткої редакцій виключає просте механічне скорочення тексту останньої, оскільки в ньому фіксуються розбіжності в трактуванні окремих концептуальних моментів, присутні також епізоди, спроможні доповнити собою текст повної редакції. При детальному порівнянні всього тексту обох редакцій така тенденція прослідковується ще виразніше.

На початку розділу “Откуда и чего ради восташа казаки на поляков” у тексті короткої редакції міститься насичений топікою релігійно-апокаліптичного характеру епізод, відсутній в усіх списках повної редакції. Він є своєрідним вступом до опису обставин укладення Берестейської унії 1596 р.: “Егда змий вселукавый отторг третю часть звезд из церкви православной, аки из тверди небесной, и восхоти вринуть во адову пропасть, тогда смути...” (“Гистория...”, с. 55). Далі текст обох редакцій продовжується таким чином: “Некия архирей в литовской стороне, не боящиися Бога, ни откуда не имущих нужды...” (арк. 4 зв.; “Летопись...”, с. 17). Як бачимо, текст повної редакції піддався в цьому епізоді скороченню за рахунок опущення апокаліптичного фрагмента. На подібний прийом знову натрапляємо через кілька аркушів. Після розповіді про обставини укладення унії текст короткої редакції містить релігійно-полемічний епізод. “Тогда выдавши благочестиве сынове сию химеру новоявищуюся, ужасахуся и отыдоша себе от единости тех наемников, а не истинных пастырей и отсюду раздрася облюбленницы Христовой единоблагочестная риза и смутилась смущением неутешным православная церков бе бо видети на ней одеяние разодрано и душею боляще зело, яко сынове ея, вшедше в чертога внутреняя, умроша. Змий же, убивший их, начат облюбленницу Христову церков гонить. Обаче дано бе жене две крыли орла небесного и полете аки в пустыню в простый род российский” (арк. 4 зв.). Зміст даних фрагментів, відсутніх у всіх списках повної редакції, можна трактувати як вияв антиунійних настроїв православ-

^{*} “Київський синопис” — перший короткий нарис історії України і Росії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст.

ного духовенства, що особливо посилилися на межі XVI—XVII століть. Можливо, саме у той час вони були створені, а пізніше стали складовою історичного твору. Проте цілком очевидно, що ці фрагменти не були дописані до короткої редакції в процесі переробки тексту повної. Радше, навпаки, — їх було вилучено при укладанні повної редакції “Літопису Грабянки”. У списках короткої редакції подібні сюжети релігійного змісту, відсутні в списках повної редакції, трапляються часто. Так, у кінці розділу “Откуда и чего ради воссташа козаки на поляков” у тексті короткої редакції вміщено повідомлення про смерть київського митрополита Йова Борецького — “мужа премудрого и зело греческий и латинский языки и богословие умеюще и учения велик бе любитель” (арк. 7). У кінці розділу зазначено: “При кончине сия главы приводим хотим знати, яко в лето 1647 януария в первый день представися в вечную жизнь ... митрополит киевский Петр Могила” (арк. 8 зв.). Далі наводиться характеристика діянь митрополита і коротка довідка про його наступника Сильвестра Косова. Коротка редакція може доповнити текст повної уточненням стосовно поховання гетьмана Сагайдачного: “...тело поховано в Києве в монастыре братском в проводную неделю” (арк. 8 зв.); також епізодом про перебування в Києві Єрусалимського патріарха: “Святейший патриарх иерусалимский Феофан, идий на Москву ради некоторых своих исправлений, бе в Києве и в святой обители Печерской гостюючи, слышав чин церковный и монастырский, восхвали и благословив в великой церкви от рода в род пеню непременно быти. Сам по сем поиде в царствующий град Москву” (арк. 6 зв.). Слід додати, що в тексті короткої редакції датування часто здійснюється за церковною традицією з використанням для означення дат назв свят з церковного календаря, які у повній редакції опускаються.

Текст короткої редакції загалом часто збагачується релігійною риторикою при оформленні змісту. У повній редакції ці фрагменти тексту переважно не фіксуються або подані в скороченому вигляді. Зокрема, після описання утисків українців з боку поляків у обох редакціях зроблено своєрідний підсумок, який разом з тим слугує зв'язкою для наступного розкриття подій Визвольної війни:

Коротка редакція ЛГ	Повна редакція ЛГ
“Видав же Господь скорбь и озлобление людей своих, призре с небес, яви милость свою дасть и спасение из рук врагов, иже православных людей ненавидяху и от такие вины сотвори ляхом отмщение сицевым образом” (арк. 9).	“За провину их Бог отомстил ляхом сицевым образом” (“Летопись...”, с. 32).

Присутність у тексті короткої редакції сюжетів з яскраво вираженим релігійним змістом, з акцентуванням у них уваги саме на релігійному аспекті подій може свідчити про духовний сан його автора. Ці фрагменти органічно вплітаються в сюжетну канву, створюючи іноді ефект залучення читача до процесу розгортання змісту. Це досягається за допомогою вже згаданих риторичних зворотів на кшталт: “При кончине сия главы приводим хотящим знати...” або “достойно твоей памяти и сие...”; “зри, благочестивый читателю”. У такому контексті вищесказаного цікавим є уривок з короткої редакції, яким розпочинається розділ “Сказание что ся потом деяло и о победе над поляками под Пилявцами”: “От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из-под лядской неволи освободишиа, дал тебе полскую землю в користь, яко жидам землю ханаанскую, которой

уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далее при помощи Божией поступай” (арк. 14 зв.). Автор, звертаючись до читача, проводить паралелі між українською та біблійною історією, порівнюючи українців з іудеями, а Україну із Землею Обітованою. Такий прийом типовий для творів української історіографії XVIII ст., автори яких, крім іншого, вбачали у Богдані Хмельницькому старозавітного Мойсея, що вивів свій народ з неволі.

У короткій редакції присутня також розлога оповідь про події, які сталися у Львові під час облоги міста козацько-татарськими військами. Йдеться про те, як львівські монахи-бернардинці приготували у монастирі суботню трапезу *“от рыбы и мяса”*, запросивши на неї жителів міста з метою виявлення православних, оскільки істинний католик не доторкнеться в суботу до м'ясних страв. Монахи уважно стежили за тими, хто споживав скоромне, потім виводили їх на монастирське подвір'я, убивали, а тіла кидали до криниці. *“Такову трапезу бедной Руси римляне всегда готуют”*, — підсумував автор свою оповідь (арк. 20—21 зв.). Цей сюжет з його легендарним підтекстом, вочевидь, побутував в усній традиції і був включений автором короткої редакції в її зміст, а пізніше вилучений при підготовці повної редакції твору.

У короткій редакції відсутні деякі подробиці біографії Богдана Хмельницького, зокрема нічого не сказано про його заслуги перед польським королем і обставини захоплення ним у полон двох турецьких вельмож Кантемирів³². Серед таких епізодів можна назвати опис прийому Хмельницьким іноземних послів у Переяславі та відправлення ним своїх посланців до сусідніх держав, коротку оповідь про київського воєводу Адама Киселя, військові дії часів Смоленської московсько-польської війни, повідомлення про колонізацію Слобожанщини, заснування міст Харкова, Охтирки, Сум, факти, пов'язані з обставинами нереалізованої пропозиції турецького султана Хмельницькому вступити разом з ним у війну проти Москви. У короткій редакції відсутній і сюжет про так зване “конотопське диво”^{*}, що майже без змін повторює аналогічну оповідь з “Літопису Самовидця”³³. Перелічені фрагменти переважно характеризують питання зовнішньої політики, інформаційно розширюють рамки сюжету й органічно вплітаються в нього. Однак в окремих випадках помітні риси механічного включення епізодів до початкового тексту. Наведемо епізод, в якому йдеться про збільшення армії Хмельницького напередодні війни за рахунок людей, які *“стекались к Хмельницкому в днепровские луги”*. Наведений нижче уривок цитується за текстом повної редакції, півжирним шрифтом виділено текст короткої редакції: *“...Люди к Хмельницкому стекались в днепровые луги, на Запорожье не могли войска собирать за залогою, которая з полковниками лядскими и жолнерами посполу между запорожцами заставали, а ще видил, яко добре промысел строится, однак до гетмана килка разов отписал..., но ответу от гетмана не получил. Потом мусил удатися до татар. Видя же он, яко добре помыслы его начинатися, умысли еще и татар в помощь призвати”* (арк. 10 зв.; “Летопись...”, с. 41).

Тут виразно помітна тавтологія у змісті повної редакції, спричинена включенням невідредагованої частини в існуючий текст короткої редакції, що свідчить на користь первинності останньої. Подібний “про-

* Мається на увазі епізод, в якому йдеться про вбивство у м. Конотопі родини польського шляхтича. Тіла жертв було кинуте в криницю, звідки через кілька місяців їх неушкодженими підняла хвиля води, що й було сприйняте місцевими жителями як диво.

рахунок” автора повної редакції зустрічаємо і в іншому місці твору. У короткій редакції випущено повідомлення про Криштофа Косинського як керівника першого антипольського повстання 1591 р., що стало, згідно з “Літописом Грабянки”, наслідком прийняття унії. Натомість у короткій редакції в ролі першого захисника православних згадано про Наливайка. Цей момент можна було б проігнорувати, трактуючи його як механічне скорочення тексту короткої редакції. Проте у повній редакції знаходимо наступне: “...ибо в то время Наливайко восста на ляхов первый” (“Летопись...”, с. 31). Складається враження, що автор повної редакції користувався текстом короткої редакції і неухважно проредагував після цього свій текст, оскільки в ньому попередньо вказувалося на Косинського як керівника першого повстання. Слід окремо зауважити, що епізоди, які доповнюють текст короткої редакції, позбавлені рис церковнослов’янської мови, на які багатий “Літопис Грабянки”. Вони писані книжною українською мовою XVIII ст. Цей момент набуває більшого значення при порівнянні його з результатами текстологічного аналізу цілого комплексу текстів двох редакцій.

Спостерігаючи подальші різничитання списків обох редакцій, натрапляємо також на численні фрагменти світського змісту, спроможні доповнити текст повної редакції. Не можна оминати увагою дещо курйозний і напівжартівливий фрагмент із списків короткої редакції: “В Немирове во граде живущие люди, избравши себе некоего Куйка старшиною града, советаху с ним, како имут впредь чинити со своим паном, и на то сложили дати ему плуг, волов и чтыри мери солоду, дабы не умер их пан с голоду. Также усветоваша дати ему к поклону нечто, работы же ему никакой не давати” (арк. 32 зв.). Цей епізод стосується процесу повернення польської шляхти у свої маєтки після ратифікації польським сеймом Зборівського миру 1650 р. У монографії “Богдан Хмельницький” М. Костомарова знаходимо продовження зазначеного епізоду з посиланням на “Историю о действиях презельной брани”: “Саме богатые прежде паны не получали ни гроша из огромных маетностей..., те же, которые были победнее, приняли сами пахать и сеять, и жены их, прежде боявшиеся выйти на солнце, чтобы не загореть, вязали снопы в июльский полдень”³⁴. Ми ще повернемося до монографії Костомарова, проаналізувавши інші розбіжності між текстами двох редакцій.

Підведення підсумків другої польсько-козацької битви під Корсунем у текстах обох редакцій супроводжується переліком знатних поляків, захоплених татарами у полон. У повній редакції налічується дев’ять шляхетних бранців, у короткій — цей список досягає п’ятнадцяти осіб, до нього занотовуються додатково ще такі прізвища: “Хоментовский, Кгдешинский, Бедзынский, Тышинский, Орачковский, Кучковский и иных многих полководцев и капитанов” (арк. 14 зв.).

Обидві редакції різняться також кількістю перелічених полків. У повній редакції “Літопису Грабянки” зазначено 15 полків із загальною кількістю 33 989 козаків, хоч у підсумку йдеться про загальне число 35 080. Коротка редакція подає 16 полків з включенням відсутнього у повній редакції Брацлавського полку. Загальне число козаків тут збігається із заявленим підсумком і становить 36 789 (арк. 22 зв.). Цей факт не додає аргументів на користь твердження про те, що коротка редакція є не чим іншим, як скороченою копією повної редакції.

У короткій редакції детальніше здійснено опис польського військового табору напередодні Пилявецької битви:

Коротка редакція ЛГ	Повна редакція ЛГ
<p>“...где и ляхов приде шест на десят тысяч до бою, а слуг военных у рыштунки войсковые добре прибраны у них утрое. Все ж те выберухся аки на веселье от злата и серебра палаюше. Тарги и поклери, ронды, фериги, бунчуки, шабли, панцеры, наметы, столы от серебра дорогие малы, а того негдяся не сподевали, што мели с козаками на гунки и рядна поменяти презрядные свои богатства. Який фримарк треба самому Богу приписывати” (арк. 18 зв.).</p>	<p>“...где и ляхов приде 60 тысяч до бою, а слуг бе у них утрое. Все ж те выберухся аки на веселье от злата и серебра палаюше, не надеешееся, абы мели с козаками на гуни тие презрядные богатства променять” (“Летопись...”, с. 52).</p>

Порівняння цих двох уривків, а також попередні приклади з текстів обох редакцій наочно ілюструють вторинність “Літопису Грабянки” повної редакції стосовно тексту короткої версії. Особливо яскраво це помітно в тому місці “Літопису”, де мова йде про весілля в Яссах Тимоша Хмельницького і Розанди Лупул — доньки молдавського господаря. Одруження відбулося після битви на Батозі. В обох редакціях спочатку описується приїзд Тимоша з поштом до столиці князівства, їх урочиста зустріч молдавським господарем та боярами, наводиться опис самого весілля, на якому *“воєводянка панна, показуючи свою волную охоту з Хмелниченком до малженства, казала русские песни на своим весиллю друшкам пети”* (арк. 45 зв.; “Летопись...”, с. 67). На цьому текст повної редакції раптово переривається зауваженням такого змісту: *“На полскую землю вся вышеописанными бедами обдержажими и еще сынове на мать свою полскую землю восташа...”* (“Летопись...”, с. 67). Під “вышеописанными бедами” можна розуміти події Хмельниччини в цілому. Втім, у списках короткої редакції знаходимо більш конкретне означення цих “бід” у вигляді розлогого (на сторінку рукописного тексту) змалювання катаклізмів і потрясінь, що спіткали Річ Посполиту, як відплата за утиски православних: *“Прежде сия над ляхами победы (мається на увазі перемога в битві під Батогом. — А.Б.) днями тремя видны бяху на небе звезды з метлами их же аки некая рука держала... В другую же ночь видено бе воинство вооруженное на небе. Но не токмо небеса, но и земля ляхом беду знаменовала, ибо на един день сего прежде под Ладыжином з под камня дух некий возымаше глаголя: «идите рците гетману полскому да отойдет от zde или да блюдется крепко, ибо приходит близ пяница он свирепый, иже браду Калиновскому урежет...». Понеже бяше опустенные земли полской, глад, пожары, бури и наводнения рек. Паче же их всех божиим попущением мор велик бяше. Наченся от сошествия с(вя)т(о)го духа, а протяжеся даже до зимы... Всем же сим бедам смертностным, полскую землю одержажим, жители тих стран оставиша грады и села исходяху и вместо людей зверье в человеческое жилище вшедше, мертвые человеческие телеса от гробов изгребяху и едаху... Таковы бяху за грехи людские от Бога казни... занеже и беды полской земли внутри нахождяху, яко сынове полскую землю свою настояти начинаху, ибо Родзиевский сенатор от канцелярии отставлен неведомо что ради и бежа в шведскую землю...”* (арк. 45 зв.—46).

У повній редакції з усього вищенаведеного збереглося лише останнє речення — стосовно зради сенатора Радзівєвського. Тут ми маємо справу з явним скороченням початкового твору (короткої редакції) при укладанні пізнішого тексту. Це підтверджує загальну тенденцію взаємодії обох редакцій “Літопису...”, суть якої полягає в ігноруванні автором повної редакції сюжетів релігійного, легендарного та візіонерського характеру.

Порівняємо тепер три тексти: згадану раніше “Историю о действиях презельной брани”, цитовану М. Костомаровим, “Рукопис Горленка” з щоденника Якова Марковича і текст короткої редакції. В “Истории о действиях презельной брани” Костомарова присутні всі сюжети, які фіксуються в короткій редакції, але відсутні у повній версії твору. Костомаров наводить уже згадувану оповідь про повернення польської шляхти у свої маєтки і сюжет про обрання жителями Немирова “некоего Куйка”³⁵. Присутній також епізод про побиття православних у Львові монахами-бенедиктинцями³⁶. Обидва твори збігаються і в окремих дрібних деталях — число полків, однакове перелічення прізвищ. Проте слід зазначити, що згадані сюжети в рукописі, цитованому Костомаровим, представлені в ширшій формі, ніж у короткій редакції. Крім того, цей рукопис містив такі епізоди, яких немає ні в обох редакціях, ані деінде. Наприклад, опис розпачу, що охопив жителів Варшави при звістці про наближення військ Хмельницького, детальна оповідь про урочистий в’їзд Богдана Хмельницького до Києва, “где он, лежа пред гробами святых, заливался слезами благодарности и воздавал хвалы Всевышнему”. Також тут наводиться розмова Василя Лупула з гетьманом Потоцьким, опис весільного бенкету в домі останнього, на якому зять Лупула Тиміш Хмельницький похвалявся завоювати тестю Волощину. Незважаючи на відсутність зазначених епізодів у тексті короткої редакції, наведені збіги текстів “Истории о действиях презельной брани” й короткої редакції дозволяють стверджувати їх спорідненість. На жаль, до нас не дійшов текст рукопису, яким користувався Костомаров, однак з цитованого істориком цілком очевидно, що це був самостійний твір. Це частково підтверджує думку М. Максимовича про нього як про “новую, полную, доселе неизвестную редакцию “Летописи Грабянки”. Однак Максимович не припускав думки, що рукопис Костомарова міг бути цілком оригінальним твором, незалежним від “Літопису Грабянки”.

Зіставлення окремих пунктів опису “Рукопису Горленка” з щоденника Якова Марковича і тексту короткої редакції дало схожий результат. Обидва твори розпочинаються сентенцією про етнічне походження українців від “козар”, без згадки про їх подвійне скіфо-сарматське походження, що прочитується в повній редакції. У Марковича подається аналогічний з текстом короткої редакції перелік козацьких полків із зазначенням відсутнього у повній редакції Брацлавського полку. З великою долею ймовірності можна припустити, що Маркович мав перед собою не що інше, як текст короткої редакції “Літопису Грабянки”. Втім, беручи до уваги всі вищенаведені факти, чи доцільно і надалі так іменувати цей твір?

В усіх відомих списках його названо “Гистория о начале проименования козаков”. Однак цю назву не слід вважати оригінальною, оскільки вона стосується лише першої частини твору, в якій, власне, і йдеться про етногенез українців та етимологію слова “козак”. Так само називається перший розділ “Літопису Грабянки”. Повна назва останнього співзвучна з назвою не існуючого нині твору, загальне уявлення про який можна скласти на основі численних цитат з монографії М. Костомарова “Богдан Хмельницкий”. При порівнянні повних назв рукопису Костомарова й “Літопису Грабянки” у назві останнього явно простежуються риси пізнішої інтерполяції відомостей про Григорія Грабянку як автора твору.

“История о действиях презельной брани”	“Літопис Грабянки”
<p>“История о действиях презельной брани и от начала поляков крававшей небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки за найяснейших королей полских Владислава, потом Яна Казимира отправоватися начатой в року 1648 и за десят лет по смерти Хмельницкого неоконченной з розных летописцев и диариуша, на той войне, писаного, и самобытных старожилов свидетельстви утвержденная”.</p>	<p>“Действия презельной брани от начала поляков крававшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорозкого, за найяснейших королей полских Владислава потом и Казимира в року 1648 отправоватися начатой и за десят лет по смерти Хмельницкого неоконченной з разных летописцев и диариуша, на той войне писаного, в граду Гадячу трудом Григория Грабянки собранная и самобытных старожилов утвержденная в 1710 году”.</p>

Цілком очевидним є механічне включення відомостей про автора до назви твору, що, можливо, і став для укладача повної редакції тією джерельною компіляцією, про можливість існування якої свого часу писали дослідники “Літопису...” Микола Зеров та Симон Наріжний. Можливо, назва рукопису Костомарова “История о действиях презельной брани” є оригінальною для твору, на основі якого була укладена скорочена редакція, а вже на її основі пізніше постав “Літопис Грабянки”. Схиляємось до припущення, що рукопис Костомарова і був тим самим “достовірним руським літописом”, ймовірність існування якого свого часу стала предметом для наукових дискусій. А твір, відомий нам як коротка редакція “Літопису Грабянки”, є скороченим варіантом цього “достовірного літопису”. На підтвердження цього можна представити спільність сюжетів (відсутніх в інших текстах), особливо релігійного змісту, у цитатах з “достовірного літопису” в “Собрании историческом”, цитованій Костомаровим “Истории о действиях...” та близькій за змістом з останньою в короткій редакції. Спільними також є однакові хронологічні межі трьох текстів — від початків козацтва до 50-х років XVII ст.* З огляду на це, доцільним є вживання терміна “коротка редакція”, але з іншим трактуванням його змісту — не коротка редакція “Літопису Грабянки”, а коротка редакція “Истории о действиях презельной брани”, оскільки “Літопис Грабянки” є пізнішим твором, похідним від останньої. Про це свідчать текстологічні, мовні та історіографічні факти. У короткій редакції присутні численні фрагменти, спроможні доповнити своїм змістом текст “Літопису Грабянки”. Характер їх різний — від містично-релігійного і легендарного до історичного. Їх присутність не можна пояснити фактом пізнішого включення до змісту тексту на основі “Літопису Грабянки”, бо при порівнянні змісту двох творів виокремлюються риси текстової залежності “Літопису Грабянки” від тексту короткої редакції. Така залежність виражається відсутністю в “Літописі Грабянки” фрагментів, які органічно вплітаються в сюжетну канву короткої редакції, несуть на собі певне змістове навантаження, а відсутність їх створює фактологічний вакуум в окремих місцях тексту повної редакції. Крім того, останній відзначається наявністю епізодів з механічним включенням елементів тексту короткої редакції, що в окремих випадках призводить до тавтології та невідповідності змісту. У “Літописі Грабянки” фіксується чимало фрагментів, відсутніх у тексті короткої редакції. Серед них — початок твору з його зверненням до читачів, віршами на похвалу Хмельницького та “*герб малороссийский*”, закінчення, численні

* Цитати з “достоверной русской летописи” в “Собрании историческом” не зустрічаються після 1655 р. Те ж саме можна сказати і про твори М. Костомарова, в яких з цього ж періоду відсутні поклики на “Историю о действиях...”.

фрагменти всередині тексту, в тому числі з цитуванням окремих документів. Порівняння текстів, завдяки якому вдалося виокремити такі фрагменти, вказує на мовні відмінності від загальної церковнослов'янської мовної стилістики короткої редакції. Вони писані українською книжною мовою XVIII ст. без архаїчних словесних форм. Це може свідчити про незалежне походження таких фрагментів, складових “Літопису Грабянки”, що вносилися до його тексту на основі сформованого твору.

Таким чином, “Літопис Грабянки” витворився на основі вже готової компіляції, якою був твір, тотожний або ж споріднений з нинішнім, відомим як коротка редакція “Літопису Грабянки”. Наразі невирішеним залишається питання авторства видозміненого варіанта цього твору, оскільки сам текст “мовчить” про свого автора, не подаючи жодних натяків ні на Григорія Грабянку, ні на його оточення. Що ж до автора короткої редакції, то доводиться лише припускати ймовірність його духовного сану, зважаючи на церковнослов'янську мову твору та його релігійний підтекст.

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький // Исторические монографии и исследования. — Спб., 1859—1860. — Т. IX—XI; Его же. Гетманство Юрия Хмельницкого // Там же. — Спб., 1861. — Т. XII.

² Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого. — С. 157.

³ Карпов Г. Критический разбор главных русских источников, до истории Малороссии относящихся. — М., 1870. — С. 52.

⁴ Там же. — С. 53.

⁵ Йдеться про публікацію 1793 р., здійснену Федором Туманським на сторінках часопису “Российский магазин” (Российский магазин. — 1793. — Ч. II—III), й видання 1854 р. Тимчасової комісії для збору давніх актів (“Летопись Грабянки”. — К., 1854).

⁶ Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. I. — С. 433.

⁷ Маркевич Н. История Малой России. — М., 1843. — Т. V. — С. 20.

⁸ Письма П. Кулиша к О. Бодянскому // Киевская Старина. — 1897. — № 11. — С. 401. На нашу думку, підставою для такого твердження послужив один зі списків “Літопису Грабянки”, що входить до складу рукописного збірника XVIII ст.: Научно-исследовательский отдел рукописей Российской Государственной библиотеки. — Ф. 299 (Рукописное собрание Тихонравова), ед. хр. 552, л. 2—141 об. На одному з аркушів збірника вміщено примітки переписувача: “Сочинена сія книга перепискою книги давней 1763 года ... в Киеве” (арк. 196 зв.); “Труд сей старца іеромонаха Максима Никифоровича Плиски, священника Флоровского монастыря девичаго киевскаго” (арк. 198 зв.).

⁹ Лазаревский А. Опушенная из печати страница из “Летописи Грабянки” // Киевская Старина. — 1894. — № 11. — С. 299—300.

¹⁰ Лазаревский А. К вопросу о Грабянкиной летописи // Киевская Старина. — 1897. — № 2. — С. 41—42.

¹¹ Наріжний С. “Действия презельной брани”. — Прага, 1938.

¹² Там же. — С. 34.

¹³ Грушевский М. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. — М., 1934. — Ч. 3. — С. 221.

¹⁴ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 35, од. зб., 80, арк. 51.

¹⁵ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I (1717—1725). — С. 241.

¹⁶ Там же. — С. 241—245.

¹⁷ ІР НБУВ. — Ф. 35, од. зб., 80, арк. 53.

¹⁸ Там само. — арк. 53 зв.

¹⁹ Луценко Ю. “Летопись Грабянки”: технология, проблематика, поэтика (Автореферат к. ф. н.). — К., 1989. — С. 16. Його ж. Вступ // Hryhorij Hrabianka's The great war of Bogdan Xmel'nyckyj. (Harvard Library of Early Ukrainian Literature). — Cambridge, Mass., 1990. — P. 56.

²⁰ Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнаина и из старых русских верных летописей обшитованным полковым обозным Стефаном Васильевичем сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 году / Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 321—372.

²¹ Франко І. Студії над українськими історичними піснями / Зібрання творів у 50-ти томах. — К., 1988. — Т. 43. — С. 15—28.

²² Иконников В. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т. 2. — Кн. 2. — С. 1590—1593.

²³ Клепацький П. Про так званий “певний” або “рукописний козацький літопис” // Записки Полтавського інституту народної освіти. — 1927. — Т. 4. — С. 35—39.

²⁴ Цей рукопис зберігається в Отделе рукописей Государственного исторического музея (г. Москва). — Рукописное собрание Вахрамеева, № 130. Рукопис являє собою список “Літопису Грабянки” короткої редакції (2, 39 арк.) 30-х років XVIII ст., писаний півустановою, з літерним датуванням.

²⁵ Єршов П. Про літописні джерела історичних праць Стефана Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — 1928. — Т. 8. — С. 106—107.

²⁶ Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. — К., 1983. — С. 98.

²⁷ Гисторія о началі проіменования козаков / упорядник Віктор Мойсієнко. — Житомир, 2001.

²⁸ ІР НБУВ. — Ф. 8, од. зб. 150 м/50. Саме цей список визнаний типовим для списків короткої редакції. — Апанович Е. Рукописная светская книга... — С. 167).

²⁹ ІР НБУВ. — Ф. 35, од. зб. 160, арк. 2-127; од. зб. 161, арк. 1-30; ф. 8, од. зб. 213/м 52, арк. 46—83; од. зб. 213/м 56, арк. 47-83; од. зб. 150/м 50 (Цей список короткої редакції виданий фототипічним способом Гарвардським інститутом українознавчих досліджень у 1990 р.); ф. 1, од. зб. 7563, арк. 1-54; од. зб. 54483, арк. 2-39. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Відділ рукописів та текстології. — Ф. 99, од. зб. 252/1390, арк. 9-47.

³⁰ Летопись Грабянки. — К., 1854.

³¹ ІР НБУВ. — Ф. 1, од. зб., 6300, арк. 2-96; од. зб. 164, арк. 6-93 (список був покладений в основу видання “Літопису Грабянки” 1854 р.); од. зб., 6490, арк. 8-259 (т. зв. Сорочинський список повної редакції “Літопису Грабянки” 1756 р.); од. зб., 7972, арк. 3-97; од. зб., 6698, арк. 2-104 (список виданий фототипічним способом Гарвардським інститутом українознавчих досліджень у 1990 р.); ф. 8, од. зб. 149м/49, арк. 1—101.

³² За спостереженнями Михайла Максимовича, сюжет про полонення Кантемирів узятю з історичного твору другої половини XVII ст. “Хроніка Єрлича”, де він має відношення до Стефана Хмелецького, а не Богдана Хмельницького, який за “Літописом Грабянки” нібито полонив Кантемирів (Максимович М. Собрание сочинений. — М., 1876. — Т. I. — С. 461).

³³ Літопис Самовидця / упорядник Ярослав Дзира. — К., 1971. — С. 1.

³⁴ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — Спб., 1859. — Ч. I. — С. 42.

³⁵ Там же. — С. 40.

³⁶ Там же. — С. 255—256.

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

ГЕТЬМАН УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ЙОГО ОТОЧЕННЯ У КІНОФОТОДОКУМЕНТАХ

Серед видатних діячів національно-визвольної боротьби 1917—1921 рр. особливе місце посідає постать Павла Петровича Скоропадського — засновника Української Держави, “особи, навколо якої тривалий час точилися неабиякі дискусії в українській історіографії — від відвертої ідеалізації його діяльності прихильниками гетьмана до не менш відвертої, навіть часто фальсифікованої критики всіх його політичних кроків радянськими істориками та соціалістичними діячами в діаспорі. Сьогодні постала потреба об’єктивного висвітлення життя і діяльності П. Скоропадського як у контексті загальноукраїнської історії, так і в плані його як особистості”, — зазначається у статті Олени Отт-Скоропадської й Павла Гая-Нижника “Павло Скоропадський: Коротка хроніка життя (1873—1945)”, яку вміщено в академічному виданні “Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918”¹.

Дійсно, “нарис останнього гетьмана України дає можливість відчутти внутрішній світ цієї, безумовно, видатної постаті в українській історії, по-

бачити та зрозуміти світогляд Скоропадського, його оцінку подій, які переживала українська земля у важкі роки революції і в епіцентрі яких він перебував”, — підкреслюється далі у цій статті ².

У якійсь мірі в цьому стануть у нагоді кінофотодокументи — зорові історичні джерела, що зберігаються в частині еміграційного архіву родини Скоропадських, який знаходиться у Східноєвропейському дослідному інституті ім. В. Липинського ³ в Філадельфії (США), Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного ⁴, Центральному державному історичному архіві України у м. Києві ⁵, Музеї гетьманства ⁶, в окремих виданнях, де вони вміщені ⁷.

У цій розвідці не розглядається процес формування національно-державницької свідомості гетьмана, не аналізується його політична спрямованість, а подається лише огляд документальних фотографій та кінокадрів, які зафіксували образ Павла Петровича — людини, військового діяча, творця Української Держави — у різні роки життя, в тому числі останнього, а також рідних і близьких, соратників та політичних діячів різного ґатунку, тобто всіх тих, з ким була пов’язана його доля.

Перша за часом фотографія, що збереглася, — це портрет діда гетьмана — Івана Михайловича Скоропадського (30.I.1805—8.II.1887) ⁸, який належав до давнього й визначного роду в історії України, відомого ще з другої половини XVII ст., що дав двох гетьманів — Івана (XVIII ст.) та Павла (XX ст.), а також низку державних, військових і громадських діячів ⁹.

Дід Павла Петровича був прилуцьким повітовим маршалком та двічі губернським предводителем дворянства Полтавщини. Він брав, зокрема, активну участь у селянській реформі 1861 р. Його коштом було засновано ряд шкіл і гімназій в Україні ¹⁰.

Ось як писав у спогадах про свого діда майбутній гетьман: “По выходе в отставку он поселился в своем имении Тростянец, где и жил почти безвыездно. Это был очень умный и образованный человек. Несмотря на постоянную жизнь в деревне, он следил за литературой нескольких языков, интересовался политикой, был прекрасным хозяином, принимал очень большое участие в местной жизни Полтавщины. Особенно интересовался всякими культурными начинаниями...” ¹¹.

Помер Іван Михайлович у своєму селі Тростянці, поблизу якого насадив великий дендропарк, що, за словами онука, “к концу его жизни представлял крупную достопримечательность Украины. Не говоря уже о художественной стороне последнего, удивлявшей всех, кому приходилось в нем побывать, парк этот по количеству собранных в нем редких экземпляров деревьев мог конкурировать с первоклассными ботаническими садами Европы...” ¹².

З родинних фотографій сім’ї Скоропадських маємо ще дві, а саме батька — Петра Івановича (6.III.1834—30.VI.1885) ¹³. На першій — молодий блискучий полковник з орденом св. Станіслава 2-го ступеня зі списками, який він отримав за участь у війні на Кавказі.

На іншій ¹⁴ — сивий чоловік у цивільному одязі, знятий, коли він уже займав посаду старобільського предводителя дворянства на Чернігівщині. Павло Петрович згадував: “Лично отец был в полном смысле блестящим человеком, причем внешность его соответствовала его умственным и духовным качествам. Он был очень красив, прекрасный оратор, он всегда увлекал дворян на всех губернских собраниях своими речами” ¹⁵.

У фондах Центрального державного історичного архіву України зберігся ще один документ без дати. Анотація до нього — фотознімок П. Скоропадського з дітьми в Зимовому саду. На звороті напис: “Я, папа и Пав-

лик”¹⁶. Зіставляючи цей фотодокумент з портретом батька гетьмана, можна стверджувати, що це помилка. На фото зображений не Павло Петрович з дітьми, а Петро Іванович із синами Михайлом та Павлом.

Маємо також фото родинного будинку Скоропадських у с. Тростянець на Полтавщині, де пройшли дитячі роки майбутнього гетьмана¹⁷. З малих літ Павло знаходився в оточенні відомих українських діячів — В. Тарновського, П. Дорошенка, В. Горленка, П. Новицького тощо. Як зазначав згодом соратник П. П. Скоропадського і видатний історик Дмитро Дорошенко, “...у будинку була велика колекція пам’яток української старовини, що переходила як фамільне добро з покоління до покоління. Тут висіли портрети гетьманів, полковників та іншої старшини, висіла стара козацька зброя, по кімнатах стояли старосвітські меблі, старовинний посуд, на полицях стояли старі книжки. В домі додержувано старосвітських українських звичаїв, шановано давні традиції. *Це все мало вплив на духовний розвиток хлопця, виховуючи в ньому любов і пошану до рідної старовини й національної культури*” (курсив наш. — Л.М.)¹⁸.

Все це свідчило про те, що у цьому домі плекалася повага до українства. Тут “постійно співалися українські пісні”, “з пошаною ставилися до бандуристів, які співали свої думи”, “читалися та обговорювалися книжки [М.] Костомарова й інших українських письменників”, серед гетьманських портретів висів портрет Івана Мазепи, до якого “ставилися мовчазно з симпатією” — тобто більшість членів цього славного роду не зрікалися української державницької традиції, хоча у своїй більшості дотримувалися проросійської, лояльної позиції й робили кар’єру в системі царської імперії¹⁹.

Немає потреби детально зупинятися на біографії П. Скоропадського, тим більше, що існують праці, які висвітлюють його життя і діяльність²⁰, але без окремих даних неможливо обійтися.

За звичаєм багатьох українських поміщиків та за сімейною традицією юний Павло пішов шляхом військового. Закінчивши 1893 р. Петербурзький пажеєвський корпус, він вступає до кавалергардського полку, де колись служив його батько. Через два роки Павло Петрович обіймає посаду полкового ад’ютанта. В часи російсько-японської війни — П. П. Скоропадський командир 5-ї сотні 2-го Читинського козачого полку Забайкальського козачого війська, а невдовзі — ад’ютант командуючого російськими військами на Далекому Сході. З 1905 р. Павло Петрович — флігель-ад’ютант царя Миколи II, з 1906 р. — полковник, з 1912 р. — генерал-майор. У період Першої світової війни — генерал-лейтенант, командуючий 34-м армійським корпусом, що розташовувався на терені України й який згодом дістав назву Першого українського²¹.

Як бойовий офіцер він був нагороджений орденом з бантами і списами св. Анни 3-го ступеня, орденами св. Станіслава 2-го ступеня, св. Володимира 4-го ступеня, золотою зброєю²², а 1914 р., згідно з наказом від 13 жовтня, — за хоробрість та героїзм був удостоєний хреста св. Георгія 4-го ступеня²³. До речі, на всіх фотографіях і кінокадрах періоду Центральної Ради й Гетьманату П. П. Скоропадський знятий з останньою відзнакою на грудях.

Збереглося декілька фотодокументів Павла Петровича періоду 1917 р. На одному з них — він у військовій формі генерал-лейтенанта царської армії²⁴, на іншій — командуючий Першим українським корпусом²⁵.

І, нарешті, фотопортрет П. Скоропадського — отамана Вільного козацтва, обраного Всеукраїнським з’їздом останнього, що проходив у Чигирині 16—20 жовтня 1917 р.²⁶ Статут його був затверджений головою Генерального секретаріату УНР В. Винниченком та генеральним писарем О. Лотоцьким 13 грудня 1917 р.²⁷

Як відомо, 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся політичний переворот, який привів до влади гетьмана П. П. Скоропадського. Демократична парламентська форма державного управління поступилася місцем авторитарному режиму. Центральна Рада, втративши довіру у різних верств українського населення, відійшла в історію. Постала коротка доба Української Держави.

Окремі кінофотодокументи відбили дану подію. Це насамперед фотографії Павла Петровича з повноважними депутатами Всеукраїнського з'їзду хліборобів, які після прийняття земельного закону, в основу котрого було покладено принцип соціалізації землі, разом з українськими політичними діячами самостійницького спрямування, виступили з ініціаторами зміни політичного режиму в Україні, й проголосили П. П. Скоропадського гетьманом²⁸. Про цю подію останній згадував: “Стоячи в коридорі, я чув, як якийсь промовець казав: “Нам потрібна для порятунку краю сильна влада, нам потрібний диктатор, нам потрібний по старому звичаю Гетьман”. Загальним співчуттям були зустрінуті ті слова... “Я увійшов до залу і сів у маленьку бічну ложу. Наступний промовець говорив те саме, що й попередній. Коли він назвав моє прізвище і сказав, що пропонує мене проголосити Гетьманом, вся маса людська, що була на зборах, як один, підвелась і голосним криком почала виявляти своє співчуття. Такого однодушного підйому я не сподівався”²⁹. “Панове! — звернувся новообраний гетьман до присутніх. — Я дякую вам за те, що ви довірили мені власть. Не задля власної користі беру на себе тягар тимчасової влади (які пророчі слова. — Л.М.). Ви самі знаєте, що всюди шириться анархія і що тільки тверда влада може завести лад. На вас, хлібороби, і на статечних кругах населення буду спиратися і молю Бога, щоб дав нам сили й твердості врятувати Україну”³⁰.

А як сприйняла більшовицька Росія цю подію? За визначенням В.І. Леніна, гетьманський переворот являв собою реставрацію “буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і за допомогою німецьких військ”³¹. І далі, говорив він 14 травня 1918 р., цей переворот та німецька окупація — “тимчасове окрилення надій російських кадетів, меншовиків і правих есерів, які запалились любов'ю до того, що несе Україні Скоропадський, і які надіються тепер на те, що, мовляв, це легко станеться і в Росії”³².

Згодом, аналізуючи події 29 квітня 1918 р., гетьман у своїх спогадах писав: “В мене все більше і більше міцніла думка, що коли я не зроблю перевороту тепер, то у мене залишиться назавжди гнітюча свідомість, що я несмілива і слабодуха людина і що ради власного спокою пропустив можливість врятувати край. Я не мав сумнівів, що переворот потрібний і корисний, навіть в тому випадку, коли б нова влада не змогла довго утриматись. Я вважав, що владу я подолаю взяти в свої руки і що те, що вдасться мені зробити, у всякому разі дасть відпочинок, відновить в краї порядок, а в населенні — силу для нової боротьби”³³.

На фотоплівці — церемонія проголошення Павла Петровича гетьманом на Софійському майдані у присутності величезного натовпу, урочистий молебень, що відправляє єпископ чигиринський Никодим, який після загибелі митрополита київського Володимира під час кривавої вакханалії більшовицьких військ під керівництвом М. Муравйова керував Київською єпархією. Спочатку він у соборі Святої Софії благословив та помазав гетьмана, а потім виступив на площі з промовою (2 фото)³⁴.

Однак повернемося до спогадів самого П. П. Скоропадського: “...Хор співав: “Многая літа Гетьману Всієї України”. Дзвони Святої Софії від-

гукувались голосно на це торжество. Це були хвилини, яких забути не можна...”³⁵.

В перемонтованому документальному кінофільмі “Документи епохи” — перлині української кінодокументалістики — також маємо відбиття цієї події³⁶. Майже на всіх кінофотодокументах періоду Гетьманату Павло Петрович знятий у національному козацькому вбранні, яке було офіційною формою до встановлення в Українській армії особливої форми кубанських і терських козаків — бешмет та черкеска: кинджал на вузькому ремінному поясі, оздобленому сріблом, шабля кавказького зразка й папаха або без останньої. На черкесці — наплічники із золотого джгута, оздоблені металевими окрасами; герб України (тризуб, оповитий пшеничним колосом з двома булавами навхрест). З установленням форми в Українській армії гетьман, окрім черкески, почав носити повсякденний чорний жупан, а парадним був білий, який також мав наплічники із золотого джгута та інші атрибути, але при жупані замість булав — шабля старовинного козацького зразка.

Маємо також кінофотопортрети П. П. Скоропадського³⁷, групові його знімки з почтом³⁸, з дипломатами³⁹, у колі військових⁴⁰, серед яких начальник головної шкільної управи Військового міністерства, генерал-лейтенант російської служби М. Юнаків, під час прийому представників уряду й німецько-австрійського командування⁴¹ тощо. Збереглися кінокадри, де гетьман на автомобілі їде вулицями Києва⁴², фото двоповерхового будинку по Інститутській, 40, де він мешкав⁴³. (Зруйнований 1920 р.).

Тісне спілкування в останні роки з українською діаспорою Північної Америки збагатило архівні фонди України. Серед інших зображальних документів, присвячених національно-визвольній боротьбі 1917—1921 рр., одержано фотографію — портрет Павла Петровича у генеральській військовій формі з хрестом, а на голові — гетьманська шапка із соболів з оксамитовим малиновим верхом, з пір’ями, оздобленими діамантами. Це — символічний знімок, що зафіксував постать П. Скоропадського в такому вбранні⁴⁴.

Розглядаючи колекцію документів, що залишив той час, на наш погляд, не можна не зупинитися на кінокадрах і фотозйомці тих особистостей, які разом з Павлом Петровичем розбудовували Українську Державу, — його соратників, членів уряду, окремих політичних та військових діячів, тобто його оточення.

На першому фото з цієї групи джерел — гетьман зі своїм духовним наставником, головою Управління у справах мистецтва й національної культури Міністерства народної освіти (з 15 липня 1918 р.), а згодом членом Колегії верховних правителів на випадок хвороби або смерті гетьмана Петром Дорошенком⁴⁵. У липні 1919 р. розстріляний в Одесі “в порядку червоного терору”⁴⁶.

На іншому фотознімку в групі людей П. П. Скоропадський з головою Ради Міністрів (з травня до 14 листопада 1918 р.) і водночас міністром внутрішніх справ (до липня) Федором Лизогубом та осавулом (особистим ад’ютантом) гетьмана Олександром Сахном-Устимовичем⁴⁷. Останній перейшов у табір білих, був призначений до Цивільного управління штабу генерала П. Врангеля⁴⁸. Привертає увагу ще один фотодокумент, на якому зображено гетьмана й голову Ради Міністрів улітку 1918 р.⁴⁹ Ще 10 травня 1918 р. голова уряду виступив з декларацією, в якій зазначалося: “Головна задача Правительства, котре має тимчасовий, перехідний характер, — зміцнити на Україні державний лад і в умовах повного спокою та справжньої волі довести країну до хвилі скликання народного представництва, котре висловить справжню, ніяким напором з ніякого бока непо-

фальшовану волю українського народу щодо будучого державного ладу України. Вироблення відповідного виборчого закону є предметом найближчих заходів Правительства і в цій дуже важній справі воно сподівається помочи людей державного досвіду й наукового знання”⁵⁰.

Портрет Ф. Лизогуба вміщено також як ілюстрацію у книжці Д. Дорошенка “Історія України”⁵¹.

Збереглася фотографія та окремі кінокадри, на яких знято Павла Петровича з генерал-лейтенантом російської служби, а за Гетьманату — військовим міністром, генеральним бунчужним Олександром Рогозою, вбитим більшовиками 1919 р.⁵².

Невідомий фотограф зняв П. П. Скоропадського з господарем його будинку (колишнім будинком генерал-губернатора) — Михайлом Ханенком і осавулом (особистим ад’ютантом гетьмана) Василем Кочубеем у ранзі сотника⁵³.

Доба Гетьманату залишила цілу низку фотопортретів будівничих Української Держави. Це — Микола Устимович (Сахно-Устимович) — перший отаман (голова) Ради Міністрів (загинув під час антигетьманського повстання)⁵⁴.

Дмитро Дорошенко⁵⁵ — член Центральної Ради, з 20 травня 1918 р. — керуючий Міністерством закордонних справ, з 2 вересня до 14 листопада — міністр закордонних справ, згодом — видатний історик.

Антон Ржепецький⁵⁶ — член партії кадетів, беззмінний міністр фінансів, один з творців стабільної української грошової системи з високим курсом національної валюти. Виступаючи на з’їзді своєї партії в травні 1918 р., де з’ясовувалося ставлення до гетьманського перевороту, він зазначив: “Я увійшов до Міністерства тому, що, обміркувавши питання про добробут країни, прийшов до переконання, що можемо існувати тільки відокремившись від Росії”⁵⁷. Далі він сказав, що до України конче необхідно приєднати Крим: “Не можна навіть й уявити собі, як наша держава може існувати без Криму”⁵⁸.

Микола Василенко⁵⁹ — міністр народної освіти та мистецтва, Голова Державного Сенату. Вступивши на посаду міністра 2 травня, він уже 9 травня на нараді членів Ради міністерств виклав свої загальні погляди на напрям і завдання свого відомства: “Я маю своїм завданням мирити національні течії, по змозі уникаючи... суперечок, але ніяк не покидаючи гасла нашого уряду: самостійна національна Українська Держава. Зрештою, скажу: мій вступ на посаду міністра освіти є продовженням нашої роботи й загальна наша мета — розвиток української національної культури й утворення умов, сприяючих цьому розвитку”⁶⁰.

В 1921—1922 рр. М. Василенко — другий президент Всеукраїнської академії наук⁶¹.

Петро Стебницький⁶² — міністр народної освіти (з 24 жовтня до 14 листопада 1918 р.), сенатор Адміністративного генерального суду, заступник голови Української делегації під час переговорів про мир з Радянською Росією, письменник (псевдонім — П. Смуток).

Борис Бутенко⁶³ — міністр шляхів, про якого газета “Киевская мысль” писала, що він у Кабінеті Міністрів “являлся наиболее ярим сторонником украинизации и в своем ведомстве проводил ее с исключительной стремительностью”⁶⁴.

Михайло Чубинський⁶⁵ — міністр юстиції, згодом сенатор, голова Карного Генерального суду, син відомого етнографа й громадського діяча, автора слів національного українського гімну “Ще не вмерла України” П. П. Чубинського. Після падіння Української Держави М. Чубинський

відмовився від національної ідеї та, як зазначав Дмитро Дорошенко, “пішов на службу до Денікіна й заявив себе прихильником “єдиної неділимій Росії”, намагаючись всіма способами “реабілітувати себе з українства”⁶⁶.

Георгій Афанасьєв⁶⁷ — державний контролер, з 14 листопада 1918 р. — міністр закордонних справ, учений-історик.

Ігор Кістяківський⁶⁸ — державний секретар, з липня — міністр внутрішніх справ, сенатор загального зібрання Державного Сенату, син видатного вченого-правознавця, професора Київського університету.

Микола Максимів⁶⁹ — контр-адмірал, керуючий Міністерством морських справ.

А. Покровський⁷⁰ — головний начальник портів Чорного та Азовського морів і командувач флоту, з 12 листопада — морський міністр, адмірал.

Володимир Леонтович⁷¹ — міністр земельних справ (з 24 жовтня 1918 р.), відомий український письменник, автор проекту земельної реформи.

Лотоцький Олександр⁷² — член уряду УНР, з 24 жовтня до 14 листопада 1918 р. — міністр віросповідань, відомий український письменник (псевдонім — Білоусенко).

Ми розглянули цілу плеяду політичних і громадських діячів — урядовців Української Держави, які впроваджували політику гетьмана у життя. Серед цієї когорти соратників П. П. Скоропадського не можна не зупинитися на постаті видатного історика, філософа, основоположника державницького напрямку в українській історіографії й політології — В’ячеслава Липинського, який у період Гетьманату був послом Української Держави в Австро-Угорщині⁷³. Це йому належали крилаті слова: “Ніхто нам не збудує державу, крім нас самих”.

Українська Держава існувала у складних умовах німецько-австрійської окупації, що не могло не позначитися на діях та заходах держави й її органів, як і самого гетьмана, так і його оточення. Запрошені Центральною Радою німецько-австрійсько-угорські війська грабували Україну, руйнували її продуктивні сили, вивозили велику кількість продуктів і перш за все хліба, корисних копалин тощо. Це та внутрішня соціально-політична боротьба між різними партійними й іншими угрупованнями привели до падіння Центральної Ради. І молода Українська Держава повинна була, рахуючись з присутністю окупантів, розвиватися в орбіті німецького впливу.

Незабаром після гетьманського перевороту, а саме 22 травня 1918 р., Герман фон Ейхгорн — німецький генерал-фельдмаршал, командуючий групою армій “Київ”, що окупувала Південну Білорусію, Україну та Південь Росії, розіслав усім підвладним йому начальникам корпусів наказ, в якому йшлося про політику щодо нового українського уряду, де зокрема зазначалося: “Гетьман урочисто визнав на письмі виставлені йому Головним командуванням вимоги. З нашого боку дано згоду на піддержку його правительства військовими й господарськими засобами Німецької Держави. Цим створюється ясність у відносини до українських властей та населення... За німецьку поміч Україна дасть відшкодування, що до характеру й обсягу котрого наступить порозуміння, як можна швидше...”⁷⁴.

Низка фотодокументів розповідає про зв’язки Павла Петровича з окупаційними військами. Це перш за все фотопортрети Г. Ейхгорна⁷⁵, німецького посла в Києві барона А. Мумма⁷⁶, австро-угорського посла графа Й. Форгача⁷⁷, начальника штабу групи армій “Київ” В. Гренера⁷⁸ та інших, з якими П. П. Скоропадський безпосередньо підтримував зв’язки.

Окрім портретних зйомок, залишилися і групові фотодокументи. Так, на одному з них гетьман, генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн, німецький посол барон А. Мумм й австро-угорський посол граф Й. Форгач у Києві ⁷⁹. Фото зроблено до 30 липня 1918 р.

Ще один знімок: Павло Петрович на пероні Київського вокзалу зустрічає представників німецького командування. Літо 1918 р. ⁸⁰

Зазначимо, що з метою збереження Української Держави від більшовицької Росії та усунення перешкод, які ставили німецькі військові власті щодо формування української армії й передачі Чорноморського флоту Україні, гетьман у вересні 1918 р. прибув з офіційним візитом до Німеччини. 6 вересня відбулася зустріч П. П. Скоропадського з кайзером Вільгельмом II. Ця подія також зафіксована на фотоплівці ⁸¹.

Через три дні після цього гетьман був прийнятий на головній квартирі німецького командування в Берліні начальником генерального штабу, генерал-фельдмаршалом Паулем фон Гінденбургом та командувачем усіх збройних сил Німеччини, генералом Еріхом фон Людендорфом, що також відбито на фотознімку ⁸².

Торкаючись цієї теми, слід зупинитися ще на одному фотодокументі: Павло Петрович з українським послом у Німеччині бароном Ф. Штейнгелем і товаришем міністра закордонних справ Української Держави О. Палтовим, які супроводжували гетьмана під час його перебування в останній ⁸³.

П. П. Скоропадський та український уряд приділяли велику увагу створенню збройних сил як запоруки існування України як самостійної незалежної держави. Вже у кінці травня 1918 р. прийнятий Радою Міністрів вироблений генеральним штабом законопроект про загальні підстави військової служби. У ньому зокрема зазначалося: “1. Завдання армії Української Держави є охорона держави від зовнішніх ворогів і підтримання порядку в державі по заклику горожанської влади. 2. Начальником усіх сухопутних і морських сил Української Держави є Гетьман усієї України” ⁸⁴.

На заваді формуванню регулярних національних збройних сил була окупація України арміями Німеччини й Австро-Угорщини, що базувалися на її території за умовами Брестського мирного договору. Тому доводилося рахуватися з вимогами іноземного командування.

Фотознімки, присвячені взаємозв'язкам з окупаційними державами та створенню власної армії, зафіксували український і німецький генералітет. Серед присутніх товариш військового міністра Української Держави, колишній генерал-майор російської служби О. Лігнау, військовий міністр, генеральний бунчужний, генерал О. Рогоза, командуючий німецькими військами в Україні після вбивства генерал-фельдмаршала Германа фон Ейхгорна генерал фон Кірбах, його заступник генерал В. Гренер. Знімок зроблено у Києві влітку, тобто після 30 червня ⁸⁵.

Ще фотографії: військовий міністр О. Рогоза, корпусні й дивізійні командири в гостях у вищого німецького командування. Київ, 10 жовтня 1918 р. ⁸⁶, начальник усіх сухопутних та морських сил України П. П. Скоропадський оглядає військоове озброєння піхотинця Української армії ⁸⁷.

На іншому фотодокументі — парад Сірожупанної дивізії ⁸⁸ приймають гетьман, військовий міністр О. Рогоза й ін. Київ, 1918 р. ⁸⁹ Ось як про цей огляд дивізії, що відбувся в Києві, розповідав “Вісник політики, літератури і життя” ⁹⁰: “При наближенні Гетьмана військо взяло на караул... Пан Гетьман пройшов вздовж фронту дивізії, вітаючись з козаками. Після цього на майдані відбувся молебень... Опісля війська пройшли перед Гетьманом церемоніальним маршем. Пан Гетьман дякував військам і звернувся

до них з такими словами: “Вітаю вас, козаки, з поверненням з полону і разом з тим від цілої душі радію, що Господь Бог пособив вам повернутись до своєї Батьківщини, Української Держави, яка так нетерпляче чекала на вас. Ваша дивізія — перша дивізія Української армії, і я глибоко вірю, що той порядок, який я бачив сьогодні у вас на параді, буде основою до утворення нашої рідної, могутньої Української армії на національних підвалинах і на ґрунті суворої дисципліни”⁹¹.

Деякі фотознімки відобразили окремі моменти життя Синьожупанної дивізії, створеної на початку березня 1918 р. у таборах військовополонених Раштат, Венцляр та Зальцведель (Німеччина)⁹² — парад кінноти⁹³, огляд військ⁹⁴, окремі групи військових⁹⁵, вояки з прапором 1-го полку ім. Дорошенка⁹⁶, окремі види бойової техніки⁹⁷.

Час зберіг також фотознімок і кінокадр, де військовий міністр, генерал О.Рогоза приймає військовий парад на Софійському майдані влітку 1918 р.⁹⁸

Складним умовам існування Української Держави сприяли не тільки окупація німецьких та австро-угорських військ, а й внутрішня і зовнішня політика, яку проводили гетьман та його уряд. Вона не задовольняла різні верстви населення, викликала в них як прихований, так і відкритий опір часто у формі прямих диверсій, страйків, збройних виступів аж до спеціально підготовлених повстань... Україна була вкрита цілою мережею російських організацій, які своїм найближчим завданням ставили, за словами генерала А. Денікіна, “боротьбу з українською самостійністю”⁹⁹. Крім того, постійна агітація більшовиків та відсутність внутрішньої політичної консолідації суспільства не сприяли нормалізації становища в країні.

Одні люди залишали Україну. Так фотодокумент¹⁰⁰ показує отримання перепусток громадянами, що виїжджали з останньої (Літо 1918 р.). Інші — вдавалися до терористичних актів, про що свідчив вибух військових складів у передмісті Києва — Звіринці, що стався 6 червня 1918 р.¹⁰¹ З цього приводу кореспондент додатку до газети “Державний вісник” писав: “О початку 11-ої години ранку з боку Звіринця почувся такий страшний вибух, від якого не тільки околиці Звіринця, але й далеко поза ними все затрусилося, неначе від землетрусу. З вікон посипалися шибки, з будинків — штукатурка, цегла, а в деяких будинках позривалися і двері. Вибух викликав такий переляк, що люде не знали, що робити... Полум’ям обхопило майже весь Звіринець і постало просто пекло... Вибухи продовжувалися. Знаряди літали, розривалися в повітрі й обсипали скалками та шрапнельними кулями все, що було навкруги. Сила вибухів була така велика, що на місці нещастя будинки валилися один за другим... О 1 годині дня на місце катастрофи прибув Гетьман, щоб ознайомитися на місці з станом речей. Він вислухав звідомлення представників української і німецької влади, дав кілька порад і, пробувши з півгодини, вернувся назад”¹⁰².

Сам Павло Петрович згадував: “Картина нам (з Ф. Лизогубом. — Л.М.) представилась действительно ужасная: громадная площадь Зверинца, застроенная небольшими домиками, представляла сплошной пожар, причем в различных местах не переставали раздаваться сильные взрывы”¹⁰³. Що ж стосується версії вибухів, то гетьман вважав, що “это дело большевиков, ...потому что многие дома погибли из-за того, что рабочие, жившие в них, хранили там растасканные ими же снаряды”¹⁰⁴.

Окрім диверсій, опозиція перейшла безпосередньо до вбивств політичних противників. Першим від руки членів російської партії лівих соціалістів-революціонерів загинув посол Німеччини у РСФРР граф Вільгельм фон Мірбах 6 липня 1918 р. у Москві¹⁰⁵, наступною жертвою став німецький генерал-фельдмаршал, командуючий групою армій “Київ”

Герман фон Ейхгорн, якого 30 липня того ж року у Києві смертельно поранив член “Бойової організації” цієї ж партії Б. Донцов¹⁰⁶.

П. П. Скоропадський теж проходив по цьому списку опозиції. Крім письмових джерел, маємо ще фотодокумент: біля будинку гетьмана в його присутності й військових, серед яких генерал О. Рогоза, служать молебень. Київ. Літо 1918 р.¹⁰⁷

Апогеєм у боротьбі проти гетьманського режиму стали повстання селян та страйки залізничників. Загальний страйк останніх тривав із середини липня до кінця серпня 1918 р.¹⁰⁸ Маємо відносно цього два архівних фото. На одному — збори страйкуючих залізничників ст. Попасна в лісі. Літо 1918 р.¹⁰⁹, на іншому — група залізничників, яких вислано до Австрії за участь у загальному страйку¹¹⁰.

Серед фотодокументів, що знайомлять із зовнішньою політикою П. П. Скоропадського, це насамперед знімки голови української мирної делегації під час переговорів про мир з Радянською Росією, згодом сенатора С. Шелухина¹¹¹, його заступників І. Кістяківського¹¹², сенатора (з серпня 1918 р.) П. Стебницького¹¹³, члена делегації Х. Барановського¹¹⁴, членів політичної комісії при делегації О. Шульгина¹¹⁵, М. Славинського¹¹⁶, О. Лотоцького¹¹⁷, Є. Чекаленка¹¹⁸, В. Садовського¹¹⁹ й ін.

У фондах ЦДКФФА України зберігається майже унікальна фотографія (Київ, серпень-вересень 1918 р.) — склад російської та української делегацій під час переговорів про мир¹²⁰, який, згідно з пунктом 6 Брестського договору, Росія повинна була укласти з Українською Державою. Павло Петрович у своїх спогадах згодом згадував: “...В начале июня приехала в [Київ] мирная делегация во главе с Раковским. Нашим правительством была сделана крупная ошибка, когда оно назначило заседания этой мирной конференции в Киеве, так как это дало возможность большевикам начать свою агитацию. Переговоры ровно ни к чему привести не могли. Это было уже видно с первых же дней. Единственно хорошая сторона заключалась в том, что это дало возможность спасти массу народа от прелестей коммунистической жизни...”¹²¹.

Як відомо, радянська делегація у Києві навмисно затягувала переговори, відверто проводила комуністичну агітацію. В Києві московські дипломати не пропускали нагоди зав’язати контакти з політичними силами, опозиційними до гетьманського уряду. Вони встановили зв’язок з представниками Українського Національного Союзу. З ними погодився співпрацювати В. Винниченко, який мав особисті зустрічі з членом радянської делегації Д. Мануїльським. За цих умов не могло бути мови про справжнє укладання мирного договору. Згодом доля по-своєму розпорядилася з Х. Раковським, який із січня 1919 р. став головою Раднаркому УСРР та Надзвичайної комісії по боротьбі з “бандитизмом”. Як активний діяч так званого троцькістсько-зинов’євського блоку, він був репресований 1938 р. і розстріляний 1941 р.¹²²

Це останнє фото, про яке йшла мова вище, пов’язане з діяльністю П. П. Скоропадського як голови Української Держави. 14 грудня 1918 р. під тиском воєнних дій з боку більшовицької Росії, в умовах жорстокої класової боротьби, коли національно-соціалістичні партії підняли повстання проти гетьмана, а в Німеччині та Австро-Угорщині відбулися Листопадові революції, що в свою чергу ліквідували зовнішню запоруку стабільності гетьманської влади, Павло Скоропадський був примушений зректися гетьманства.

У своєму зверненні до всіх установ України, військових частин він так сформулював своє зречення: “Я, Гетьман всієї України, на протязі семи з

половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючися виключно добром України, відмовляюся від влади. Павло Скоропадський”¹²³. Українська Держава перестала існувати.

Існує ще низка фотознімків особистого характеру, більшість з яких зроблено в період еміграції Скоропадських до Німеччини.

Зазначимо, що важливим фактором у становленні людини як особистості, в формуванні життєвого кредо, політичних поглядів має її оточення. У житті Павла Петровича його опорою, другом, надією була дружина Олександра Петрівна (Аліна, як називав її чоловік) — фрейліна російської імператриці Марії Федорівни, дочка відомого царського генерал-ад'ютанта Петра Павловича Дурново та Марії Василівни, уродженої княжни Кочубейвни. Вони побралися 11 січня 1898 р.¹²⁴ (а не 1897, як стверджує Д. Дорошенко в “Історії України”¹²⁵ і є підстава припустити, що вони стали чоловіком та жінкою, не отримавши спочатку благословення батьків нареченої. Це свідчить про справжню глибину почуттів молодих.

Про ставлення Павла Петровича до дружини пише у своїх спогадах дочка Олена Отт-Скоропадська: “...Коли мама з Петром і Марікою (Марією — старша дочка. — Л.М.) переїхали жити уже в Оберстдорф, батько сказав мені: Знаєш, без мами мене лише половина”¹²⁶. І найбільше від усього у світі боявся втратити свою половину. І далі дочка зазначає: “З часів мого раннього дитинства пригадую, як батько, коли повертався додому, відразу голосно гукав “Аліна, Аліна!..”. Коли мами, як виняток, не було вдома, на всіх мовах звучало: “Де моя дружина? Чому її тут немає?”. Між батьками було ... справжнє партнерство... Вони були один для одного найважливішими людьми”¹²⁷. Навіть помираючи, вже знаходячись на смертному одрі, П. П. Скоропадський був подумки з дружиною. “Як би зі мною щось сталося — бережіть маму й допомагайте всі їй. Вона найбільше підтримувала мене в моїй роботі для України”¹²⁸.

В книжці Д. Дорошенка “Історія України” вміщено портрет дружини гетьмана — у великому фортелі сидить напрочуд красива, тендітна жінка з пишним волоссям, у білій сукні, оздобленій мереживом, з перлами на шії, які, за спогадами молодшої дочки Олени, вона носила постійно, з напнутим на плечі палантином (фото приблизно 1900—1902 рр.)¹²⁹. На іншому знімку 1911 р. — Олександра Петрівна стоїть в елегантному костюмі, у береті, тримаючи в руках рукавички¹³⁰.

Існує і родинне фото П. П. Скоропадського, його дружини та дітей Данила, Марії, Єлизавети й 2—3-річної Оленки¹³¹. На жаль, знімок не датований, але знаючи, що остання дитина народилася 1921 р., документ можна датувати десь 1923—1924 рр.

У ЦДІАК України зберігаються дві фотографії другої дочки Скоропадських Єлизавети. На одній — 16—17-річна дівчина в бальній сукні¹³², на іншій — молода жінка років 25 в українському національному вбранні з вінком на голові, намистом на шії¹³³. Фото можна датувати десь 1924—1925 рр. Як відомо, Єлизавета стала талановитим скульптором, а згодом особистим референтом Павла Петровича. Саме вона до останньої хвилини його життя знаходилася поруч з батьком, коли їх поранило під час нальоту союзної авіації на вокзалі у Платтлінгу біля Мюнхена 16 червня 1945 р.¹³⁴ Є ще один знімок Єлизавети 1939 р., надрукований у книжці “Павло Скоропадський. Спогади”¹³⁵. Тут вміщено і портрети старшої доньки Марії (графині Монтрезор, 1944 р.) та молодшої Олени (1938 р.)¹³⁶.

Хотілося б зупинитися на долі Данила Павловича (1904—1957). Отримавши в Німеччині блискучу технічну освіту, він присвятив своє життя гетьманському рухові на еміграції, з 1948 р. перебрав на себе верховне управління цим рухом у Великій Британії, а з наступного, 1949 р. — він почесний голова Союзу українців у цій країні¹³⁷.

Маємо декілька фотографій — портрет юнака¹³⁸, молодого чоловіка (1933 р.)¹³⁹ і фотознімок з батьком у саду (десь кінець 30-х років)¹⁴⁰.

Збереглися й сімейні фотографії — вся родина Скоропадських у саду (1935 р.)¹⁴¹, Павло Петрович з дружиною у Ваннзее (1942 р.)¹⁴², Олена Скоропадська з чоловіком Людвігом Отт (1952 р.)¹⁴³. З окремих фотодокументів — 3-поверховий будинок Скоропадських у Берліні — Ваннзее на Альзенштрассе, 17¹⁴⁴ та будинок вокзалу в Платтлінгу біля Мюнхена, де 16 квітня 1945 р. був смертельно поранений Павло Петрович¹⁴⁵.

Переглядаючи знову і знову кінофотодокументи, що відобразили постать гетьмана України, його політичних побратимів, маємо констатувати, що в наш час вже неможливо встановити коло людей, зафіксованих на групових знімках поруч зі П. П. Скоропадським. А жаль. Розшифрування цих знімків відкрило б нам нову, невідому ще сторінку діяльності будівничих Української Держави. Саме завдяки політичній заангажованості, шовіністичним перекручуванням, ідеологічним нашаруванням командної системи по відношенню до подій національно-визвольної боротьби 1917—1921 рр. в Україні ці матеріали знаходилися у “спецкранах” і в своїй масі були недоступні дослідникам. Нині, коли історична наука позбулася, нарешті, ідеологічних лабетів, до нас, нащадків, повертається славне ім’я гетьмана України. Й як визнання його діяльності є звернення Президента України Л. Кучми до Кабінету Міністрів підготувати заходи по святкуванню 130-річчя від дня народження П. Скоропадського і назвати одну з вулиць Києва його ім’ям¹⁴⁶.

¹ Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К., Філадельфія. — 1995. — С. 35.

² Там само.

³ Східноєвропейський дослідний інститут ім. В’ячеслава Липинського (СЄДІ) — українська наукова установа у Філадельфії (США), яка займається збереженням, дослідженням та виданням архівних матеріалів і наукових праць з історії, політології, культури України та східноєвропейських країн. Його діяльність фінансується благодійними пожертвами української діаспори США та Канади.

⁴ Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України) — єдина в Україні спеціалізована архівна установа, що зберігає документи на нетрадиційних носіях інформації, був заснований у Києві 1932 р. як Всеукраїнський центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР. З грудня 1998 р. має сучасну назву.

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України) зберігає документи, що висвітлюють історію України з XIV ст. до Лютневої революції. До складу архіву увійшли фонди Всеукраїнського архіву давніх актів у Києві, частина фондів Центрального архіву революції у Харкові, Київського обласного історичного архіву та матеріали його колишнього філіалу у Харкові.

⁶ Музей гетьманства відкритий у Києві 1993 р. Зберігає унікальні матеріали з історії Гетьманату, веде велику науково-дослідницьку і пропагандистську роботу.

⁷ Див., наприклад, Дорошенко Д. Історія України: Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — Т. 2; Павло Скоропадський. Спогади...

⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп.3, спр. 2, арк. 151; Павло Скоропадський. Спогади... — С. 462.

⁹ Енциклопедія українознавства (далі — ЕУ). Словникова частина. — Париж, 1976. — Т. 8. — С. 2870.

¹⁰ Павло Скоропадський. Спогади... — С. 36.

¹¹ Там само. — С. 382.

- ¹² Там само.
- ¹³ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 112.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 113.
- ¹⁵ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 391.
- ¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 2, спр. 1662, арк. 162.
- ¹⁷ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 29.
- ¹⁸ Там само. — С. 25.
- ¹⁹ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 14.
- ²⁰ *Маяревський А. П.* Скоропадський. Гетьман всея України. — К., 1918; *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. 2; *Прицак О.* Рід Скоропадських. Історико-генеалогічна студія. — Львів, 1938; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К., 1992. — Т. 2; *Павло Скоропадський*. Спогади...; Останній гетьман: ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. — К. 1993; Гетьман Павло Скоропадський: Матеріали до бібліографії. — К., 1996; *Пиріг Р. Я., Проданюк Ф. М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Укр. іст. журн. — 1992. — № 9. — С. 91—105 тощо.
- ²¹ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 122; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 26; *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 37—38.
- ²² ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 122.
- ²³ Там само. — Оп. 2, спр. 1119, арк. 16; *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 38.
- ²⁴ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-195282; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — Т. 1. — С. 376.
- ²⁵ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-186014, 1833069; Золоті ворота. — Львів, 1937. — С. 80—81.
- ²⁶ 3 матеріалів, надісланих українською діаспорою Північної Америки; ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 123.
- ²⁷ Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. — 1917, 9 грудня. № 4.
- ²⁸ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-53471, 2-71503, 2-71504.
- ²⁹ Гетьман Павло Скоропадський. Спогади. — К., 1992. — С. 108.
- ³⁰ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 353.
- ³¹ *Ленін В. І.* — Повне збр. творів. — Т. 36. — С. 304.
- ³² Там само. — С. 318.
- ³³ Гетьман Павло Скоропадський... — С. 96.
- ³⁴ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8484, 0-145747, 0-172176, 3-686, 4-1090, 4-13018.
- ³⁵ Гетьман Павло Скоропадський... — С. 109.
- ³⁶ ЦДКФФА України. — Од. зб. 593-III.
- ³⁷ ЦДКФФА України. — Од. зб. 953-III, 0-181824, 0-183069; *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 463; Золоті ворота... — С. 80—81; *Гроші в Україні: Факти і документи.* — К., 1998. — С. 264; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 23.
- ³⁸ ЦДКФФА України. — Од. зб. 593-III, 3-685, 0-53386, 0-183070, 0-184080, 2-68474.
- ³⁹ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 466.
- ⁴⁰ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-184038.
- ⁴¹ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 465.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ ЦДКФФА України. — Од. зб. 593-III, 0-145769.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 123.
- ⁴⁵ *Дорошенко Д.* Історія Укоаїни... — Т. 2. — С. 73.
- ⁴⁶ *Павло Скоропадський*. Спогади... — С. 326.
- ⁴⁷ Там само. — С. 464.
- ⁴⁸ Там само. — С. 343, пос. 94.
- ⁴⁹ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8481.
- ⁵⁰ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 95.
- ⁵¹ Там само. — С. 67.
- ⁵² ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-145771, 593-III.
- ⁵³ Там само. — Од. зб. 2-30791.
- ⁵⁴ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 53.
- ⁵⁵ Там само. — Т. 1. — С. 134; Т. 2. — С. 149; Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2-х т. — К., 1996, — Т.1. — С. 40.
- ⁵⁶ ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-30327; *Гроші в Україні...* — С. 265; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 272.
- ⁵⁷ Там само. — Т. 1. — С. 134. — Т. 2. — С. 149; Українська Центральна Рада: документи і матеріали. — Т. 1. — С. 40.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 44.

- ⁶⁰ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 338.
- ⁶¹ *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 356, пос. 161.
- ⁶² *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 368; Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 265.
- ⁶³ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-29861; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 311.
- ⁶⁴ Киевская мысль. — 1918. — № 193.
- ⁶⁵ На жаль, фото досі знайти не вдалося ні в архівах, бібліотеках, пресі, виданнях, присвячених періоду Гетьманату.
- ⁶⁶ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 65.
- ⁶⁷ Інститут рукописів НБУВ. — Ф. 64, спр. 140.
- ⁶⁸ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 99; ЦДКФФА України. — Од. зб. 30076.
- ⁶⁹ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 255.
- ⁷⁰ Там само. — С. 257.
- ⁷¹ Там само. — С. 290.
- ⁷² Там само. — С. 333; ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-25925-а, 2-26225.
- ⁷³ ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-30150; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 151.
- ⁷⁴ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 134.
- ⁷⁵ Там само. — С. 119.
- ⁷⁶ Там само. — С. 133.
- ⁷⁷ Там само. — С. 135.
- ⁷⁸ Там само. — С. 45.
- ⁷⁹ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8491, 0-172175, 2-68440.
- ⁸⁰ Там само. — Од. зб. 0-184039.
- ⁸¹ Там само. — Од. зб. 0-8423; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 382; *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 469.
- ⁸² ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8490; 0-184056; *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 468.
- ⁸³ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 385.
- ⁸⁴ Там само. — С. 235.
- ⁸⁵ Там само. — С. 238.
- ⁸⁶ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8338.
- ⁸⁷ Там само. Од. зб. 0-7535.
- ⁸⁸ Дивізію було створено в Австро-Угорщині (Фрайштадт) 1918 р. з українських полонених (*Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 364, пос. 209; ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8338).
- ⁸⁹ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 245.
- ⁹⁰ Вісник політики, літератури і життя. — 1918. — Ч. 37. — С. 514.
- ⁹¹ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 247.
- ⁹² *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 364, пос. 208.
- ⁹³ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 246.
- ⁹⁴ Там само. — С. 250.
- ⁹⁵ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-53784, 0-53606, 0-53607, 2-29059.
- ⁹⁶ Там само. — Од. зб. 0-183756.
- ⁹⁷ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 243; ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-1837.
- ⁹⁸ ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-29053; 593-III.
- ⁹⁹ Генерал А. И. Деникин. Очерки русской смуты. — Т. IV. — С. 187.
- ¹⁰⁰ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-174848.
- ¹⁰¹ ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-29053; А-38.П.
- ¹⁰² *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 119—120.
- ¹⁰³ *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 217.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. — К., 1977. — Т. 5. — С. 308.
- ¹⁰⁶ *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 370, пос. 256; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 125.
- ¹⁰⁷ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 79.
- ¹⁰⁸ *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 367, пос. 231.
- ¹⁰⁹ ЦДКФФА України. — Од. зб. 4-6413.
- ¹¹⁰ Там само. — Од. зб. 0-11235.
- ¹¹¹ Там само. — Од. зб. 2-30834; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 163.
- ¹¹² ЦДКФФА України. — Од. зб. 30076; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 99.

- ¹¹³ Центральна Рада... — Т. 1. — С. 265.
¹¹⁴ ЦДКФФА України. — Од. зб. 185749; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 122; Центральна Рада... — Т. 1. — С. 53.
¹¹⁵ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 155.
¹¹⁶ Там само. — Т. 1. — С. 154; Центральна Рада. — Т. 1. — С. 289; ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-184047.
¹¹⁷ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 137.
¹¹⁸ Центральна Рада... — Т. 1. — С. 192.
¹¹⁹ Там само. — Т. 2. — С. 191; *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 1. — С. 122; ЦДКФФА України. — Од. зб. 2-30446.
¹²⁰ ЦДКФФА України. — Од. зб. 0-8337.
¹²¹ *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 213.
¹²² Там само. — С. 365, пос. 219.
¹²³ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 2, спр. 2, арк. 122.
¹²⁴ Сьогодні. — 2002. — 9 нояб. — № 253. — С. 11.
¹²⁵ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 26.
¹²⁶ *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 410.
¹²⁷ Там само.
¹²⁸ Там само. — С. 454.
¹²⁹ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 2. — С. 25.
¹³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп.3, спр. 2, арк. 124.
¹³¹ *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 467; Сьогодні. — 2002. — 9 нояб. — № 253. — С. 11.
¹³² ЦДІАК України. — Ф. 1219, оп. 3, спр. 2, арк. 125.
¹³³ Там само. — Арк. 126.
¹³⁴ *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 442—460.
¹³⁵ Там само. — С. 472.
¹³⁶ Там само. — С. 472—473.
¹³⁷ ЕУ. Словникова частина. — Т. 8. — С. 2868.
¹³⁸ *Дорошенко Д.* Історія України... — Т. 1. — С. 27.
¹³⁹ *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 472.
¹⁴⁰ Там само. — С. 471.
¹⁴¹ *Павло Скоропадський.* Спогади... — С. 470.
¹⁴² Там само. — С. 474.
¹⁴³ Там само. — С. 475.
¹⁴⁴ Там само. — С. 474.
¹⁴⁵ Там само. — С. 475.
¹⁴⁶ Московский комсомолец в Украине. — 2003. — 9—16 апр. — № 15. — С. 3.

Питання української медієвістики

А. В. БЛАНУЦА (Київ)

СОЦІАЛЬНО-СТАНОВА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ШЛЯХЕТСЬКИХ НАЇЗДІВ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Актові книги Волинського воєводства другої половини XVI ст. містять велику кількість документів, які рясніють скаргами про шляхетські наїзди. Водночас ці джерела здебільшого все ще залишаються поза увагою вітчизняних дослідників-медієвістів. Проблематика шляхетських наїздів загалом розглядалася у вітчизняній історіографії побіжно. Із спеціальних праць, присвячених цій темі, можна назвати статтю О. Мальченка, у якій автор зосередився головню на військовому аспекті¹. Тим часом вивчення специфіки соціальних конфліктів, до яких належали і шляхетські наїзди, дає можливість побачити нові грані у дослідженні соціально-станової природи та ментальної налаштованості ранньомодерного суспільства.

Починаючи з першої половини XVI ст., процес формування та розподілу шляхетської земельної власності призвів до зростання приватного світського за рахунок скорочення державного. У другій половині XVI ст. відбувався перерозподіл земель всередині корпорації шляхетських землевласників, причому цей процес законодавчо регулювався Литовськими Статутами. Серед найпоширеніших способів набуття землеволодіння були продажі та купівлі, застави, дарування, рідше — обміни та оренди. Значних масштабів дістав такий спосіб, як “вибиття із держання” шляхом збройного наїзду.

Загалом у літературі немає чіткої дефініції шляхетського наїзду. Спираючись на свідчення численних документів, спробуємо дати таке визначення цього поняття: організований представниками панівного соціального стану збройний напад у межах найближчої округи на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового розв'язання майнових суперечок (нерідко між родичами), підриву економічних позицій конкурентів. У Литовському Статуті 1566 р. збройний наїзд фігурує як “кгвалть”, “кгвалтовный наезд”, “кгвалть посполитый соседский”. Він відрізнявся у правовому відношенні від звичайного розбою (покарання за останній було набагато суворішим, ніж за наїзд).

Документи про збройні наїзди становлять понад третину загальної кількості актів про маєтки. Про це можна судити з опису актових книг Кременецького земського суду² (див. таблицю). За другу половину XVI ст. збереглося 11 актових книг, що містять інформацію за 14 років. У силу об'єктивних причин на такій джерельній основі можна зробити лише гіпотетичні висновки.

Документи про шляхетські наїзди на маєтки у Кременецькому повіті Волинського воєводства у другій половині XVI ст. (за матеріалами опису актових книг Кременецького земського суду)

№ актової книги	Рік	Загальна кількість справ	Кількість справ про наїзди (%)
1	1568	42	9 (21,4)
2	1569	30	4 (13,3)
3	1570	72	17 (23,6)
4	1571	67	7 (10,7)
5	1577	23	1 (4,3)
6	1578	81	19 (23,4)
7	1579	103	13 (12,6)
8	1592	177	27 (15,2)
8	1593	269	45 (16,7)
9	1594	123	21 (17,1)
9	1595	152	32 (21)
9	1596	295	40 (13,5)
10	1597	102	21 (20,6)
11	1598	159	26 (16,3)
1—11	1568—1598	1695	282 (16,6)

Слід зауважити, що справи кримінального характеру (маєткові наїзди належать саме до них), як правило, фіксувалися в актових книгах гродського суду. У книги земського суду подібні справи вносилися епізодично. Вони потрапили до земських книг за неможливості їх внесення до гродських через різні причини. Попри це, майже п'ята частина актів, внесених до актових книг Кременецького земського суду, містить інформацію про шляхетські наїзди. Характерно, що сплески активності нападів простежуються наприкінці кожного десятиріччя століття: відповідно у 1568, 1578, 1597 рр. Натомість майже не відбувається падіння активності (за винятком 1577 р., коли зафіксовано лише один випадок збройного нападу). Загалом, за даними таблиці (зважаючи на процентне співвідношення актів про наїзди до загальної кількості документів актової книги), можна припустити, що протягом досліджуваного періоду динаміка шляхетських наїздів мала поступальний характер.

Збройні наїзди здійснювалися шляхтичами, звичайно, для поліпшення неправовими методами свого матеріального становища — власне заради наживи, а також із метою зведення рахунків зі своїми конкурентами чи ворогами. В більшості скарг на вчинені наїзди детально описувалися усі завдані збитки. Достовірність цих даних залишається нез'ясованою. Позивач міг і перебільшити завдану йому шкоду. Тому у судовому порядку до потерпілого направлявся возний (до кінця 70-х рр. XVI ст. часто цю функцію виконував і виж³), який документально фіксував усі шкоди та збитки. Приміром, із донесення возного від 5 вересня 1568 р. про огляд наслідків наїзду слуг пана Івана Патрикія-Курозвонського на маєток Русивль кн. Богуша Корецького дізнаємося, що “подданые его курозвонские мощно квалтом покосили и супокойно держаня от князя его милости п[а]на моего тые сеножати отняли оследня теж и видел есм у подданого князя его млсти русивлского Ивана нижей локтя у правое руки рану рубаную, а левая рука перебита”⁴. Із цього сюжету видно, що напад був спрямований на вирішення господарчих проблем за рахунок свого сусіда (викіс сіножа-тей), причому кривдники покалічили селян, які стали їм на перешкоді.

Звернемо увагу на одну принципово важливу обставину, пов'язану із шляхетськими наїздами. Йдеться про те, що їхнім результатом могло бути

не лише захоплення земель, а й заснування на них нового села чи маєтку. Саме такі наслідки мав наїзд, вчинений шляхтичами Матвієм Ярмолинським та Андрієм Чолганським. Вони у червні 1579 р. захопили частину земель у Жемелинському маєтку шляхтича Федора Сенюти-Ляховецького і заснували село Березинець⁵. Наголосимо, що засвідчена у такий спосіб соціальна та економічна практика шляхетських наїздів є вельми симптоматичною. Вона сигналізувала про те, що у період, який розглядається, шляхетський наїзд набував реального значення надправового регулятора перерозподілу шляхетської земельної власності. Причому в даному випадку самовстановлене право сильного виступало достатньо вагомих аргументом принаймні для місцевої шляхетської корпорації. Адже йшлося не про тривіальний наїзд-грабунок, по завершенні якого його призвідці зникали із захопленим добром, а, по суті, засвідчення ними чуття “респектабельного” нового власника, який статечно порядкує своїм добром і впевнений не лише у власній правоті, а й незворотності економічних наслідків розбійної авантюри. Словом, це означало таке набуття шляхтичем-наїзником власності, яке за реальними економічними, правовими і політичними наслідками кореспондувалося із юридично коректно оформленими поземельними угодами. Це був зухвалий виклик шляхетському суспільству з його любов’ю до публічних закликань шанувати право. Схоже, що реакція шляхетського загалу на даний виклик була млявою, принаймні на повітовому рівні.

Більшість шляхтичів-наїзників задовольнялися захопленням худоби та реманенту. Окремі акти містять скарги про викрадення коней⁶. Звичайним явищем стало захоплення збіжжя, вивіз з поля сіна, вирубка лісу (іноді вирубувалися досить значні площі, а потім деревина використовувалася у промислових цілях або вивозилася на продаж), пограбування майна, городини або саду.

Якщо награвоване не вміщувалося на возах, нерідко злочинці підпалювали сіно, толочили городину, тобто спеціально задля помсти або на догоду своїм темним інстинктам намагалися завдати якнайбільшої шкоди. Показовою щодо цього є скарга дружини луцького мостовничого Івана Борзобагатого-Красенського Анни та її сестри Марії на володимирського підкоморія кн. Олександра Семашка від 9 липня 1566 р. Із цього документа випливає, що близько 400 озброєних слуг та урядників князя вчинили наїзд на поля скаржниць біля села Рикані. Причому частину хліба вони викосили та вивезли, а решту знищили “на корню”⁷. Прикладом того, як діяли наїзники, котрі керувалися не лише почуттям помсти, а й мали на меті економічно послабити конкурента, може бути справа про наїзд, ініційований берестейським воеводичем Фрідріхом Тишкевичем. 1587 р. він з озброєним загоном слуг та селян чисельністю понад 600 осіб напав на володіння берестейського воеводи Гаврила Горностая. Наїзд було здійснено перед початком жнив. Наслідком його стало витолочення запряженими у вози кіньми усього незібраного урожаю жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гречки, гороху, ярини, маку і конопель⁸. Як можна переконатися, у даному випадку мотив матеріального збагачення у діях наїзників не простежується, зате виразним є прагнення якнайдошкульніше вдарити по економічних інтересах Г. Горностая.

Окрім нападів з метою пограбування або нищення сільськогосподарської продукції, вістря збройних наїздів нерідко спрямовувалося і на промисли (поташні буди, броварні, пасіки, гутні тощо). Як правило, у схожих випадках наїзники забирали готову продукцію або нищили обладнання. Щоб дезорганізувати роботу конкурентів, вони забирали гроші, які знахо-

дили на промислових об'єктах. А це були кошти, що призначалися для оплати праці робітників, закупівлі сировини, наприклад хмелю, та збіжжя⁹. Тактика наїздів включала і напади на транспорт з продукцією промислів на шляхах, річкових сплавах, при переїзді через митні кордони тощо.

Досить часто об'єктом для нападу були млини. Оскільки вони давали великі прибутки, то шляхтичі прагнули мати їх у своїх маєтках. Більш заможні та підприємливі з них володіли кількома млинами. Ті ж шляхтичі, які промишляли наїздами, нерідко спокушалися таким ласим для них шматком. Про це свідчить низка позовів до суду постраждалих власників, що втратили таке значне джерело прибутків¹⁰. Якщо ж не вдавалося прибрати млин конкурента до своїх рук, то робилося все можливе для припинення його роботи (найпростіший спосіб — затоплення¹¹). Наїзники виявляли специфічний інтерес до бортних дерев та ставків, що також приносили власникові чималі прибутки.

Під час наїздів шляхтичі привласнювали не лише матеріальні цінності. Нерідко вони захоплювали і людей. Шляхетське господарство трималося на підданих. А через перманентні ворожі напади робочі руки були чи не на вагу золота. Тому судові свідчення про вбивство під час наїздів підданих або взяття їх у полон (“а самих деи лудей многих одних побито, а других поймано и увезено всих петнадцат ч[е]л[ове]ков”) ¹² досить часто фіксувалися в актових книгах.

Розширюючи свої володіння і не маючи достатньо своїх людей, шляхтичі часто вдавалися до осадження на нових землях підданих свого сусіда. Приміром, у липні 1600 р. урядник Вацлава Малинського Вербятя з озброєним загоном бояр, слуг, циган і селян переселив уночі із села Волиці в маєток В. Малинського Івачкове дев'ять селянських родин¹³. Часом викрадення селян призводило до справжніх міжусобних воєн між шляхтичiami-сусідами, коли у відповідь на напад шляхтич відповідав тим самим.

Найпростішим способом заволодіння маєтком чи селом було викрадення під час збройного наїзду документів, що підтверджували право на володіння ними (привілеї, дарчі, купчі, заставні угоди та ін.)¹⁴ або знищення чи порушення межових знаків¹⁵. Не маючи документальних юридичних доказів, шляхтичу було дуже складно довести своє право на володіння маєтками, захопленими у нього іншим шляхтичем. А якщо супротивник мав вищий соціальний статус, тісно контактував із повітовою адміністрацією, мав впливового патрона або відзначався ініціативністю та фінансовими можливостями, то у скривдженого шляхтича шанси на повернення своєї власності були дуже примарними.

Потрібно зазначити, що збройні напади і пограбування супроводжувалися побиттям селян, підданих, а то й самих шляхтичів, якщо останні не встигли втекти до найближчого лісу чи якоїсь схованки. Траплялися і випадки вбивства. Наприклад, у донесенні возного Кременецького повіту Семена Андрузького від 8 жовтня 1570 р. про огляд земель київського воеводи кн. Костянтина Острозького, які захопив кн. Стефан Збараський, міститься інформація про вбивство багатьох підданих воеводи¹⁶. А зі скарги шляхтича Григорія Сокура від 15 жовтня 1568 р. дізнаємося, що внаслідок нападу урядника кн. Богуша Корецького на село Плоске був убитий його брат Іван Сокур¹⁷.

Наїзди, пограбування не залишалися безкарними. Кривдника можна було притягнути до відповідальності у судовому порядку. Наскільки дієвою та ефективною була правова і судова система Речі Посполитої відносно протидії шляхетським наїздам, можна судити із чинного законодавства та судової практики. У Литовському Статуті 1566 р. окремих, одинад-

цятий розділ (“О квалтехъ и о головщызнахъ шляхецкихъ”) присвячено проблемі шляхетських наїздів та розбоїв. Вже у першому артикулі визначено покарання за умисний наїзд на будинок або маєток. Так, за вбивство або тяжке поранення виносився вирок — смертна кара (“горло тратить”), а у разі, якщо нікого не поранено чи не вбито, то наїзник повинен сплатити штраф “12 рублей грошей” та компенсувати збитки потерпілому. Вдвічі більшою (“24 рублей грошей”) була сума штрафу за наїзд на монастирське володіння (Розділ 11, артикул 3). Натомість, за розбій призначалася виключно смертна кара (Розділ 11, артикул 23), яка присуджувалася навіть тому, хто переховував розбійника у своєму домі (Розділ 11, артикул 5). Окремим артикулом визначалося покарання за сусідський наїзд. Так, у 22 артикулі застерігалось: “установуемъ за каждый квалтъ посполитый соседский, врядовне переведений, маеть быти сказанъ стороне обжалованой дванадцать рублей грошей”. Як бачимо, покарання за збройний наїзд (у випадку якщо не було вбито шляхтича) визначалося символічним грошовим штрафом. Для порівняння наведемо показовий приклад: у Литовському Статуті 1566 р. (Розділ 13, артикул 10) ціна кречета червоного дорівнювала 12, сокола — 6, яструба — 3 рублям грошів, тобто компенсація за наїзд прирівнювалася до вартості одного-трьох мисливських птахів.

Подібна недосконала законодавча система існувала і в тогочасній Московській державі, коли за наїзди бояр, під час яких вони та їх слуги б'ють, грабують, гвалтують жінок, калічать князівських суддів, також призначався символічний грошовий штраф¹⁸. Малоефективною була і діяльність повітових судів, пов'язана з вирішенням справ про шляхетські наїзди. Заможні князі та шляхтичі не мали великого бажання шанувати своєю присутністю судових урядників та вислуховувати всі тонкощі ведення справи. Вони з числа своїх служебників (здебільшого дрібних шляхтичів¹⁹) призначали довірену особу, яка і представляла патрона у суді. Типовим явищем було затягування ведення справи через неявку до суду представників позиваючої чи обвинувачуваної сторони. Щоб, наприклад, змусити прийти до суду шляхтича Балцера Гневоша у справі від 14 жовтня 1566 р. про спустошення ним пасіки братів Жоравницьких у Теслугові та захоплення зброї і худоби, возному довелось п'ять разів оббивати пороги обвинувачуваного із судовими позовами²⁰. Тому судові урядники вдавалися до практики винесення заочних вироків без присутності представників однієї із сторін. Однак це не приносило помітного результату, як і штрафи, що призначалися за неявку на судовий процес. Штрафи часто сплачувались із великою затримкою або зовсім ігнорувались.

У разі ж доведення вини наїзника суд визначав суму грошового штрафу, яка повинна була сплачуватися потерпілому. Приміром, Василь Борзобагатий-Красенський, син луцького і острозького єпископа, разом зі спільниками вчинив збройний наїзд на володіння луцького, брацлавського і вінницького старости кн. Б. Корецького, пограбувавши у підданих князя жито, пшеницю, худобу. Суд виніс вердикт 15 жовтня 1571 р., яким зобов'язував Борзобогатого-Красенського, батька наїзника, сплатити потерпілому грошовий штраф у розмірі 3309 кіп грошей литовських²¹. Набагато більша сума штрафу (47407 кіп грошей, 48 пенязів) була присуджена тому ж кн. Корецькому у справі від 2 серпня 1568 р. про неодноразовий наїзд серадського воєводи Альбрехта Ласького на 20 сіл та вбивство кількох селян потерпілого²². Однак це не означає, що такі великі грошові штрафи були сплачені потерпілому. Дуже часто правда була на боці сильнішого. Можливим способом вирішення конфлікту могло бути і укладення так званого “полюбовного соглашения” між ворогуючими сторонами.

У такому разі шляхтичі самі визначали більш прийнятні умови погашення конфлікту, а судовий вирок автоматично скасовувався.

Актові матеріали дають змогу визначити соціально-станове коло учасників наїздів. Шляхетські збройні наїзди здійснювалися в основному в межах територіальної одиниці — повіту, рідше об'єктом нападу ставав маєток сусіднього повіту. Всі члени територіальної спільноти знали один одного, були пов'язані родинними, службовими, клієнтарно-патрональними зв'язками. Очевидно, що потенційний наїзник володів інформацією про свою майбутню жертву.

Шляхтичі, що не могли самостійно чинити опір наїзникам, шукали підтримки у своїх патронів, які в свою чергу зобов'язувалися захищати клієнтів. У тогочасній Західній Європі і Московській державі, зокрема, широко практикувалось укладення приватних союзів захисту від свавільних нападів бояр. Дуже часто дрібна шляхта віддавала себе і свої володіння під заставу більш сильній і впливовій шляхті²³. Схожі процеси мали місце і на українських землях Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Втім, патрони нерідко не могли вчасно подати допомогу своєму клієнту. Подібне трапилось, приміром, із волинським шляхтичем Федором Сенютою-Ляховецьким, на володіння якого кілька разів підряд вчинялися наїзди. Це засвідчують вже згадані нами два окремі позови Ф. Сенюти-Ляховецького до суду від 16 червня 1579 р. із скаргами на своїх сусідів Матвія Ярмолинського та Андрія Чолганського за захоплення земель у Жемелинському маєтку. Надалі обидва наїзники вирішили об'єднати свої зусилля для подальших спільних нападів на інші маєтки Ф. Сенюти-Ляховецького. До спільників приєднався і брат Чолганського — Роман. Ця трійця здійснила вдалих для них наїзд на маєтки Гулівці, Семенівку, Бісівку і Турівку²⁴. Та цим нападом вони не вдовольнилися. Із скарги шляхтянки Ягнежки Клодницької від 17 червня 1579 р. дізнаємося, що М. Ярмолинський, А. Чолганський та Р. Чолганський захопили частини маєтків у селах Кошелівці, Данилівці, Березинцях, Гулівцях, Бісівці, Турівці та Семенівці²⁵. А вже у 1593 р. вони відібрали у Ф. Сенюти-Ляховецького іншу частину Кошелівецького маєтку²⁶. На жаль, не маємо інформації про те, чи відповідав Ф. Сенюта-Ляховецький збройними наїздами на напади своїх кривдників. Тим часом з огляду на усталені стереотипи шляхетської свідомості, помста за збройний напад була чи не головним обов'язком потерпілого. Серед іншого, про це свідчить запис в актовій книзі Кременецького земського суду від 9 жовтня 1570 р. про взаємні наїзди на маєтки шляхтичів Сави Яловицького та кн. Олександра Вишневецького²⁷.

Із матеріалів актових книг дізнаємося, що конфлікти між шляхетськими родинами могли тривати роками, втягуючи в колотнечу усіх їхніх слуг та підданих. Характерно, що у більшості випадків саме слуги і урядники були ініціаторами сутичок, які переростали у справжні локальні війни. Подібний конфлікт спалахнув між кн. Богушем Корецьким і Альбрехтом Лаським. Лише у 1565 р. слуги Ласького вчинили 7 наїздів на володіння Корецького²⁸. Не краща ситуація склалася у взаєминах братів князів Кирика і Мисі Ружицьких з кн. Станіславом Радзивіллою. У 1587 р. вони здійснили 4 “гвалтовні наскоки” на службників кн. Радзивілла братів Комарових, вбивши при цьому багато підданих та одного з братів, Олександра²⁹.

Розв'язання конфлікту шляхом збройного нападу практикувалося не лише між шляхтичами-сусідами, а й шляхтичами-родичами. Показовими у цьому відношенні є взаємні наїзди між братами. Найчастіше такі напади здійснювалися у випадках непорозуміння під час розподілу спад-

кових маєтків³⁰. Взагалі наїзди між братами були непоодиноким явищем. Іноді вони становили третину від загальної кількості наїздів за один рік. Приміром, 1570 р. у Кременецькому повіті п'ять наїздів із сімнадцяти відбулися між братами³¹. Як бачимо, для багатьох наїзників не було великої різниці, на кого спрямовувати свою агресію — сусіда чи рідного брата. Земля для них, очевидно, мала більшу вагу та ціну, ніж родинні сентименти.

Нерідко від наїздів потерпали церковні та монастирські господарства³². Траплялося, що через такі наїзди священники змушені були шукати собі іншу парафію. Наприклад, 5 жовтня 1568 р. кременецький земський суддя Андрій Куневський скаржився на шляхтича Семена Єловича, що той напав на церкву в селі Куневі та “гривенки сребреные отъ образовъ побраль и євангеліє церковное съ церкви зяль”, внаслідок чого “поп тамошній, обачивши, иж он гривенки отъ образовъ побраль и євангеліє с церкви взяли, службы божое не служилъ из села проч пошоль”³³.

Варто зазначити, що і монастирі не гребували збагачуватися за допомогою наїздів на сусідні шляхетські володіння³⁴. Священники та ченці були ініціаторами нападів, а то й самі очолювали озброєну ватагу підданих або найманців, що часом не поступалися шляхетським загонам. Не зупиняючись на аналізі соціального складу загонів нападників, однак, відзначаємо, що шляхта досить часто для таких цілей наймала козаків³⁵.

Серед ініціаторів, а почасти й організаторів збройних наїздів були і жінки-шляхтянки. Маючи надійну підтримку свого чоловіка, дружина зазвичай не уявляла себе у ролі войовничої пані. Водночас через різні обставини їй нерідко доводилося самостійно піклуватися про родину, ставити своїх дітей на ноги, зберігати цілісність родових маєтків. Потрібно було захищатися від нападів агресивних сусідів, а інколи й самі шляхтянки вдавалися до збройних нападів. Приміром, 1596 р. Маруша Дедеркало захопила спадкові маєтки в селах Кути і Залужжя шляхтича Павла Боговити-на³⁶, а із запису актової книги від 15 листопада того ж року дізнаємося, що княжна Єва Збаразька прибрала до своїх рук маєток Ожогівці, який вона перед цим передала в оренду Миколі Вонсовичу³⁷. Іноді шляхтянки, не дбаючи про жіночу солідарність, здійснювали збройні наїзди одна на одну. Так, 1596 р. Катерина Ростоцька разом зі своїми синами вчинила напад на володіння Маруші Боговитинової та Федори Печихвостської. В результаті вона захопила їхні спадкові частини маєтків в селах Ростоки, Горинка та Поріччя³⁸.

До збройних нападів шляхтянок спонукали не лише житейські причини. Іноді потяг до справжніх “жіночих забав” спричиняли індивідуальні риси характеру жінки-шляхтянки. Показовою щодо цього може слугувати бурхлива кар'єра княгині Софії Ружинської³⁹. Ані високий соціальний статус, ані багатство, ані доступ до найвищих придворних кіл Речі Посполитої не могли приборкати її войовничу натуру.

Як зазначалося вище, у скаргах на вчинені наїзди дуже детально перераховувалися всі завдані збитки. Із реєстрів пограбованого майна можна дізнатися, якими були статки представників різних соціальних верств і шляхти зокрема. Наприклад, із скарги брацлавського земського писаря Северина Кропивницького дізнаємося про майновий статус цього судового урядовця. Як випливає із документа, слуги брацлавського і вінницького старости Юрія Струся пограбували у С. Кропивницького близько 200 кіп грошей, коштовностей на суму 300 кіп грошей, багато худоби, збіжжя, а також речей домашнього ужитку. Причому збройний напад був ретельно спланований, а наїзник добре поінформований: у будинку писаря зберігав-

лися щойно зібрані поборові кошти з населення Брацлавського воєводства за 1581 р. на суму 3000 золотих польських⁴⁰. Як бачимо, майнові статки повітового урядовця були досить значними. Це при тому, що хоча у зазначений період і відбувалося пожвавлення грошового обігу та розрахунків, все ж таки готові гроші були вельми дефіцитними не лише для шляхти Волині, а й всієї Речі Посполитої. Значні статки мала шляхта середньої руки і у Київському воєводстві. Так, під час одного із наїздів на Форощинський маєток шляхтянки Ягнешки Козаровської нападниками були пограбовані гроші, золото, срібло, а також коні, воли, вулики, готова продукція (мед, солод, мука, масло, сир тощо), різна зброя, знаряддя промислів та реманент⁴¹.

Численні скарги про наїзди вказують на повсякденний характер цих злочинів, на те, що розв'язання непорозумінь між представниками шляхетського стану збройним способом було звичним явищем. Та коли у війнах із зовнішнім ворогом шляхта здобувала собі честь та славу, то у війнах, спрямованих на захоплення та пограбування маєтків, шляхтичі не набували для себе лицарських чеснот. Збройні наїзди суперечили таким "категоріям шляхетської системи цінностей, як братерство, любов до вітчизни, легалізм поведінки в політичному житті, ідеал згоди та вшанування традиції"⁴².

Та хоча наїзди і відображали агресивний характер вирішення соціального конфлікту, вони не призвели до значних змін у фундаментальних підвалинах соціальної злагоди. У цьому зв'язку привертає увагу спостереження Н. Старченко, що наїзди на сусідні маєтки з прапорами, бубнами, сурмами і корогвами мали характер символічної демонстрації конфлікту⁴³.

Підбиваючи загальний підсумок розгляду питання про економічну та соціально-станову зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст., зазначимо, що шляхетські збройні наїзди не зводилися лише до хаотичних стихійних грабежів та розбоїв або, скажімо, певних символічних маніфестацій у соціальній сфері. У період, що розглядається, вони набули досить виразних рис соціального інституту, який був винесений за рамки законодавства шляхетської держави і через який відбувався конкурентний перерозподіл економічних інтересів та впливів, у тому числі і в сфері поземельних відносин. Через бідність джерельної бази ми не можемо математично точно визначити, який саме сегмент економіки Волині зазнавав специфічного регулюючого впливу шляхетських наїздів. Водночас те, що це був реальний і доволі відчутний вплив, не викликає сумніву. Адже на захоплених наїзниками землях виростали нові села. Реквізовані нападниками маєткові документи фактично позбавляли постраждалих надії повернути втрачене. А перегнані із їхніх маєтків селяни, захоплені гроші та матеріальні цінності відтепер працювали на добробут нових власників. Так виникали нові економічні реалії, які шляхетський соціум у межах локальних територіальних спільнот змушений був сприймати як неunikну даність. Причому, як можна судити з матеріалів по Волині, шляхетське суспільство на різних своїх соціальних поверхах було помітно уражене вірусом наїзництва.

Загалом можна стверджувати, що шляхетські наїзди, як явище загальноєвропейського характеру, були позаправовим способом задоволення економічних інтересів шляхти, що виник через неефективність правової і судової системи Речі Посполитої та слабкість центральної влади.

- ¹ Малъченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI — першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. — 1997. — № 3—4. — С. 94—113.
- ² Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI—XVII ст. Випуск I. Книги 1—11 (1568—1598 pp.). — К., 1959.
- ³ Детальну інформацію про вижив див.: Поліщук В. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі Луцьких замкових книг 1558—1567 pp.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск I. — К., 2002. — С. 79—111.
- ⁴ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 198.
- ⁵ Там само. — Ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 10, 10 зв.—11.
- ⁶ Там само. — Спр. 9, арк. 22 зв., 23, 793; спр. 10, арк. 56; ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 512 зв., 514, 515 зв., 516.
- ⁷ Там само. — Спр. 1, арк. 31 зв.
- ⁸ Архів ЮЗР (далі — АЮЗР). — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 175—178.
- ⁹ Торговля на Україні XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. — К., 1990. — С. 118, 188—189, 220.
- ¹⁰ ЦДІАУК. — Ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 111 зв., 112; спр. 8, арк. 373 зв., 374 зв.—375, 390.
- ¹¹ Там само. — Спр. 8, арк. 466 зв.—468.
- ¹² Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 11.
- ¹³ АЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 274—280.
- ¹⁴ ЦДІАУК. — Ф. 22, оп. 1, спр. 9.
- ¹⁵ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 734 зв.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 3, арк. 32 зв.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 1, арк. 306—307.
- ¹⁸ Павлов-Сильванський Н. П. Феодалізм в Росії. — М., 1988. — С. 124.
- ¹⁹ Детальну інформацію про довірених осіб див.: Старченко Н. Умоцвані-прокуратори-приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск I. — К., 2002. — С. 111—145.
- ²⁰ ЦДІАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 57 зв.
- ²¹ Там само. — Спр. 2, арк. 738—746 зв.
- ²² Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 241—251.
- ²³ Павлов-Сильванський Н. П. Указ. соч. — С. 125.
- ²⁴ ЦДІАУК. — Ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 74 зв.—76.
- ²⁵ Там само. — Арк. 14 зв.—15.
- ²⁶ Там само. — Спр. 8, арк. 324 зв.—325.
- ²⁷ Там само. — Спр. 3, арк. 63 зв.
- ²⁸ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв.—15 зв.
- ²⁹ Там само. — Ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 5.
- ³⁰ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 52—56, 59 зв.—62.
- ³¹ Кременецький земський суд... Див.: Книга 1—11 (1568—1598 pp.) за 1570 рік.
- ³² АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 6. — К., 1911. — С. 390, 405, 424. В актових книгах Кременецького земського суду зафіксований цікавий судовий процес, що відбувся у 1583 р. 4 жовтня підляський воевода кн. Януш Заславський здійснив наїзд на церковне володіння в м. Несухойж. У зв'язку з цим до земського суду подали свої позови священник Радіон Дороготийський та його дружина Огафія, поповичі Степан, Кирик та Филон Дороготийські. Всього 20 позовів, вміщених на 20-ти аркушах актової книги. — Ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 572—592.
- ³³ ЦДІАУК. — Ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 262.
- ³⁴ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 86—92, 95—96.
- ³⁵ Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. — К., 1901. — С. 8—11, 11—12, 17, 27—30, 36—38, 42—43, 47—49; АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 23—27, 57—62.
- ³⁶ ЦДІАУК. — Ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 714 зв.
- ³⁷ Там само. — Арк. 620.
- ³⁸ Там само. — Арк. 512 зв.—516.
- ³⁹ Див. нарис. В. Горобця “Українські амазонки XVII ст.” у кн.: Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі Клію. Українська історія в таємницях і курйозах XV—XVIII ст. — К., 2002. — С. 117—121.
- ⁴⁰ АЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 120.
- ⁴¹ Там само. — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 24—25.
- ⁴² Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 46.
- ⁴³ Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. 5. — К., 1998. — С. 77.

Проблеми історії України новітнього часу

О. О. СУШКО (Київ)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКІ ФОРМИ ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ (20-ті рр. ХХ ст.)

Формування системи приватного підприємництва в промисловості України в 20-ті рр. відбувалося на організаційних принципах та нормативно-правовій базі радянської держави. Приватизація дрібних фабрик і заводів розпочалася відразу після появи в серпні 1921 р. наказу РНК РСФРР про запровадження непу¹. Набуття юридичних прав користувача і власника здійснювалося шляхом оренди дрібних підприємств і повернення їх колишнім господарям.

Порядок оренди визначили урядові постанови, які з'явилися упродовж 1922—1923 рр. Так, 14 квітня 1922 р. УЕР при РНК УСРР ухвалила постанову про порядок оренди державних установ, якою дозволила експлуатацію “бездіяльних і слабодіяльних” підприємств, що не потрапили до державної “виробничої програми”². Реалізація постанови відбувалася на підставі інструкції ВРНГ УСРР “Про порядок надання в оренду державних підприємств” від 12 листопада 1923 р.³ Оренді підлягали всі підприємства, виявлені державними органами для приватизації, але перевага надавалася кооперативним організаціям. Списки підприємств формували губраднар-госпи та відповідні виробничі профспілки, які подавали їх на затвердження до губекономради⁴. Приватні особи також мали право орендувати підприємства, але враховувався їх фах, стаж роботи. Однаковими пільгами і правами користувалися іноземні піддані, колишні власники. Інструкція регламентувала порядок та умови оренди, вид діяльності, асортимент виробленої приватником продукції, постачання, термін оренди, облік та контроль⁵. Заохочувалася діяльність орендного підприємства, яке працювало на задоволення потреб робітників, а не “для збуту продукції виробництва на вільному ринку”⁶.

Орендні підприємства були державними за формою власності, а за типом виробничих відносин та організацією праці вважалися приватними. Їх виникнення і функціонування зумовила економічна криза, катастрофічний спад промислового виробництва взимку 1922/23 р., приватні підприємства виникали і зникали “як мильні бульки”, а тому орендатора вважали “особою тимчасовою”⁷. Використання промислових підприємств на правах оренди стало також організаційною формою підприємництва соціально активної частини населення.

Оренда не поширювалася на підприємства, що вже були націоналізовані, а такими вважалися дрібні заводи і фабрики, прийняті до державного реєстру за актом інвентаризації, які перебували під охороною державних органів, де вже існували управлінські структури. Решта підприємств з числом робітників понад 5 чоловік з механічним двигуном та більше 10 працюючих без механічного двигуна, як зазначалося в постанові ВУЦВК від 15 лютого 1922 р. “Про дрібну і середню промисловість”, належала їхнім колишнім власникам або передавалася у власність іншим особам⁸. Обмеження стосувалися тих промислових закладів, які вже були націоналізовані до 21 вересня 1921 р.⁹, тобто до запровадження

нового економічного курсу і початку радянської приватизації (денационалізації).

Посилання на постанову від 15 лютого 1922 р. зустрічалися в численних скаргах прохачів, особливо колишніх власників дрібних заводів і фабрик, яким відмовляли в оренді тому, що останні виявлялися націоналізованими. Приватні підприємства підлягали обов'язковій реєстрації в губраднаргоспах, а інакше заборонялося використовувати на них найману робочу силу¹⁰. 6 червня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову “Про встановлення прав на промислові підприємства”, якою юридично і фактично узаконювалося право власності приватних осіб на їхні колишні фабрики, заводи тощо, що відповідали вимогам постанови від 15 лютого 1922 р.¹¹ Власник або претендент повинні були подати заяву до місцевих органів влади упродовж шести місяців, тобто від червня до грудня 1923 р. Саме 22 грудня 1923 р. ВРНГ УСРР видав циркуляр № 48, у якому були викладені умови і терміни приватизації дрібних і середніх промислових підприємств¹². У постанові зазначалося також, що націоналізація тривала фактично до 24 серпня 1922 р., а відтак всі підприємства, які виникли після цієї дати, належали їх засновникам¹³.

Таким чином, запроваджуючи основні принципи непу, держава дозволила оренду підприємств, а також визначила соціально-економічні та організаційно-правові основи набуття права власності колишніми господарями та іншими громадянами УСРР. Постанови, декрети, накази, циркуляри державних органів, які регулювали відносини оренди і власності, створили певну нормативно-правову базу для розвитку підприємництва в галузі промислового виробництва.

Оренда торкнулася фактично всіх галузей народного господарства, навіть шахт. Зокрема, в 1921/22 р. на останніх було видобуто 31,3 млн кубів вугілля, а в 1922/23 р. — 14,5 млн кубів¹⁴. В оренду почали здавати підприємства відразу після запровадження непу, тобто до появи спеціальних законодавчих актів. Створення дрібних підприємств приватними особами на орендних і суто власницьких засадах дозволяв декрет ВЦВК “Про кустарну і дрібну промисловість” від 7 липня 1921 р.¹⁵ та аналогічний декрет ВУЦВК від 26 липня того ж року¹⁶. Наприкінці 1921 р. в оренді перебувало 6015 промислових підприємств, з них в користуванні приватних осіб знаходилося 1580, в артілях — 256, у кооперації — 544, державних органів — 82, а решта (3553) — не чітко визначеного соціального статусу користувача¹⁷. Вони представляли майже всі галузі промисловості, але основна кількість (4953) зосереджувалася переважно в борошномельній (млини, крупорушки тощо), які діяли головним чином на правах оренди¹⁸. На початку листопада 1921 р., за даними В. Я. Чубаря, в 9 губерніях України діяло 1613 орендних підприємств, з них приватним користувачам належало 1024, артілям — 115, кооперації — 256, державним органам — 13 підприємств, але переважну більшість (1160) становили млини¹⁹. До його підрахунку не потрапили Миколаївська, Полтавська та Катеринославська губернії, що позначилося на загальній кількості підприємств, проте визначилися характерні ознаки загальної тенденції оренди. Вона була на початку непу “булочною”, бо серед підприємств переважали млини, зосереджені в сільських районах. Металообробні майстерні, шкіряні та миловарні цехи, складувні і сірникові заводи, переробні підприємства харчової і хімічної промисловості не дістали масового розвитку. Наприклад, у червні 1921 р. в Миколаєві губраднаргосп здав в оренду приватним особам шкіряний завод “Пятиугольник”. Вони повинні були сплачувати 40 % готової продукції, 15 % екстрактів та 50 % сировини²⁰. Натуральна форма

розрахунків за оренду була тоді досить поширеною, а в зв'язку з грошовою реформою почали запроваджувати і виплату грішми. На початку 1922 р. Раднарком УСРР вимагав від орендарів сплату в золотих карбованцях²¹. У 1924/25 р. в оренді перебувало 3744 підприємства, з них приватним користувачам належало 2334, тобто 63 %, а в паперовій галузі приватник орендував 31 %, в шкіряній — 76,1 %, в текстильній — 72,8 %, в хімічній — 63 % промислових об'єктів²³.

Орендна промисловість широко розвинулася у середині 20-х рр., коли почало долати стадію занепаду сільськогосподарське виробництво, тому зазвичай переважали орендні підприємства харчової галузі. Якщо в 1922/23 р. діяло 1709, то в 1924/25 р. — 5095 орендних фабрик і заводів, а також млинів й маслобоєн²⁴. Весною 1926 р. в оренду відвели 6426 промислових підприємств, у тому числі 3606 млинів, але в реальному користуванні перебувало 4037 підприємств (62,8 %), а 2389 знаходилося на консервації²⁵. Серед діючих 4037 орендних підприємств приватнику-користувачу належало 2624²⁶. У харчовій промисловості діяло 206, в шкіряній — 131 підприємство, а в інших — від одного до 56²⁷. В орендарів у 1925/26 р. працювало 190 тис. робітників, з них 124 тис. чол. — в промисловості приватних осіб²⁸.

Строк оренди залежав від конкретних обставин: галузі промисловості, характеру виробництва, але не менше одного року, за чинним законодавством²⁹. Найдовший термін оренди становив згідно з угодою 12 років, але найчастіше — 3—5 років³⁰. Наприклад, ткацьку фабрику в Черкасах, яка раніше належала власнику М. М. Каневському, здали в оренду на 4 роки, а відсотково терміни оренди поділялися у такий спосіб: 70 % підприємств орендувалося від одного до трьох років, 15 % — від 3-х до 5-ти, понад п'ять років — дуже мало, а решту підприємств використовували не більше року³¹. Губраднаргоспи уважно розглядали заяви громадян на оренду, вивчаючи не лише їхнє соціальне походження, але й комерційну здатність, підприємницьку спритність, технічні можливості, фінансову калібруляцію, асортимент продукції та ін.³²

Підприємства орендного фонду, за кількісними і якісними показниками, зосереджувалися переважно в руках приватних осіб. Наприклад, з усієї кількості орендних підприємств Київської губернії на весну 1925 р. приватним користувачам належало 71,8 %, а також 59,7 % від загальної вартості, 70,4 % потужностей³³. Валова продукція всієї орендної промисловості в 1925/26 р. становила 190 млн крб, у тому числі 123 млн крб належало приватним орендним підприємствам³⁴. Орендна промисловість давала 70 % коштів до місцевого бюджету³⁵, а її товарна маса перевищувала продукцію місцевої промисловості в 2,5 раза³⁶. Оборот 77 тис. орендних підприємств, як зазначав голова ВРНГ УСРР М. Л. Рухимович на другій сесії ВУЦВК, восени 1925 р. становив 303 млн крб, або 21,5 %, валового обороту всієї промисловості України³⁷. Він враховував загальну кількість торгово-промислових підприємств, а відтак їхня кількість сягнула такої цифри. Питома вага оборотів промислових підприємств у загальній сумі торгово-промислового обороту становила в 1924/25 р. — 23,2 %, в 1925/26 р. — 12,3 %, в 1926/27 р. — 9,9 %, в 1927/28 р. — 8,8 %³⁸.

Найтиповішою і характерною організаційно-господарською формою підприємництва була цензова промисловість. Вона мала три соціально-економічних типи — державний, кооперативний і приватний, які вирізнялися між собою виробничими відносинами, умовами найму робочої сили, виробничими потужностями, місцем в економічному житті суспільства. Внутрішніми ознаками приватного цензового промислового підприємств-

ва виступали два фактори: наявність робітників і потужність механічних двигунів. Підприємство вважалося цензовим, якщо на ньому працювало 15 чол. при наявності механічного двигуна або не менше 30 чол. за його відсутності³⁹. Отже, цензом були не суто класові критерії, а конкретні соціально-економічні фактори. Цензову приватну промисловість вважали “чистим типом приватнокапіталістичної”, якщо на її підприємствах використовували найману працю робітників та експлуатували механічні двигуни⁴⁰. За формами власності приватні цензові підприємства поділялися на власні, що належали конкретним господарям, орендні та концесійні. Приватні особи не будували нових фабрик і заводів, а орендували їх. Промислові підприємства на правах власності становили 25 %, на правах оренди — близько 70 %, а решта були концесійними⁴¹.

У березні 1925 р. ВРНГ УСРР запропонував новий порядок заснування приватних підприємств. Вони поділялися на три групи — дрібні, середні, великі. Підприємства першої групи могли створювати приватні фізичні та юридичні особи без дозволу, якщо у них налічувалося не більше 20 робітників. Середню групу становили підприємства з наявністю робітників від 21 до 100 чоловіків, а тому для її заснування необхідно було щоразу звертатися до окружних органів влади. Великими концесіями вважалися ті, які передбачали обов’язкову наявність концесійного договору⁴². Протягом другої половини 20-х рр. відбувався поділ промислових підприємств за розрядами, яких налічувалося 15 типів. Відповідно до соціально-економічних показників виробництва, до I—IV розряду відносилися дрібні, V—VIII розряду — середні, IX і вище — великі підприємства⁴³. Приватних промислових підприємств першої групи розрядів (I—IV) налічувалося в 1925/26 р. 14698, другої групи (V—VIII) — 1938, третьої — 430, в наступному році сталося їх скорочення відповідно по групах на 10,6 %, 2,4 %, 7,1 % до загалу⁴⁴.

Розвиток приватних підприємств цензової промисловості свідчив про фактичне і юридичне визнання приватної власності, хоч сама вона скасовувалася конституцією та програмними документами партії. І все-таки приватновласницьке промислове виробництво діяло, відіграючи впливову роль в економічному житті суспільства та окремих його соціальних груп. Вся приватна промисловість поділялася на цензову, нижчецензову та кустарно-ремісничу. Дрібна промисловість мала характерний ценз (5—10 чоловік з двигуном чи без), а кустарно-ремісничу вирізнялася специфікою організації праці, розмаїттям підприємств, кількістю зайнятих робітників, а тому ці два типи вимагають окремого висвітлення.

В багатьох офіційних статистико-економічних джерелах наводилися дані про всі підприємства цензової промисловості, але від такої методики підрахунків втрачалася самотність організаційних форм приватного підприємництва. За даними податкового управління Наркомфіну, яке мало справу з обліком конкретних патентів, динаміка кількісного складу приватних промислових підприємств була такою: в 1924/25 р. їх налічувалося 10859, в 1925/26 р. — 3840, в 1926/27 р. — 5292, в 1927/28 р. — 5021⁴⁵. Кількісне зменшення залежало від багатьох факторів: переходу до розряду кустарних, адже кустарям та ремісникам надавалися відповідні пільги, зміна виду діяльності, обрання статусу торговельного закладу, адміністративне закриття, банкрутство.

Приватні підприємства цензової промисловості вирізнялися з-поміж інших притаманними їм соціально-економічними особливостями, організацією праці, суто підприємницькою ініціативністю їхніх засновників. Вони почали виникати в 1922 р. і вже тоді їх налічувалося в країні 856, а в

1922/23 р. — 1188, в 1923/24 р. — 1913, в 1924/25 р. — 1763, в 1925/26 р. — 1786⁴⁶. В Україні кількість ценових приватних підприємств не досягала тисячної позначки. В 1924 р. їх налічувалося 490, в 1925 р. — 502, в 1926 р. — 464, в 1927 р. — 315. Основну групу становили об'єкти харчосмакової та борошномельної галузі⁴⁷. За іншим джерелом, в 1925/26 р. діяло 582, а в 1926/27 р. — 399, в 1927/28 р. — 214 приватних підприємств ценової промисловості⁴⁸. Зменшилась і загальна кількість найманих робітників. Якщо в 1925 р. їх налічувалося там 900 чол., то в 1927 р. — 769⁴⁹. В 1924/25 р., як свідчать матеріали спеціального обстеження НК РСІ УСРР, діяло 438 ценових промислових підприємств, з них 53 власних і 345 орендних, а в попередньому 1923/24 р. було 437⁵⁰. В харчосмаковій промисловості їх зосереджувалося 326, в шкіряній — 53, металообробній — 13, деревообробній — 8, паперовій — 5, хімічній — 5, а в решті галузей — також не більше десятка⁵¹. Зустрічається цифра 429 підприємств в 1924/25 р. з числом найманих робітників 7873 чол.⁵²

В 1925/26 р., за даними ЦСУ УСРР, діяло 499, в тому числі орендних 429, приватновласницьких 70, в 1926/27 р. вже 353, з них 290 орендних, 63 приватних, в 1927/28 р. — 261, серед яких 207 орендних та 54 приватних ценових підприємства⁵³. Виключно ценових приватних промислових підприємств налічувалося упродовж 1923—1925 рр. від 437 до 582, а протягом другої половини 20-х рр. — від 214 до 399. На них працювало в 1925/26 р. 9542 чол., а в 1927/28 — 4059.

Аналіз масових джерел, особливо статистичних даних і матеріалів відомих обстежень, дає можливість констатувати: основною організаційною формою розвитку приватної промисловості, крім кустарно-ремісничих майстерень, були орендні підприємства. Вони переважали державно-кооперативні орендні виробництва, але характерною ознакою для всіх секторів була висока питома вага орендних млинів. На початку 20-х рр. першими орендаторами були головним чином колишні власники, які погоджувалися на не вигідні умови оренди заради збереження обладнання дрібних фабрик, заводів, майстерень. Наприклад, в Катеринославі в 1923 р. колишнім власникам здали в оренду 61 %, а іншим приватним особам — 16,5 % від загального числа підприємств⁵⁴. Найхарактернішою і найтиповішою формою приватного промислового підприємництва були ценові промислові об'єкти, особливо приватновласницькі. Їх порівняно з орендними чи кустарними підприємствами налічувалося значно менше, але саме вони свідчили про появу нового типу підприємницької діяльності населення за радянської влади.

Економічна ефективність роботи приватних ценових промислових підприємств для історичного пізнання загалом малопоказова, якщо брати до уваги лише їхню “гуртову продукцію” та чисельність найманих робітників. В 1924/25 р. вона становила 87,3 млн крб⁵⁵, на початку 1925/26 р. — 127 млн крб⁵⁶. Загальні вартісні показники валової продукції ценових приватних підприємств маловиразні, якщо не порівнювати їх з іншими. На них був значно вищим виробіток на одного працюючого робітника за рік, ніж в державних та кооперативних. Так, у 1923/24 р. в приватних орендних він досягнув 8 тис., приватновласницьких — понад 8 тис., державних — 2,5 тис., в кооперативних — 5,4 тис. червінців⁵⁷. У 1926/27 р. виробіток на одного працюючого в орендних ценових промислових закладах сягав 89 тис., в приватновласницьких — 7,1 тис. червінців, а в державних та кооперативних — відповідно 3,6 тис. і 6,3 тис. червінців⁵⁸. Питома вага продукції приватних ценових підприємств серед галузей всієї ценової промисловості була такою: 1923/24 р. — 8 %, в 1924/25 р. —

7,3 %, в 1925/26 р. — 6,1 %⁵⁹, в 1926/27 р. — 2,3 %, а 1927/28 р. — 1,1 %⁶⁰, тобто мізерна з тенденцією до занепаду. Доля гуртової продукції ценових підприємств серед всієї приватної промисловості становила в 1925 р. 10,3 %⁶¹, а в наступні роки зменшувалась.

Основна особливість розвитку приватної промисловості, крім кустарно-ремісної, полягала в тому, що її головним осередком були підприємства харчосмакової та борошномельної галузей (маслобойні, крупорушки, млини), тобто вона переробляла сільськогосподарську продукцію. Скорочення кількості промислових ценових підприємств, яке спостерігалось наприкінці непу, відбувалося головним чином за рахунок приватновласницьких. Деякі приватні заводи прийняли статут промислових кооперативних артілей як “захисний колір”⁶², а більшість “розчинилася” в торгівлі або просто припинила своє існування.

До приватних підприємств найвищого розряду належали концесії. Вони не мали значного поширення в Україні, а фактично залишилися на стадії організаційно-правового вирішення. На початку непу вважалося за доцільне використання концесій для відбудови народного господарства шляхом залучення матеріально-технічних ресурсів західних, державних, громадських та приватних фірм. Концесії, тобто договір державних органів з іноземними підприємцями про експлуатацію господарських об’єктів, допускалися в залізничній, фармацевтичній, скляній, текстильній промисловості, але заборонялися в харчосмаковій, цукровій, шкіряній, лісовій галузях народного господарства⁶³. Підприємства військово-технічного характеру та залізниці не підлягали концесійним угодам. Їх вважали одним з методів здійснення непу, але сподівалися на економічний ефект — “лише через два-три роки”⁶⁴. Питання про надання сільськогосподарських угідь концесіонерам з Чехословаччини обговорювали навіть на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 13 січня, а також 12 березня, 31 серпня 1922 р., але з принципових позицій взаємин урядових структур РСФРР та УСРР щодо надання концесій іноземним підприємцям⁶⁵. Зокрема, в серпні 1922 р. Х. Раковський просив уряд РСФРР надати Україні право самостійного укладення концесій на використання земельних ділянок⁶⁶. Заяви та подання іноземних підприємств розглядалися концесійним комітетом УСРР за участю представників державних органів влади, хоч до його складу входили представники керівних центральних промислово-господарських організацій⁶⁷. Наприклад, 20 жовтня 1922 р. УРНГ та концесійний комітет розглянули питання про допуск австрійської компанії “Альгеймайне Табак Хандельс Гезельшафт” в тютюнову промисловість України, а також про надання З. Абрамову, котрий повертався з Польщі до Кременчука, його колишньої тютюново-махорочної фабрики в оренду на умовах концесії⁶⁸. Чистий прибуток держави від концесій становив в 1923/24 р. 14 млн крб⁶⁹, але майже всі вони знаходилися на території РСФРР. Пропонувалося навіть використовувати концесії і громадянами СРСР, які мали можливість, а головне, кошти⁷⁰. 22 жовтня 1925 р. відбулася нарада юрисконсультів України, учасники якої обговорили юридичну природу самої концесійної угоди, визнавши “концесійну власність особливим видом приватної власності”⁷¹. Українська концесійна комісія при Раднаркомі УСРР розглядала 7 січня 1927 р. питання про залучення іноземного капіталу в металургійну промисловість, а також про виділення концесії “Голландія-Україна” 1200 десятин землі на 12 років в Мелітопольській окрузі⁷². А 3 січня 1927 р. заводоуправління Харківського електромеханічного заводу просило секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича допомогти вирішити питання про поновлення з шведською фірмою А.С.Е.А концесії

на виробництво приладів перемінного струму, яку заборонив союзний уряд⁷³. Необхідність концесій з іноземцями стала актуальною напередодні здійснення індустріалізації. Стратегічне завдання полягало в мобілізації коштів, але справа розвивалася в Україні “надзвичайно мляво”⁷⁴. Пропозиції на концесії надходили від європейських держав, США та Японії. Так, в 1926/27 р. надійшло 231, в 1927/28 р. — 152, в 1928/29 р. — 207 концесійних пропозицій, а за 1921—1929 рр. — 2670 заяв від іноземних фірм про надання технічної допомоги, розробку родовищ тощо⁷⁵. Перше місце посідали представники Німеччини, далі — США, Англії, Франції. Суто концесійних підприємств в 1927 р. налічувалося 73, в 1928 р. — 68, в 1929 р. — 59, а решту становили іноземні фірми, спільні підприємства, акціонерні товариства⁷⁶. З 59 концесій, які діяли в 1929 р., в Україні була лише одна⁷⁷.

В 1927 р. відбулися істотні зміни в організаційній розбудові приватних підприємств. 22 червня 1927 р. ЦВК та РНК РСФРР видали “Положення про фірму”, у якому зазначалося, що вона повинна мати перелік основних видів діяльності, прізвища засновників, а якщо їх більше двох, то лише двох перших з додатком “та співзасновники”⁷⁸. 10 серпня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили спільну постанову “Про ліквідацію справ щодо денационалізації дрібних і середніх підприємств”, яка скасувала всі попередні (“Про дрібну та середню промисловість”, 15 лютого 1922 р.; “Про встановлення прав на промислові підприємства”, 6 грудня 1923 р.; “Про заміну порядку розв’язання скарг та відмови повернути підприємства їхнім колишнім володільцям”, 30 квітня 1925 р.), тобто вносили докорінні зміни в приватизацію, фактично заблокувавши її⁷⁹. Постанова припиняла “дальше приймання скарг у справах повернення промислових підприємств їхнім колишнім володільцям”, а вже подані мали розглядати виключно окружні виконкоми, залишивши за собою право “з власної ініціативи” займатися денационалізацією⁸⁰. Державні органи розпочали акцію суцільного обліку приватних підприємств, здійснюючи їх фактичну перереєстрацію⁸¹.

Соціальне походження промисловців періоду непу залишається маловисвітленою проблемою. Переписи населення фіксували лише наявну соціально-професійну структуру міського населення. Відомо, що на початку непу основними орендарями підприємств були їхні колишні власники. Аналіз матеріалів про денационалізацію також засвідчує цю тенденцію⁸². Серед “колишніх” були інженери, техніки, слюсарі⁸³. Денационалізація не означала абсолютного повернення фабрик і заводів їхнім власникам, тому що значна частина підприємств зазнала руйнування за роки війни. Так, з 195 цукрових заводів могли працювати 172, хоч 106 перебували на ремонті, з 30 паперових фабрик працювало 8, а решта була зруйнована або законсервована, з 595 винокурних заводів залишилося 90, з них діючих — 23⁸⁴, тобто значна частина не мала господарів. Загальносоюзний перепис міського населення 1923 р. зафіксував соціальний статус підприємців: господар-власник, орендар, господар-одиначка. Промислову групу становили власники та орендарі фабрик і заводів. Безпосередніх власників промислових підприємств було обмаль: в Харківській губернії — 55, в Подільській — 100, в Одеській — 221, на Волині — 89, а в Україні загалом — 836 чол.⁸⁵, які володіли промисловими підприємствами чи користувалися ними на правах оренди, але були фактичними господарями. Головним чином їхні підприємства зосереджувалися в губернських містах, за винятком Поділля, де вони розміщувалися більш-менш рівномірно. Переважна більшість адміністративно-територіальних центрів України взагалі не мала приватних промислових підприємств. До них належали міста Золочев,

Люботин, Краснокупськ, Охтирка, Куп'янськ Харківської; Ново-Костянтинів, Тивров, Купін, Старо-Ушиця Подільської; Овідіополь, Тирасполь, Пісчане, Троїцьке, Берислав, Гола пристань, Скадовськ Одеської; Ново-Георгієвськ, Долинська, Синельниково Катеринославської; Бородянка, Ворзель, Боярка Київської; Любар, Черняхів, Чуднов, Овруч, Олевськ, Словечно, Ушомир Волинської; Опішня, Решетилівка, Глобіно, Глинськ Полтавської губернії⁸⁶.

Національний склад дрібних промисловців в Україні також належить до малодосліджених проблем економічного життя суспільства 20-х рр. Власниками торгових підприємств були переважно євреї. В переписах населення 1923 і 1926 рр. немає даних про соціально-національний склад підприємців, але в аналітичних авторських оглядах відповідних статматеріалів зустрічаємо інколи визначення “українська міська дрібна буржуазія”⁸⁷. Таке твердження засвідчує лише адміністративно-територіальний аспект, а не виключно національний, не кажучи про політико-ідеологічну обмеженість самого класового підходу до проблеми по-більшовицькому. Відтворити національний склад промисловців приватного бізнесу періоду непу можна повніше, але для цього необхідно провести копітку роботу по виявленню та обстеженню їхніх патентів, заяв, реєстраційних книг, анкет підприємців, які зберігаються у фондах НКВС, Наркомпраці, Наркомфіну, НК РСІ, ВРНГ та інших органів державної влади. Статистичні довідники висвітлюють загальну кількість робітників ценової промисловості, виокремлюючи лише соціальний статус відповідного підприємства (не менш 16 робітників за наявності механічного двигуна або 30 робітників — без нього)⁸⁸. Деякі статдовідники подавали національний склад самодіяльного населення за видом діяльності. Серед власників промислових підприємств, які використовували наймитів, а таких за переписом 1926 р. в УСРР налічувався 381 чол., українців було 24, росіян — 27, євреїв — 299, представників інших національностей — 31 підприємець⁸⁹. З 15 видів промислових приватних підприємств соціального типу “господарі з наймитами” українці переважали серед рибпромисловців, гончарів, металообробників, будівельників, шкіряників, а решта фабрик, заводів тощо, які потрапили до переліку 1926 р., належала переважно євреям (лісопромислові заводовласники, деревообробні, паперово-поліграфічні, текстильні, швейні, шкіряні, харчові, перукарні, пральні, транспортні). В металообробній галузі з 2981 підприємства господарями останніх були 1336 українців, 1087 — євреїв⁹⁰. Серед шкіряних заводів українці володіли 2704, а євреї — 1888 з 5350 підприємств⁹¹.

Соціально-професійний стан самодіяльного населення враховував господарів, які працювали виключно з використанням праці членів родини. Серед цієї категорії підприємців євреї переважали в поліграфії, текстильному, швейному, харчосмаковному виробництві, перукарнях. Вони мали на правах власності чи оренди 2062 металообробних підприємства (українці — 2590 з 6093 діючих в Україні), 1724 деревообробних з 5893 (українцям належало 2920), у шкіряній промисловості — відповідно 3598 і 6262⁹². Отже, якщо взяти до уваги матеріали статистичного перепису населення 1926 р., то визначення “українська міська дрібна буржуазія”, яке належить А. Хоменку, видається лише територіально-адміністративним. Ювелірні, годинниково-граверні, ремонтні майстерні дорожочінних виробів також належали переважно євреям-власникам. Так, восени 1922 р. в списку “золото-срібляних промисловців”, складеному співробітниками Наркомфіну, переважали євреї. Вони становили абсолютну більшість в подібних підприємствах Харкова, Одеси, Києва, Бердичева.

Об'єктом підприємницької діяльності населення було використання нерухомості, тобто житлових будинків, колишніх готельних приміщень. Вони також були націоналізовані, а тому постало питання про повернення їх колишнім власникам. 18 жовтня 1921 р. уряд УСРР дозволив операції з нерухомим майном, але повертав будинки не у власність, а виключно на правах користувачів⁹³. Домовласником міг стати не лише колишній власник, а будь-хто, виконавши умови та здійснивши відповідний ремонт. За урядовою постановою 26 липня 1922 р. майнові права на будівлі не поверталися, а надавалися повторно згідно з чинним законодавством радянської держави⁹⁴. Колишні власники будівель, які були конфісковані та націоналізовані за роки революції, фактично і юридично втратили право власності на них. За матеріалами міського перепису майже 60 % міського населення мешкало в 1923 р. в приватновласницьких будівлях, а з 337493 приватним особам належало 279426 (82 %) ⁹⁵. Денаціоналізація будинків відбувалася трохи інакше, ніж промислових підприємств. Якщо останні частково переходили у власність, то будинки експлуатували на правах оренди. Держава обмежила хронологічні рамки денаціоналізації будівель. 6 червня 1923 р. ВУЦВК видав постанову “Про денаціоналізацію будинків”, якою встановив межу розгляду майнових справ з нерухомості — до 1 листопада 1923 р., після того будинки переходили до комунгоспів⁹⁶. В Україні понад 101 тис. будівель було зруйновано за роки революції та громадянської війни⁹⁷. 30 липня 1924 р. ВУЦВК та РНК УСРР визнали “акти про денаціоналізацію будинків” юридичним документом, що засвідчував майнові права приватних осіб, яких міг позбавити лише суд⁹⁸.

Право користування будівлями, яке здобували приватні особи, дозволяло їм займатися відповідним бізнесом. Майже 80 % житлових будинків і 58 % житлоплощі зосереджувалося в руках приватних осіб⁹⁹. Бюджетне обстеження домоволодіння в 1925/26 р. показало, що за рахунок оренди живуть 42 % домовласників у Києві, 20,8 % — у Луганську, 50 % — у Вінниці, 10,5% — у Глухові, 6,6% — у Старобільську¹⁰⁰. В оренду нерухомість брали головним чином приватні особи, у тому числі й підприємці. Понад 300 тис. чол. купили міські будинки¹⁰¹. Перепис міського населення 1923 р. зафіксував таку соціальну групу — “господарі закладів трактирного промислу”, до якої входили власники готелів та постійних дворів. Їх налічувалося в Україні лише 436¹⁰², тобто основна частина житлових будівель використовувалася на правах оренди (власники здавали наймачам). Приватнати підприємствам дозволялося будувати житлові та промислові об'єкти¹⁰³.

¹ Основы нового курса экономической политики: тезисы // Хозяйство Украины. — 1921. — 28 августа, 27 ноября.

² Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі — СУ Украины). — 1922. — № 18. — Ст. 291.

³ Инструкция “О порядке сдачи в аренду государственных предприятий” // Хозяйство Украины. — 1923. — № 3. — С. 4—7.

⁴ Там само. — С. 4.

⁵ Там само. — С. 4—6.

⁶ Там само. — С. 4.

⁷ Семенова А. Еще раз об обеспечении взыскания заработной платы при несостоятельности нанимателя // Вестник профдвижения Украины. — 1923. — № 27. — С. 54—55.

⁸ СУ Украины. — 1922. — № 7. — Ст. 123.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 2, спр. 14, арк. 281.

¹⁰ СУ Украины. — 1922. — № 5. — Ст. 76.

¹¹ Там само.

- ¹² Хозяйство Украины. — 1924. — № 16—17. — С. 6.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Т. С. Каменноугольная промышленность // Экономическое обозрение. — 1923. — № 10. — С. 58—61.
- ¹⁵ СУ РСФСР. — 1921. — № 53. — Ст. 323.
- ¹⁶ СУ Украины. — 1921. — № 14. — Ст. 144.
- ¹⁷ Промышленность Украины в 1921 году (Из отчета Украинского экономического Совета “Народное хозяйство в 1921 году”). — Харьков, 1922. — С. 8.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Ч у б а р ь В. Первые итоги применения принципов новой экономической политики // Хозяйство Украины. — 1921. — 6 ноября, № 53.
- ²⁰ Арендная политика (из практики Николаевского губсовнархоза) // Хозяйство Украины. — 1921. — 12 октября.
- ²¹ СУ Украины. — 1922. — № 2. — Ст. 46.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 36, оп. 1, спр. 496, арк. 53.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Л и т в а к Н. Состояние арендной промышленности Украины в 1924—25 г. и перспектива ее развития // Хозяйство Украины. — 1926. — № 7. — С. 80.
- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 4, спр. 282, арк. 23.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. — Арк. 30—31.
- ²⁸ Там само. — Ф. 36, оп. 1, спр. 496, арк. 53.
- ²⁹ Хозяйство Украины. — 1923. — № 3. — С. 5—6.
- ³⁰ Б у я н о в В. А. О работе профсоюзов в частных и концессионных предприятиях. — М.—Л., 1927. — С. 4.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 11, спр. 2731, арк. 1; Л и т в а к Н. Состояние арендной промышленности в 1924—1925 гг. и перспективы ее развития // Хозяйство Украины. — 1926. — № 7. — С. 87.
- ³² Порядок заключения договоров об аренде // Хозяйство Украины. — 1923. — № 3. — С. 4—6.
- ³³ Б а б а к М и х. Убыточность частной промышленности // Украинский экономист. — 1925. — 24 апреля.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 4, спр. 315, арк. 3.
- ³⁵ Х р а м о в В. Местная промышленность в местном бюджете // Украинский экономист. — 1925. — 1 апреля.
- ³⁶ Л и т в а к Н. Состояние арендной промышленности... — С. 82
- ³⁷ Вторая сессия ВУЦИК: Состояние и перспективы развития украинской промышленности. Доклад председателя ВСНХ М. Л. Рухимовича // Украинский экономист. — 1925. — 20 октября.
- ³⁸ Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине (по данным налогового управления НКФ УССР за 1926/27 год). — Харьков, 1929. — С. 88.
- ³⁹ В о р о б ь е в Н и к. Частная мелкая (неценовая) и кустарно-ремесленная промышленность СССР // Частный капитал в народном хозяйстве СССР... — С. 70—111.
- ⁴⁰ Д у б о в и к о в Ф. Г. Масштаб работы и значение частной ценовой промышленности // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР. — М.; Л., 1927. — С. 36—69.
- ⁴¹ Там само. — С. 38.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 11, спр. 3890, арк. 133—137.
- ⁴³ Р у б а н о в с к и й П. Торгово-промышленная сеть Украины в 1926—27 гг. // Хозяйство Украины. — 1927. — № 8—9. — С. 127.
- ⁴⁴ Там само. — С. 134.
- ⁴⁵ Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине... С. 88.
- ⁴⁶ Д у б о в и к о в Ф. Г. Масштаб работы и значение частной ценовой промышленности // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. — М., 1927. — С. 40.
- ⁴⁷ Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік. — Харків, 1928. — С. 192.
- ⁴⁸ Там само. — С. 219.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 4, спр. 315, арк. 2.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. — Ф. 36, оп. 1, спр. 496, арк. 5.
- ⁵³ Там само. — Ф. 582, оп. 5, спр. 210, арк. 8.
- ⁵⁴ Ш-н к о Б. Арендная промышленность Екатеринославщины // Хозяйство Украины. — 1924. — № 14—15. — С. 85—86.

- ⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 4, спр. 315, арк. 2—4.
⁵⁶ Там само. — Ф. 36, оп. 1, спр. 496, арк. 43—47.
⁵⁷ Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік.... — С.198.
⁵⁸ Там само.
⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2303, арк. 113.
⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2623, оп. 1, спр. 3307, арк. 7.
⁶¹ Там само. — Ф. 36, оп. 1, спр. 496, арк. 49.
⁶² Н о в и к о в К. Кожсырьё и кустарь // Экономический вестник. — 1927. — 9 августа.
⁶³ П р о т е с о в В. Принципы применения концессионного начала к украинской промышленности // Хозяйство Украины. — 1921. — 28 июня.
⁶⁴ Всеукраинское совещание // Хозяйство Украины. — 1921. — 7 сентября.
⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 5, 52, 60.
⁶⁶ Там само. — Арк. 60.
⁶⁷ Там само. — Спр. 52, арк. 13.
⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 423, оп. 3, спр. 103, арк. 7, 13.
⁶⁹ Д е р г а ч ё в Н. П. Концессии. — Л., 1925. — С. 73.
⁷⁰ Я м н и н М. Некоторые вопросы концессионной политики // Плановое хозяйство. — 1926. — № 10. — С. 65—76.
⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 36, оп. 1, спр. 330, арк. 2.
⁷² Там само. — Ф. 30, оп. 1, спр. 6537, арк. 10.
⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2515, арк. 2—3.
⁷⁴ А р с о н С. Наша концесійна політика // Комуніст. — 1928. — 27 жовтня.
⁷⁵ Гидроиндустрия СССР 1929—1932 гг.: Документы и материалы. — М., 1970. — С. 214.
⁷⁶ Там само. — С. 215.
⁷⁷ Там само.
⁷⁸ СУ СССР. — 1927. — № 40. — Ст. 395.
⁷⁹ ЗУ України. — 1927. — № 42. — Арт. 186.
⁸⁰ Там само.
⁸¹ СУ СССР. — 1927. — № 60. — Ст. 610; ЗУ України. — 1927. — № 42. — Арт. 184.
⁸² ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 11, спр. 2731, арк. 1; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 203, оп. 1, спр. 639, арк. 4—12; спр. 2324, арк. 290—385.
⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 11, спр. 2722, арк. 1.
⁸⁴ Состояние основного капитала и возможности развертывания промышленности // Украинский экономист. — 1925. — 12 июня.
⁸⁵ Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Часть I (Общие предварительные сведения о городах и их населении). — М., 1924. — С. 60—72.
⁸⁶ Там само.
⁸⁷ Х о м е н к о А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики). — Харків, 1925. — С. 30—31.
⁸⁸ Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік. — Харків, 1929. — С. 243—245.
⁸⁹ Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік. — Харків, 1928. — С. 56.
⁹⁰ Там само. — С. 56—57.
⁹¹ Там само.
⁹² Там само.
⁹³ СУ Украины. — 1921. — № 21. — Ст. 21.
⁹⁴ Там само. — 1922. — № 31. — Ст. 492.
⁹⁵ М о г и л я н с к и й С. О частновладельческих домостроениях // Украинский экономист. — 1925. — 11 апреля.
⁹⁶ ЗУ України. — 1923. — № 22—23. — Арт. 334.
⁹⁷ Ш е й н к м а н Г. Жилищная задача на Украине // Хозяйство Украины. — 1925. — № 11—12. — С. 50—64.
⁹⁸ ЗУ України. — 1924. — № 19. — Ст. 171.
⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2623, оп. 1, спр. 3307, арк. 36—37.
¹⁰⁰ Там само.
¹⁰¹ Там само. — Арк. 38—39.
¹⁰² Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Часть I. Общие предварительные сведения... С. 60.
¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 3040, оп. 1, спр. 1696, арк. 1—2.

Питання історичного краєзнавства

А. А. НЕПОМНЯЩИЙ (Сімферополь)

РОЛЬ ДУХОВНИХ ОСІБ У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В КРИМУ (Друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)

Нині розроблення проблем церковної історії та культури є одним із пріоритетних напрямків регіональних досліджень. Встановлення стосунків держави з церквою на принципах взаємоповаги, співробітництва у вирішенні завдань духовного відродження народу відкрило нові можливості для неупередженого поцінування ролі церкви в історії України. Не випадково краєзнавчі програми одним із основних розділів, як правило, називають “церковне краєзнавство і його місце в дослідженні рідного краю”¹.

Серед різноманітних аспектів діяльності церкви має безсумнівний інтерес визначення її реального внеску в розвиток культури кожного конкретного регіону. Сучасні дослідники справедливо відзначають позитивну роль служителів культури ХІХ — початку ХХ ст. у створенні описів окремих територій в історико-релігійному відношенні, що, безумовно, сприяло розвитку історико-краєзнавчих досліджень у цілому².

Поняття церковного краєзнавства включає не тільки вивчення церквою минулого і сучасного краю, але і подвижництво світських організацій, окремих учених у царині церковної археології, побуту, релігійного життя народу. Визнання ролі служителів культури в пізнанні регіональної історії прийшло вже з ХІХ ст.³ Видатний краєзнавець Криму Микола Ничипорович Мурзакевич (1806—1883) у листі до історика мистецтва й археолога, дослідника півострова Дмитра Михайловича Струкова (1828—1899) від 26 грудня 1870 р. відзначив неоціненну користь, що приносить фундаментальній науці вивчення церковної археології, проведене на місцях служителів культури⁴. Завдяки їх подвижницькій діяльності історична наука збагатилася цікавими сюжетами. Зокрема, одним із перших у вітчизняному краєзнавстві статтю з історії Херсонеса підготував митрополит Євгеній⁵. Багато церковних ієрархів — від керівників єпархій до настоятелів церков — були дійсними членами Одеського товариства історії та старожитностей, Таврійської вченої архівної комісії, брали активну участь у засіданнях, публікували свої дослідження на сторінках періодичних видань цих товариств. Відтак упорядкування повної бібліографії, аналіз історико-краєзнавчих розвідок релігійних діячів становить значний науковий інтерес.

Наукова діяльність архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Василя Ф. Розанова, 1781—1858) в галузі історичного краєзнавства Півдня України високо оцінена сучасними дослідниками⁶, проте поза їхньою увагою залишилася його кримознавча праця. Лише А. І. Маркевич зазначив, що Гавриїл ознаменував діяльність свою ученими дослідженнями й описом пам’яток православних старожитностей у Криму⁷. Учень Гавриїла С. А. Серафимов продовжив тему у нарисі, присвяченому архіпастирю⁸. Втім, саме цей служитель православної церкви став автором докладних наукових описів окремих сторінок історії християнства в Криму. У статті “Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии”⁹ він одним із перших звернувся до питань етнічної історії кримських греків і подальшої долі церковних цін-

ностей, вивезених ними при переселенні. Гавриїл докладно описав християнські пам'ятки у Феодосійському повіті¹⁰. Слід зазначити, що ця стаття архієпископа помилково приписана іншому церковному діячу — Гавриїлу Айвазовському, що стало приводом для її передруку з його підписом у 1997 р.¹¹ На сторінках “Записок Одесского общества истории и древностей” з'явився найфундаментальніший твір Гавриїла “Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической”¹², де історію християнства в Тавриді автор поділяє на дві епохи: до і після приєднання Криму до Росії. Дослідження про причини і хід виселення православних із Криму в 1778 р. увійшло у двотомне зібрання творів ієрарха, що побачило світ у 1854 р.¹³ Науковий інтерес викликають і великі рукописи Гавриїла (Розанова), виявлені нами в ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Це варіанти його статті про виселення греків та вірменів із Криму, власноручні копії документів, що стосуються даного питання¹⁴. Велике значення як першоджерело мають рукописні матеріали до його “Хронологико-исторического описания церквей...” Криму, де є велика кількість документів і статистичних матеріалів, не включених до видання¹⁵.

Учень і соратник Гавриїла, історик церкви протоієрей Серафим Антонович Серафимов (?—1884) також був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. Увагу преосвященного Гавриїла він привернув до себе під час навчання в Катеринославській семінарії. Вже тоді Гавриїл зробив його своїм книгодержцем. Після закінчення в 1841 р. Київської духовної академії С. А. Серафимов викладав грецьку мову і російську словесність у цьому навчальному закладі, а в 1845 р. за бажанням Гавриїла був призначений до Одеси законоучителем в училище Одеського Архангело-Михайлівського жіночого монастиря¹⁶. У 1850—1855 рр. о. Серафим на посаді професора викладав грецьку мову в Одеській семінарії, а згодом до 1870 р. служив учителем закону божого в Одеському інституті шляхетних дівчат. У 1870—1877 рр. — працював наглядцем Херсонського духовного училища¹⁷. Основним об'єктом наукових зацікавлень С. А. Серафимова стала історія християнської церкви в Новоросії та Криму. На основі чималого масиву архівних джерел священник опублікував велике дослідження, що витримало два видання, — “Крымские християне (греки) на южных берегах Азовского моря”¹⁸. Добре володіючи давньо- і новогрецькою мовами, автор вперше в етнофілології торкнувся проблеми місцевих грецьких діалектів. Протоієрей Серафим докладно описав особливості відправлення культу, різноманітні свята мариупольських греків, пов'язавши їх із культурою корінних греків Криму. На підставі виявленого ним великого корпусу документів (синаксарей) С. А. Серафимов висвітлив раніше невідомі сторінки історії Суразької¹⁹ та і Готфійської епархій у Криму²⁰. Свої висновки він порівняв із результатами роботи інших істориків церкви.

Сталу пам'ять по собі на Кримському півострові залишив архієпископ Херсонський і Таврійський (із 24 лютого 1848 р.) Інокентій (Іван Олексійович Борисов) (1800—1857). Біографічні відомості про нього належно представлені в дорадянських публікаціях²¹ і в сучасних дослідженнях²². Після навчання у Воронежській, а згодом у Севській семінарії Інокентій вступив до Київської духовної академії, де й здобув вищу освіту. У 25 років він уже екстраординарний професор С.-Петербурзької духовної академії, через чотири роки — доктор богослов'я, а в 30 років — ректор Київської духовної академії. У цей час преосвященний Інокентій вперше познайомився з Кримом, куди приїхав, виснажений науковою працею, восени 1835 р. на лікування. Разом із Михайлом Олександровичем Максимовичем (1804—1873) він здійснив тоді сходження на Чатир-Даг.

Очолити Таврійську єпархію, Інокентій поступово об'їхав весь Крим. Широко полюбивши цей поетичний край, він ретельно збирав різноманітні відомості про зруйновані церкви і монастирі в гірському Криму, згадки про святих, здавна похованих у Криму (мощі Св. Климента в Херсоні, Св. Стефана біля Феодосії й ін.). На місці найвідоміших пам'яток християнської релігії Інокентій прагнув створити нові монастирі. Він мріяв про зведення Російського Афона в Криму, де були б зосереджені найголовніші християнські святині. На обґрунтування цього проекту Інокентій склав "Записку о восстановлении древних святынь в горах Крымских", опубліковану в 1861 р.²³ і схвалену Святим Синодом і затверджену імператором. Проект указував на цілі й засоби для відновлення кримських пам'яток древнього християнства. Першим кроком у виконанні цього задуму стало відновлення Успенського скита в Бахчисарайській ущелині; потім ієрарх зайнявся належним облаштуванням відновленого святилища в Херсонесі, церкви Іоанна Предтечі в генуезькій фортеці; спорудженням і прикрасою храму на честь Св. Володимира в Сімферополі²⁴. При новостворюваних і діючих церквах архієпископ відкривав бібліотеки, для чого виписував із С.-Петербургу богословську та історичну літературу російською і європейськими мовами²⁵. Становлять інтерес публікації Інокентія, пов'язані з історією християнства в Криму, зокрема, з появою в Херсонесі перших християнських просвітителів^{26–27}, історією Готфрійської єпархії в Тавриці^{28–29}.

Керівництво Інокентія єпархією прийшлося на трагічні роки Східної (Кримської) війни (1853—1856). Як патріот, Інокентій об'їжджав поля боїв у Севастополі, Євпаторії, де виступав із проповідями. Для них характерна сила думки, відшліфованість фраз, моральна чистота і прониклива доброта. Неабиякий ораторський талант архієпископ сполучав із глибокими історичними знаннями. Його промови і побажання були надзвичайно популярні у населення³⁰, переписувалися і передруковувалися у багатьох виданнях, згодом вийшли окремою збіркою³¹. Викликають інтерес і рукописні тексти виступів Інокентія, де богословські міркування перемішані з історичними довідками і думками про відродження християнських святинь у Криму: "Слово, вимовлене в Перекопі з нагоди військових обставин 19 червня 1855 р."³², "Слово, сказане в Сімферополі, незабаром після вигнання з Криму супротивника 26 червня 1856 р."³³ У численних спогадах сучасників про подорожі Інокентія по Криму відзначається особиста мужність ієрарха, що відвідував тифозні лазарети, умів угамувати страх і постійно спонукав віруючих до збереження християнських археологічних пам'яток³⁴. Під час своєї останньої поїздки до Криму в 1857 р.³⁵ Інокентій давав розпорядження щодо влаштування огорож і каплиць на військових цвинтарях, щедро жертвував власні кошти на роботи з відновлення християнських святинь³⁶.

Листування ієрарха, що збереглося в особових архівних фондах Інокентія в Одеській державній науковій бібліотеці та Російській національній бібліотеці, істотно розширює уявлення про його участь у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у Криму. У листах колишнього Таврійського губернатора, відомого громадського діяча Олександра Івановича Казначеева (1788—1880) до Інокентія обговорювалися не тільки питання особистого характеру між двома друзями, а й хід відновлення древніх скитів у горах Криму, де "від великого світла далеко, від неба... близько"³⁷. Зустрічі в Криму О. І. Казначеева й Інокентія, як правило, проходили в гірських монастирях. Інокентій подав дієву допомогу директору Керченського музею старожитностей — видатному досліднику Криму Антону Бал-

тазаровичу Ашику (1801—1854), що звернувся до нього з проханням про грошову субсидію для видання своїх праць. З секретарем Одеського товариства історії та старожитностей М. Н. Мурзакевичем Інокентій обговорював план оздоблення фасадів майбутньої церкви в Херсонесі. Мурзакевич повідомив у листі до Інокентія від 27 листопада 1852 р. історичні дані про церкву, що існувала в Херсонесі в V—XI ст. Краєзнавці розглядали плани її відновлення. У листі до Інокентія від 6 грудня 1853 р. голова Московського археологічного товариства Олексій Сергійович Уваров (1824—1884) розповідав про хід розкопок церкви в Херсонесі на північній стороні міста³⁸. Листування з М. Х. Палаузовим (1854), М. О. Максимовичем (1854)³⁹, Б. А. Корфом⁴⁰ зберігає етнографічні збірки фольклору років Кримської війни. Діяльність архієпископа по відновленню стародавніх пам'яток у Криму зацікавила генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова, котрий писав Інокентієві 16 червня 1853 р.: “Ви викликаєте до нового життя дорогоцінні пам'ятки християнства і влаштовуєте притулки ченцям у місцях, де вперше засяяв промінь віри”. Водночас М. С. Воронцов відзначив помітну роль Інокентія в організації вивчення цих пам'яток.

Також велика роль в організації досліджень стародавніх християнських святинь Криму архієпископа Херсонського і Таврійського (із лютого 1868) Гурія (1818—1882). Сучасники високо цінували його діяльність по охороні пам'яток⁴¹. Гурій, так само як і його попередники, підтримував наукові контакти з М. Н. Мурзакевичем⁴² і Д. М. Струковим⁴³, із якими обговорював проекти реставрації вівтаря Інкерманської кіновії та Бахчисарайського Успенського собору. Неодноразово (у 1872 і 1876 р.) Гурій пропонував Д. М. Струкову опублікувати матеріали про дослідження ним християнських святинь у Криму в “Таврических епархиальных ведомостях”, що почали видаватися саме при Гурієві, у вересні 1869 р. За вказівкою Гурія було зроблено копії унікальних пам'яток середньовічної культури Криму — стародавнього грецького “Євангелія”, написаного на пергаменті XII ст., і “Апостола”, що зберігається в керченській церкві Іоанна Предтечі⁴⁴.

Видатною для свого часу працею стала “Довідкова книжка про приходи і храми Таврійської єпархії”, складена єпископом Таврійським і Сімферопольським Гермогеном⁴⁵. У виданні наведено історико-краєзнавчі відомості по кожному повіту й місту губернії. Подано докладний опис культових споруд, вміщені нариси історії того або іншого будинку із зазначенням його архітектурних особливостей. У 1887 р. світ побачив фундаментальний твір Гермогена “Таврическая епархия”⁴⁶. У трьох його главах послідовно описано “географічне положення Таврійської губернії і загальне поняття про неї”, наведені історичні відомості про Крим із найдавніших часів до приєднання до Росії і нарис історії православної церкви на території єпархії. Неоціненний фактичний матеріал Гермогена про всі храми, що існували в Криму, і приходи є важливим історичним джерелом. Статистичні дані книги спираються на архівний матеріал, відомості періодичної преси. Важливо також, що нариси супроводжуються докладним науководовідниковим апаратом, котрий свідчить про ґрунтовне знання церковним ієрархом останніх наукових досліджень з історії краю. Праця містить характеристику широкого спектра етнографічної розмаїтості півострова з додатком статистичних даних про чисельність народів Криму від часу їхньої появи там, опис їхнього побуту, звичаїв, одягу, їжі.

Багато уваги Гермоген приділяв охороні історичних пам'яток християнського походження. Разом із М. Н. Мурзакевичем, із котрим ар-

хіреї підтримував не тільки наукові, а й дружні стосунки, Гермоген особисто об'їжджав руїни храмів у південній частині півострова. Краєзнавці листувалися, обмінювалися новинками літератури з богослов'я й історії Криму ⁴⁷.

Дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей архімандрит Антонін, настоятель російської посольської церкви в Константинополі, опублікував зібрані і перекладені ним документи з історії середньовічної Сугдеї ^{48–49}. Антонін сприяв поповненню нумізматичної колекції Товариства, постійно даруючи цікаві в науковому плані примірники музею ОТІС ⁵⁰. Докладне дослідження, присвячене історії Готської єпархії в Криму, провів архімандрит Арсеній ⁵¹. На основі популярних тоді праць П. І. Кеппена, В. Х. Кондаракі, Є. Л. Маркова, Ф. А. Хартахая, окремих латинських джерел (*Acta Patriarsha* та ін.) зроблено спробу висвітлити історію появи готів у Криму, нарис релігійного життя в єпархії. Інтерес становить репрезентована в роботі хронологія ієрархів готських.

Особливе місце серед дослідників історії християнства в Криму посідає син бідного сільського священика Каневського повіту Арсеній Гаврилович Лебединцев (1818—1898). Після закінчення семінарії й академії в Києві та декількох років служби в Одесі, завдяки протекції колишнього ректора Київської академії, архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія, Арсеній Лебединцев був призначений до Севастополя на посаду благопристойного церков Південного берега Криму і настоятеля севастопольської Петропавлівської церкви, де служив до початку 1857 р. ⁵² Отець Арсеній був правою рукою Інокентія у справі будівництва нових церков, облаштування монастирів, скитів. Листування між ними поклало початок історичному циклу севастопольських листів А. Лебединцева — правдивому літопису оборони Севастополя, опублікованому на сторінках “Киевской старины” у 1896 р. ⁵³ Арсеній Лебединцев був у Севастополі єдиним представником єпархіального управління Криму і духівником Христо-Воздвиженської общини сестер милосердя. Листування містить унікальні матеріали з історії оборони, листи “заселені” конкретними особистостями, наводиться велика кількість яскравих епізодів боїв, побутових портретів. Плануючи надалі скласти докладний історичний опис оборони, А. Г. Лебединцев у листах до Інокентія зафіксував увесь зріз життя півострова в ті роки ⁵⁴. У працях з історії церкви в Криму Лебединцев наперед намагався простежити, як вплинуло приєднання півострова до Росії на успіхи християнства в цьому регіоні ⁵⁵. Його твір “Столетие церковной жизни Крыма”, опублікований в “Записках Одесского общества истории и древностей” та окремим виданням, здобув належне визнання вчених. Без посилянь на нього не обходилося жодне історичне дослідження з історії Криму кінця XVIII—XIX ст.

Брат Арсенія — Петро Гаврилович Лебединцев (1819—1896) — кафедральний протоієрей Києво-Софійського собору ⁵⁶ відомий змістовним дослідженням археологічних залишків культових споруд на місці Херсонеса ⁵⁷.

Служителі культу брали активну участь у роботі Таврійської ученої архівної комісії з розбору церковних архівів. Так, дійсний член ТУАК священик Олександр Васильович Гроздов на підставі виявлених ним джерел опублікував історичну записку про Херсонський монастир ⁵⁸ і архівні документи, що стосуються історії будівлі ⁵⁹ та історії Бахчисарайської Успенської церкви ⁶⁰. Архімандрит Херсонського монастиря Євген, дійсний член Російського археологічного товариства, на сторінках “Известий”, цієї авторитетної інституції, виступив із повідомленням, у якому порушу-

вав питання зберігання археологічних пам'яток у Херсонесі ⁶¹. Разом із Д. М. Струковим Євген намагався здійснити свою давню мрію про створення археологічного музею під відкритим небом на руїнах древнього міста. Але проекту не судилося втілитися, про що свідчить лист церковного ієрарха до дружини Дмитра Михайловича — Олени Василівни Струкової від 9 травня 1889 р. ⁶²

Значний внесок у розвиток історичної науки в Криму зробив викладач Сімферопольської духовної семінарії, наглядач церковно-парафіяльних шкіл Таврійської губернії Олександр Васильович Іванов (?—1911), член-фундатор ТУАК. Нами виявлено 11 його популярних публікацій з різноманітних питань історичного минулого Тавриди. Це статті в “Таврических епархиальных ведомостях”, “Известиях Таврической ученой архивной комиссии”, “Записках Одесского общества истории и древностей” ⁶³. Підсумковою працею краєзнавця стала книга “Святый равноапостольный Великий князь Киевский Владимир. Сказание о житии его и крещении им русского народа” (Сімферополь, 1911). Хоча матеріали О. В. Іванова не мали наукового характеру, вони відіграли визначну роль у популяризації окремих історичних сюжетів.

Цікаві дослідження проводив член ТУАК Дмитро Аркадійович Марков ⁶⁴. Особливої уваги заслугове опублікована в “Таврическом церковно-общественном вестнике” його праця “Державный дом Романовых и Таврида”, що згодом вийшла окремим виданням ⁶⁵. Характерною рисою книги є велике коло використаної літератури: тут всі останні кримознавчі дослідження О. Г. Брікнера, М. І. Веселовського, В. К. Виноградова, А. О. Скальковського, В. Д. Смирнова, публікації кримознавчих збірників “ЗООИД”, “ИТУАК”. Автор запропонував стислий нарис минувшини Криму до моменту вступу на престол Михайла Федоровича Романова. Далі розглянуто зовнішньополітичні контакти Московської держави з Кримським ханством за різних представників династії Романових. При цьому Д. А. Марков висвітлив окремі сюжети історичного минулого краю. Докладно розглянута історія приєднання Криму до Росії, описана подорож Катерини II, “неоціненні заслуги” останніх імператорів (Миколи I, Олександри II, Олександра III) у розвитку краю.

Учитель закону божого Сімферопольської гімназії Олексій Георгійович Назаревський виступив із публікаціями з історії Херсонеського монастиря ⁶⁶ і спорудження в Херсонесі храму Св. князя Володимира ⁶⁷. Безумовно, важливе значення нині як історичне джерело має “Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии. Общий и частный обзор” (1872 р.) М. Родіонова. Це один із перших варіантів наукового опису історії міст і сіл Криму з історичними довідками і статистичними даними станом на 1870—1871 рр.

По-своєму виклав основні моменти історії християнства в Криму священник М. Феофілов ⁶⁸. Він виділив три основних центри християнства на півострові: Інкерманську кіновію, Георгіївський монастир, Бахчисарайський скит. На основі релігійних переказів і популярної праці В. Х. Кондаракі “История христианства в Крыму” він відтворив основні моменти діяльності християнських проповідників на півострові.

Оригінальним жанром краєзнавчої літератури стали підготовлені церковними служителями описи церков, кіновій, скитів, монастирів. Ці довідкові видання, як правило, містили історичну передмову про появу культового спорудження, перелічували священників, настоятелів, що відправляли там службу. Вміщувалися легенди, пов'язані з цими святими місцями; докладно описувався найзручніший маршрут для паломників,

умови проживання там мирян і чудодійні сили ікон або цілющих місцевих джерел. Такі роботи підготували ігумен Херсонського Св. Володимира монастиря Анфим⁶⁹, настоятель кіновії в Кизильташі Олексій⁷⁰, Успенського Бахчисарайського скиту Діонісій⁷¹, Інкерманської кіновії Єфрем⁷², ігумен Георгіївського Балаклавського монастиря Никандр⁷³, настоятель Херсонського монастиря Никанор⁷⁴, архімандрит Балаклавського Георгіївського монастиря Никін⁷⁵, ігумен Катерлезької Св. Георгіївської кіновії Філофей⁷⁶.

Священики, викладачі закону божого в навчальних закладах нерідко ставали авторами записок з історії гімназії. Завдяки цьому з'явилися історичні нариси створення і діяльності Ялтинської жіночої гімназії (1876—1901)⁷⁷, Керченського Кушниковського дівочого інституту (1835—1885)⁷⁸.

Якщо в цілому по країні до середини ХІХ ст. історико-краєзнавчими дослідженнями священнослужителі займалися, лише керуючись власними науковими зацікавленнями, то в 1840—1850-х рр. Синод законодавчо закріпив створення повних описів усіх епархій. Це зробило роботу з вивчення історії церкви в окремих регіонах систематичною. Віхою у розвитку церковного краєзнавства стало заснування в 1864 р. спеціальної комісії для розбору й опису архіву й бібліотеки Синоду. Комісія одночасно розгорнула діяльність по вивченню на місцях вітчизняної історії, опису й охороні пам'яток.

З останньої чверті ХІХ ст. у різноманітних епархіях Російської імперії почали з'являтися церковно-археологічні інституції. Церковні краєзнавчі об'єднання в Криму з'являються лише на початку ХХ ст. Так, у Сімферополі утворилися Церковне історико-археологічне товариство Таврійської епархії (1913 р.) і Сімферопольський церковно-археологічний комітет (1914 р.), що об'єднували найбільш дієздатних священнослужителів з метою вивчення краю.

Основним завданням цих краєзнавчих об'єднань було дослідження історії Таврійської епархії: виявлення, охорона і збирання церковних пам'яток, рукописів і стародруків, розбір та опис архівів духовного відомства в Сімферополі, підготовка просвітительських публікацій. Важливе виховне значення мав також розвиток у місцевому товаристві й особливо серед духівництва і духовних вихованців інтересу до археологічних досліджень. Так, "Устав Церковного історико-археологічного общества Таврической епархии" визначав метою цієї організації "вивчення церковно-релігійного життя в межах Таврійської епархії в її минулому і сучасному, обстеження, охорона і збирання пам'яток місцевих церковних старожитностей та історії. Вона мала: а) популяризувати й описувати архіви церков, монастирів та ін. епархіальних установ і пам'яток церковної старовини; б) вивчати місцеві релігійні звичаї, перекази, церковні обряди; в) забезпечувати збереженість стародавніх храмів та церковних споруд, цвинтарів, стародавнього церковного посуду, писемних документів і вживати заходів проти їх псування та нищення; г) збирати і зберігати у своєму музеї речові й писемні пам'ятки, пов'язані з церковно-релігійним життям епархії; д) піклуватися про поширення в товаристві, переважно серед духівництва церковно-історичних і археологічних відомостей, про порушення уваги й інтересу до них; е) влаштовувати церковно-археологічні виставки, привселюдні читання церковно-історичного характеру, друкувати матеріали (археологічних) і наукових досліджень з церковної історії, археології краю, історико-статистичних описів епархії"⁷⁹.

До цих організацій входили почесні члени, що подавали матеріальну допомогу товариству або були відомі своїми науковими працями, і служи-

телі церкви. Після обрання на зборах товариства вони затверджувалися головою, яким був єпархіальний преосвященний. Фінансування здійснювалося з членських внесків, пожертвувань і прибутків від видань єпархіальних відомостей. Форми діяльності цих громадських організацій були традиційними для всієї країни: проведення засідань, збирання матеріалів і підготовка їх до видання, відповіді на запити урядових органів.

Змістовна сторона діяльності церковно-археологічних організацій включала такі основні напрямки: виявлення, опрацювання (опис) і зберігання речових і писемних пам'яток (архівів духовних навчальних закладів, пам'яток архітектури: стародавніх храмів, часовен, цвинтарів); вивчення церковного життя Таврійської єпархії: місцевих релігійних звичаїв, обрядів, переказів, у т. ч. старообрядників; пропаганда історико-археологічних знань серед духівництва.

За дорядянських часів стан краєзнавчих досліджень у середовищі служителів культу досяг такого розмаху, що усе частіше ставилося питання про централізацію церковних історико-археологічних об'єднань, необхідності створення єдиного центру зберігання найцінніших культових археологічних пам'яток. Рішення Синоду про створення координаційного центру було продиктовано давно назрілою необхідністю. Церковно-археологічні інституції, розкидані на величезній території Росії, потребували створення центрального органу, яким мала стати Архівно-археологічна комісія, що виникла в 1908 р.

В умовах відродження колишніх історико-краєзнавчих традицій доречно пригадати про піклувальників, що збирали, берегли і в міру своїх можливостей вивчали церковні пам'ятки. Ними були як церковні організації, так і окремі служителі культу, зусиллями яких зібрані, літературно оброблені й опубліковані численні матеріали з історії й етнографії краю, звичайно, у контексті релігійних проблем. Значення даної історико-краєзнавчої спадщини винятково велике як джерела історичної і бібліографічної інформації. Завдяки скрупульозній роботі, зробленій служителями культу на місцях, з'явилися загальноросійські довідкові видання, що містили історичні відомості про церковні старожитності. Сьогодні багато з цих опублікованих матеріалів є єдиними даними про кількість, розміщення культових споруд у єпархії, їхні архітектурні особливості. Праці служителів культу зберегли для нас неоціненну інформацію про кримський некрополь, про становище християнської церкви в Криму в різні періоди її історії. Бібліографічне дослідження періодичних видань православної церкви в Криму дало можливість істотно доповнити наше уявлення про корпус краєзнавців Криму у цілому, розширити вже відому бібліографію їхніх праць.

¹ Т р о н ь к о П. Т. Досвід та перспективи дослідження в Україні регіональних проблем церковної історії та культури // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Полтава, 1992. — С. 5—6.

² С л у ц к а я С. А. Церковное краеведение и краеведческая библиография // Библиография. — 1993. — № 5. — С. 110—115.

³ Н е п о м н я щ и й А. А. Внесок служителів культу в розвиток історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX — початок XX ст.) // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наук. конф. — Полтава, 1992. — С. 116.

⁴ Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф. 695, оп. 1, спр. 218, арк. 1—2.

⁵ О следах древнего греческого города Херсона, донныне видимых в Крыму // Труды и летописи общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — Ч. 4. — Кн. 1. — 1928. — С. 102—115.

- ⁶ Ж у р б а О. І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В. Ф.) — історик і археограф Південної України // Історична наука на порозі ХХІ століття: Підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Харків, 1995. — С. 308—317.
- ⁷ М а р к е в и ч А. И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі — ИТУАК). — Симферополь, 1901. — № 31. — С. 30—57.
- ⁸ С е р а ф и м о в и ч С. Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — Т. 5. — Одесса, 1863. — С. 919—953.
- ⁹ Г а в р и л. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // ЗООИД. — Т. 1, отд. 1. — Одесса, 1844. — С. 197—204.
- ¹⁰ Г а в р и л. Остатки христианских древностей в Крыму. Уезд Феодосийский // Там же. — Т. 1, отд. 2. — С. 320—328.
- ¹¹ Сурб-хач. — 1999. — № 1. — С. 34—39.
- ¹² Г а в р и л. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. — Т. 2, отд. 1. — Одесса, 1848. — С. 140—210.
- ¹³ Сочинения Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского: В 2 ч. — М., 1854. — Ч. 1. — 242, 144 с.; Ч. 2. — 180, 180 с.
- ¹⁴ ІРНБУВ, ф. 5, спр. 462—546.
- ¹⁵ Так само. — Спр. 449—461.
- ¹⁶ Я к о в л е в В. А. Протоиерей Серафим Антонович Серафимов // ЗООИД. — Т. 14, отд. 3. — Одесса, 1886. — С. 804—806.
- ¹⁷ ІРНБУВ, ф. 5, спр. 791.
- ¹⁸ С е р а ф и м о в С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря // Херсонские епархиальные ведомости. — 1862. — № 3. — С. 145—177; т о ж е. — Одесса, 1862. — 33 с.; т о ж е. — 2-е изд. — Екатеринослав, 1901. — 46 с.
- ¹⁹ С е р а ф и м о в С. Новые известия о древней Сугдейской (Сурожской) епархии в Тавриде // Херсонские епархиальные ведомости. — 1865. — № 4. — С. 161—181.
- ²⁰ С е р а ф и м о в С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму // ЗООИД. — Т. 6, отд. 3. — 1867. — С. 591—595.
- ²¹ Див. про Інокентія: Б а р с о в Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического: В 2 вып. — СПб., 1884; В о с т о к о в Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. 1800—1857 // Русская старина. — 1878. — Т. 21. — С. 194—204; 547—572; Т. 23. — С. 367—398; 1879. — Т. 24. — С. 651—708; З а в а д о в с к и й А. Сто лет жизни Тавриды. — Симферополь, 1885. — С. 207—224; Иннокентий: Архиепископ Херсонский и Таврический, 1800—1857 // Наши деятели: Галерея замечательных людей России в портретах и биографиях. Т. 5. — СПб., 1879. — С. 1—12; Л е в и т с к и й Н. Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, как государственный деятель и благородный человек // Душеполезное чтение. — 1904. — Ноябрь. — С. 454—477; М а к а р и й. Биографическая записка о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук. — 1859. — Кн. 5. — С. XXXVIII—LIV.
- ²² А н т о н о в а И. А., Б а б и н о в Ю. А. Слово об Иннокентии — архиепископе Херсонском и Таврическом // Крымский архив. — 1994. — № 1. — С. 101—104.
- ²³ И н н о к е н т и й. Записка в восстановлении древних святых мест по горам Крымским // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. — Ч. 3. — Одесса, 1861. — С. 177—190; т о ж е // Крымский архив. — 1994. — № 1. — С. 104—108.
- ²⁴ Б у т к е в и ч Т. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский. — СПб., 1887. — (2), 422 с.
- ²⁵ Російська національна бібліотека, відділ рукописів (далі — РНБ ВР), ф. 531, спр. 366, арк. 1—3.
- ²⁶ И н н о к е н т и й. Насажение христианской веры в древнем Херсоне // Херсонские епархиальные ведомости. — Приб. 1860. — Ч. 1. — С. 5—9.
- ²⁷ И н н о к е н т и й. Насажение и успехи христианства в древнем Херсоне // Таврические губернские ведомости. — 1862. — 3 февраля.
- ²⁸ И н н о к е н т и й. Св. Иоанн, епископ Готфийский // Херсонские епархиальные ведомости. — Приб. 1862. — Ч. 6. — С. 163—167.
- ²⁹ И н н о к е н т и й. Записка о епархии готской // Херсонские епархиальные ведомости. — Приб. 1862. — Ч. 6. — С. 168—187.
- ³⁰ РНБ ВР, ф. 531, спр. 929, арк. 1—2.
- ³¹ Собрание слов и речей по случаю нашествия неприятельского, произнесенных в разных местах Таврической епархии Высокопреосвященным Иннокентием, архиепископом Херсонским и Таврическим: В 2 т. — Одесса, 1855—1856.

- ³² РНБ ВР, ф. 313, спр. 24, арк. 1.
- ³³ Там само, спр. 26, арк. 1.
- ³⁴ М. Ш. Архиепископ Иннокентий в Тавриде в 1854—1855 гг. // Таврические епархиальные ведомости. — 1905. — № 14. — С. 977—990.
- ³⁵ П. Б. Иннокентий Таврический. Его последняя поездка в Крым и предсмертные дни, 1857 // Русский архив. — 1896. — Кн. 3, вып. 9. — С. 59—77.
- ³⁶ РНБ ВР, ф. 313, спр. 47, арк. 1—13.
- ³⁷ Там само, спр. 37.
- ³⁸ Там само, спр. 42.
- ³⁹ Одеська державна наукова бібліотека, відділ рукописів та стародруків, ф. 58, картон 31, № 808.
- ⁴⁰ РНБ ВР, ф. 637, спр. 941, арк. 1—20.
- ⁴¹ М а р к о в Е. О сохранении крымских древностей, как источника благосостояния для местного населения // Одесский вестник. — 1876. — 13 февраля.
- ⁴² Інститут російської літератури Російської АН (далі — ІРЛІ), ф. 603, спр. 102, арк. 1.
- ⁴³ РДІА, ф. 695, оп. 1, спр. 122, арк. 1—8.
- ⁴⁴ И в а н о в А. Преосвященный Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский: краткий очерк его служения в Таврической епархии // ЗООИД. — Т. 13, отд. 3. — 1883. — С. 233—243.
- ⁴⁵ Г е р м о г е н. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии. — Симферополь, 1886. — 271 с.
- ⁴⁶ Г е р м о г е н. Таврическая епархия. — Псков, 1887. — IV, 502 с.
- ⁴⁷ ІРЛІ, ф. 603, спр. 90, арк. 1.
- ⁴⁸ А н т о н и н. Заметки XII—XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом синаксаре // ЗООИД. — Т. 5. — 1863. — С. 595—628.
- ⁴⁹ А н т о н и н. Древние акты Константинопольского патриарха, относящиеся к Новороссийскому краю // ЗООИД. — Т. 6, отд. 2. — 1867. — С. 445—473.
- ⁵⁰ Б л а у О. Восточные монеты музея императорского общества истории и древностей в Одессе — Die orientalischen monzen des museums der Kaiserlichen Historisch-Atchaologischen Gesellschaft zu Odessa. — Одесса, 1876.
- ⁵¹ А р с е н и й. Готская епархия в Крыму // Журнал Министерства народного просвещения. — 1873. — № 1. — С. 60—86.
- ⁵² К о ч у б и н с к и й А. На память о Д. Ч. О. протоирее Л. Г. Лебединцеве // ЗООИД. — Т. 22, ор. 4. — 1900. — С. 65—76.
- ⁵³ Письма протоиерея Арсения Лебединцева, б. благочинного церковью Южного берега Крыма, к преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому, с донесением о ходе военных действий и состоянии церковей и духовенства во время 11-месячной осады Севастополя / Подг. текста и предисловие П. Лебединцева // Киевская старина. — 1896. — Январь. — С. 1—9; февраль. — С. 152—176; март. — С. 263—288; апрель. — С. 1—37; май. — С. 146—175; июнь. — С. 279—306; июль. — С. 30—63.
- ⁵⁴ С а р б е й В. Г. Письма Арсения Лебединцева — ценный источник по истории Крымской войны 1853—1856 гг. // “Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы”: Научно-практическая конференция: Материалы. — Симферополь, 1996. — С. 72—76.
- ⁵⁵ Л е б е д и н ц е в А. О Феодосийской (викарной) епархии // Херсонские епархиальные ведомости. — 1861. — № 1. — С. 40—57.
- ⁵⁶ Л е б е д и н ц е в А. Столетие церковной жизни Крыма // ЗООИД. — Т. 13, отд. 3. — 1883. — С. 201—219; т о ж е. — Одесса, 1883. — 19 с.
- ⁵⁷ Див. про П. Г. Лебединцева: П е т р о в с к и й С. Протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев // ЗООИД. — Т. 20, отд. 4. — 1897. — С. 10—13; Т и т о в Ф. Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев. — Киев, 1847. — 44 с.
- ⁵⁸ Л е б е д и н ц е в П. Остатки церковей на развалинах древнего Корсуна или Херсониса, их открытие и значение // Киевская старина. — 1889. — Апрель. — С. 56—73.
- ⁵⁹ [Г р о з д о в А. В.] Историческая записка о Херсонесском Св. Равноапостольного Великого князя Владимира монастыре // ИТУАК. — Симферополь, 1888. — № 5. — С. 76—80.
- ⁶⁰ Г р о з д о в А. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале // ИТУАК. — Симферополь, 1890. — № 9. — С. 62—67.
- ⁶¹ Е в г е н и й. [О развалинах древнего Херсонеса] // Известия императорского Русского археологического общества. — Т. 7. — 1872. — Стб. 224—225.
- ⁶² РДІА, ф. 695, оп. 1, спр. 386.
- ⁶³ И в а н о в А. Столетие присоединения Крыма к России // Таврические епархиальные ведомости. — 1883. — № 9/10. — С. 414—423; е г о ж е. Песня на присоедине-

ние Крыма к России // Л а ш к о в Ф. Ф. Празднование в г. Симферополе столетия присоединения Крымского ханства к Российской империи. — Симферополь, 1883. — С. 45—58; е г о ж е. Преосвященный Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский: Краткий очерк его служения в Таврической епархии // ЗООИД. — Т. 13, отд. 3. — 1883. — С. 233—243; е г о ж е. К вопросу о каменных бабах // ИТУАК. — Симферополь, 1888. — № 6. — С. 132—133; е г о ж е. О поселении раскольников в пределах Таврической губернии // ИТУАК. — Симферополь, 1889. — № 7. — С. 70—80.

⁶⁴ М а р к о в Д. Древнегреческая церковь в Феодосийском карантине // ИТУАК. — Симферополь, 1912. — № 48. — С. 184—195.

⁶⁵ М а р к о в Д. Державный дом Романовых и Таврида // Таврический церковно-общественный вестник. — 1913. — № 17/18. — С. 547—554; № 19. — С. 584—590; № 20. — С. 619—630; № 21. — С. 661—668; № 22. — С. 694—705; № 23. — С. 727—734; № 24. — С. 767—773; № 25. — С. 788—791.

⁶⁶ Н а з а р е в с к и й А. История Херсонесского Св. Владимира монастыря // Первая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Севастополь и его окрестности. — Симферополь, 1889. — С. 101—107.

⁶⁷ Н а з а р е в с к и й А. Г. Страничка из истории сооружения в Херсонесе храма Св. равноапостольного князя Владимира // ИТУАК. — Симферополь, 1918. — № 55. — С. 181—185.

⁶⁸ Ф е о ф и л о в М. Исторический очерк христианства в Крыму // Таврические епархиальные ведомости. — 1898. — № 22. — С. 1464—1473; № 23. — С. 1583—1593; № 24. — С. 1674—1679; 1899. — № 5. — С. 347—358; № 8. — С. 603—615.

⁶⁹ А н ф и м. Историческая записка о Херсонесском Св. Владимира монастыре // ЗООИД. — Т. 10, отд. 3. — 1877. — С. 427—430.

⁷⁰ А л е к с и й. Описание киновии Св. исповедника Стефана Сурожского (Судацкого), или Кизильташ в Крыму. — Феодосия, 1889. — 30 с.; е г о ж е. Описание киновии Св. исповедника Стефана Сурожского (Судацкого), или Кизильташ в Крыму. — 2 изд. — Керчь, 1895. — 32 с.

⁷¹ Д и о н и с и й. Панагия, или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит. — Симферополь, 1890. — 18, 6 с.

⁷² Е ф р е м. Краткое описание Инкерманской киновии и древнего ее храма в новооткрытой Таврической епархии. — М., 1861. — 24 с.

⁷³ Н и к а н д р. Тысячелетие Георгиевского Балаклавского монастыря // Крымский вестник. — 1891. — 6, 7 марта.

⁷⁴ Н и к а н о р. Херсонисский монастырь в Крыму: История его и настоящее состояние. — Варшава, 1907. — 30 с.

⁷⁵ Н и к о н. Балаклавский Георгиевский первоклассный монастырь. — Чернигов, 1862. — 23 с.

⁷⁶ Ф и л о ф е й. Катерлезская Св. Георгиевская киновия близ г. Керчи // Таврические епархиальные ведомости. — 1896. — № 2. — С. 42—53.

⁷⁷ В о с к р е с е н с к и й И. Историческая записка о Ялтинской женской гимназии за двадцатипятилетие ее существования (с 1876 по 1901 год). — Ялта, 1902. — 40 с.

⁷⁸ Г о р о в Д. Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте с основания его в 1835 до 1885 г. — Керчь, 1886. — 113, 40 с.

⁷⁹ Устав Церковного историко-археологического общества Таврической епархии. — Симферополь, 1913. — 8 с.

Л. В. ВОЙТОВИЧ (Київ)

СЕРЕДНІ ВІКИ В УКРАЇНІ: ХРОНОЛОГІЯ, ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ *

В українській, як і у всій пострадянській історичній науці, давно назріла потреба встановлення однозначного трактування основних термінів. Не тільки різні школи і напрямки, але й мало не кожен автор вкладає свій зміст у такі поняття, як “держава”, “феодалізм” чи “середні віки”. Настав час визначитися з основними термінами і поняттями. В точних науках для цього введені стандарти, які чітко визначають зміст і значення кожного терміна.

Поняття “середні віки” було введено італійськими гуманістами у XV—XVI ст., а остаточно утвердилося в європейській історичній науці після появи праці професора університету в Галле Х. Келлера у 1698 р.¹ У всьому світі під цим періодом розуміють період між історією Древнього світу і Новою історією. Довший час умовно крайні дати відносили до падіння Римської імперії (476 р.) та здобуття турками Константинополя (1453 р.). Сьогодні більшість історичних шкіл умовно приймає за верхню дату відкриття Америки Х. Колумбом (1492 р.), хоча окремі дослідники цю межу піднімають до зародження Реформації (початок XVI ст.).

Марксистська історіографія, зберігаючи прийнятну періодизацію, в основу визначення середніх віків поклала період існування феодальної суспільно-економічної формації, вважаючи, що остання тривала від падіння Римської імперії до Англійської буржуазної революції (кінець V ст. — середина XVII ст.). При цьому середні віки поділялися на три періоди: раннє середньовіччя — період генези та раннього феодалізму (кінець V— X ст.), класичне середньовіччя — період розвиненого феодалізму (XI— XV ст.) і пізнє середньовіччя — період розкладення феодалізму (XVI — середина XVII ст.). В Радянському Союзі, і відповідно в Україні, ця схема зазнала чудернацької модернізації через запозичену від російської дореволюційної історіографії прихильність до особливого східнослов'янського чи російського розвитку суспільства. Внаслідок чого існування феодалізму віднесли від VII—VIII ст. до 1861 р., коли було ліквідоване кріпосне право в Росії. Ця схема досі збереглася у шкільних підручниках з історії.

Світова історична наука (Ф. Гансгоф, Ф. Стентон, К. Стефенсон, Л. Февр, М. Блок та ін.) під феодалізмом розуміє систему відносин на основі феодів-ленів [feodum, feudum — від старофранкського fehu-od — ху-доба як майно, франц. — fief (ф'єр), англ. — fee (фі), нім. — lehn (лен)] — земельних володінь або фіксованих доходів (в натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій своїм васалам) за умови виконання служб на користь сюзерена — військової, адміністративної, судової чи придворної. При васально-ленній

* Цією публікацією редколегія “УІЖ” започатковує дискусію щодо проблем періодизації і термінології історії України.

системі держава переважно являє собою певну конфедерацію слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розклад васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій.

Зрозуміло, що у 1861 р., як і у 1721 р., коли утворилася Російська імперія, не існувало васально-ленної системи і феодалів у Росії. Це була дворянсько-бюрократична монархія, де титули відігравали роль почесної архаїки. Сучасна російська історична наука сором'язливо відвернулася від такого трактування, тоді як в Україні воно продовжує процвітати. І не тільки у школах. Навіть “Нариси історії Закарпаття” (відпов. ред. І. Гранчак) знаходять феодальні відносини у першій половині XIX ст.², хоча цей регіон з 1711 р. остаточно ввійшов до складу імперії Габсбургів, яка на той час вже давно забула про васально-ленну систему.

Можливо, що настав час запровадити в дослідженнях з історії України чітку періодизацію, усвідомлюючи, що минуле українських земель було частиною історії Європи і мало більше спільних, ніж відмінних, рис з минулим своїх найближчих сусідів. Принаймні до кінця XV ст. українські землі належали до ареалу православної візантійської цивілізації, починаючи поступово інтегруватися у європейську цивілізацію³. Процес повної інтеграції для більшості українських земель завершився вже у XVI ст.

Тому доцільно простежити, наскільки європейська періодизація підходить для викладу української історії. Візьмемо спочатку найбільш вивчений княжий період. Цей період виразно розпадається на два: добу Київської Русі (кінець IX — середина XIII ст.) та добу удільних князівств (середина XIII — початок XVI ст.), що відповідає класичному і пізньому середньовіччю (але не марксистської, а європейської періодизації). Зрозуміло, що це питання неоднозначне. Для деякого сама назва періодів виглядає дискусійною.

Також зрозуміло, що держави, яку називали “Київська Русь”, ніколи не існувало. За джерелами назва цієї держави — Русь⁴ або Руська земля⁵. Причому останній термін вживався як у широкому значенні для всієї держави, так і у вузькому значенні — для території Київської, Чернігівської і Переяславської земель чи власне Київської землі⁶. Іноземні джерела подають назви Rus, Rus(s)ia, Rucia, Ruscia, Ruzzi, Ruzzia ar-Rus, Rutzeland, Ryscaland, Ryssland, Rusco, Ros і т. д. З похідних назв за джерелами відомі тільки три: Мала Русь — вперше у 1334 р. в титулі галицько-волинського князя Болеслава-Юрія: “Dei gratia natus dux totius Russae Minoris” — “З Божої ласки природжений князь усієї Малої Русі”⁷, Велика Русь — вперше у 1542 р.⁸ та Біла Русь — ніби під 1305 р., але у такому пізньому джерелі, як Густинський літопис⁹. При цьому, якщо термін “Мала Русь” у титулатурі галицько-волинського князя, напевно, означав територію Русі, вільну від ординської опіки, а термін “Велика Русь” для московських книжників служив підставою для територіальних претензій до всієї спадщини по Київській Русі, то тільки термін “Біла Русь” (тобто “Західна Русь”, за аналогією з Білою Хорватією чи Білою Сербією) міг відбивати якусь архаїку попередньої доби. Терміна “Червона Русь”, досі популярного у польській історіографії, у середньовічних джерелах взагалі не зустрічаємо.

Термін “Київська Русь” був прийнятий істориками на початку XIX ст. і успішно вживався до середини XX ст., коли його почали замінювати доволі абсурдними означеннями “Древня Русь” та “Давня Русь”. Київ був столицею держави і “матір'ю градам руським”¹⁰. Правителі держави титулува-

лися князями київськими. Цілком очевидно, що термін “Київська Русь” більше відповідає історичній дійсності, ніж інші, якщо, звичайно, під “Новою Руссю” не розуміти однієї з Російських держав (тільки котрої — Московської, імператорської, радянської чи сучасної?). У такому сенсі цей термін ще міг би використовуватися російською історіографією, але аж ніяк не українською.

Московські книжники з середини XV ст. почали обґрунтовувати свою спадковість від князів київських, що було зумовлено конкретною політичною метою: підтвердженням претензій на зверхність над усіма землями колишньої Київської Русі¹¹. Під руками вони мали літописний текст — володимирське зведення 1185 р., де здобуття Києва у 1169 р. коаліцією князів, організованою суздальським князем Андрієм Боголюбським, видавалося як перенесення центру держави з Києва у Володимир, а всі наступні князі київські були перетворені у володимирських васалів¹². До цього залишилося долучити цілком реальне перенесення столиці з Володимира, який вже з початку XIV ст. перетворився у столицю номінальну, до Москви, столиці фактичної, що і було здійснено після 1409 р. при укладенні Троїцького літопису¹³. Так народилася “звичайна схема” російської історії, під яку почали підганяти літописні тексти, у яких пізніші київські князі стали васалами володимирських князів. Цю схему закріпили М. Карамзін та О. Погодін, і вона стала загальноприйнятою у російській дореволюційній та емігрантській історіографії. Виступаючи проти цієї схеми, М. Грушевський фактично тільки модернізував її, відзначивши, що Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а у Галицько-Волинський¹⁴. Сьогодні очевидні як хибність обох схем, так і причини їх появи¹⁵.

У радянський період були зроблені незначні корективи. Б. Греков, який вважався еталоном історичної науки, закінчив свою програмну монографію “Київська Русь” правлінням Мстислава Володимировича, тобто 1132 р.¹⁶ До цієї дати стали підганяти завершення історії Київської Русі. Нам також здається слушним погляд цих дослідників, які відносять початок епохи удільних князівств до середини XII ст.¹⁷, умовно — до 1132 р., коли після смерті Мстислава Володимировича київські князі втратили повноту контролю над усіма територіями держави¹⁸. Після 1132 р. і до середини XII ст. на території Київської Русі остаточно сформувалися окремі землі (Київська, Переяславська, Чернігівська, Волинська, Галицька, Турівська, Полоцька, Смоленська, Новгородська, Суздальська, Муромо-Рязанська), в межах територій яких відбувалася стала консолідація і діяли спільні інтереси, незважаючи на те, що ці землі-“королівства”, як їх назвав Б. Рибаків¹⁹, роздроблювалися на удільні князівства — “герцогства”, а останні — на дрібніші уділи — “графства”. Справедливо припускаючи, що підпорядкування цих земель Києву мало все більш номінальний характер, Б. Рибаків пропонував взагалі вважати їх суверенними. Але, якщо погодитися з його висновками, то виходить, що держава — “імперія” Київська Русь перестала існувати до середини XII ст., а подальша боротьба за Київ була просто територіальною суперечкою смоленських або волинських князів з князями чернігівськими і т.п. Однак було не так. Оволодівши Києвом, кожен князь відчував себе господарем всієї Русі і починав “рядити”, тобто за допомогою системи рядів-угод як верховний сюзерен закріплював свої відносини з васалами. Здобуття столиці давало йому право бути сувереном всієї держави. Не випадково у 1151 р. білгородці у відповідь на розпорядження претендента Юрія Долгорукого зухвало запитали: “А Київ ти ся отворив?”²⁰. Подібно і німецькі королі ставали імператора-

ми тільки після походу в Рим, який завершувався їх коронацією. Так само і сюзеренам Польщі необхідно було оволодіти Краковом.

Заперечуючи Б. Рибаків, М. Брайчевський чомусь період існування Київської Русі обмежив 1203 р.²¹ Але і у першій чверті XIII ст. київські князі виводили у степ об'єднане військо, до складу якого входили дружини віддалених дубровицьких, несвізьких і шумських князів. Боротьба за Київ як боротьба за столицю з найстаршим князівським престолом, а не боротьба за конкретне місто з прилеглими територіями, тривала аж до здобуття столиці монголами у 1240 р.²² Навіть і після цього князі, які претендували на першість, певний час добивалися від монгольських ханів ярлика на зруйнований Київ. Виходячи з цього, О. Толочко кінець існування Київської Русі відніс до рубежа XIII—XIV ст., вважаючи основними причинами її падіння політику Золотої Орди та Великого князівства Литовського²³. Спроби, звичайно, були, але ординці не допустили відродження столиці у Києві. Київська земля потрапила до улусу Мауці (Могуцій), тоді як великий князь володимирський став безпосереднім ханським васалом. Спроба Данила Романовича повернути собі столицю наштовхнулася на рішучу відсіч Мауці: “Віддай Галич”²⁴. Не дозволили сидіти у Києві Ярославу Всеволодовичу. У столиці залишився його посадник Дмитро Ейкович, а “старен всем князем в Русском языке” мусив перебувати ближче до ординської ставки — під наглядом. Це були перші роки становлення Золотої Орди, коли оточення Бату ще вирішувало, що робити далі. А далі не отримали ярлика на Київ ні Михайло Всеволодович, ні Данило Романович, а Олександр Ярославович, отримавши Київ, був поставлений ординцями нижче молодшого брата Андрія, якому надали старшинство. Чи зберіг за собою Київ Олександр, змінивши брата, невідомо, скоріше ні. Він сам і його наступники мало цікавилися наддніпрянськими справами. Не випадково пороський князь Юрій був васалом волинських князів²⁵. А десь близько 1300 р. хан Токта надав Київ путивльському князеві, чий нащадки з допомогою ординців протрималися у колишній столиці як рядові удільні князі аж до 1362 р.²⁶ Тому схиляємося до думки, що Київська Русь як суверенна держава-імперія проіснувала до 1240 р. Ця теза, достатньо переконливо обгрунтована П. Толочком²⁷, дозволяє датувати період Київської Русі умовно 882—1240 рр.

Наступний час також не був періодом “темних віків”, як дехто вважає досі. Варто замислитися, чи коректно вживати термін “Польсько-Литовська доба” або “Литовська доба”. Чим за своєю суттю принципово відрізнявся період входження українських (руських) князівств у Литовсько-Руську державу від періоду їх входження у Київську Русь? Цікаво, що період, коли московські князі відвозили в столицю Золотої Орди міхи срібла, щоб отримати ярлик на престол великих князів володимирських, у російській історіографії називається періодом “збирання земель”, що передувало утворенню російської централізованої держави. І це, на наш погляд, цілком справедливо. Але чому ж період, коли київський князь титулувався “з ласки Божої великий князь київський” і ставив свій підпис другим після великого князя литовського на всіх міжнародних угодах, а літописці сусідньої Молдови титулували його “царем”, скромно іменується “литовським”? Більше того, слідом за польською історіографією, у нас прийнято писати про “повстання” Свидригайла Ольгердовича, нібито легітимний великий князь литовський міг повставати у власній державі проти узурпатора — польського ставленика, а не навпаки? Напевно, цей період був таки не “литовським” і не “польсько-литовським” (хоча Польща у XV ст. послідовно анексувала, перетворивши у воеводства, території Руського

(Галицького) королівства з Холмським, Подільським, Жидачівським та Белзьким князівствами), а просто періодом чи добою удільних князівств (як у сусідніх російських землях).

Доба удільних князівств тривала тоді, коли основними державними організаціями на зазначених територіях залишалися удільні князівства (окремі з них прийняли назву великих і до їх складу входили васальні князівства, які також дробилися на менші). В певні періоди окремі князівства залишалися повністю незалежними, в інші — залежали від Золотої Орди, Великого князівства Литовського чи інших об'єднань. Іноді вони самі об'єднувалися, як Галицько-Волинська держава за короля Юрія Львовича та його наступників або Волинь за Свидригайла Ольгердовича. Подібно і Мекленбург, Саксен-Кобург-Гота чи Баден-Баден у складі Священної Римської імперії германської нації фактично залишалися суверенними князівствами.

Формально цей період (“княжа доба”) закінчився у 1492 р., коли було видано Віленський привілей, який позбавив удільних князів права зносин з іншими державами та інвеститури, а фактично затягнувся мало не до середини XVI ст. Цікаво, що суто випадково 1492 р. збігся з відкриттям Америки Колумбом, тобто датою, прийнятою більшістю зарубіжних медієвістів. Отож верхню межу середніх віків в Україні можна було би прийняти умовно як 1492 р. або ж продовжити її до кінця першої чверті XVI ст., враховуючи, що процес ліквідації удільних князівств затягнувся, по меншій мірі, до кінця першої чверті XVI ст., тобто до початку Реформації в Європі.

Така періодизація, підтримана Я. Ісаєвичем, вже випробувана в “Історії української культури”²⁸ та ін. виданнях, зокрема новому виданні підручника з історії України для вищої школи (кер. авторського колективу — Ю. Зайцев).

Отже, періоди класичного і пізнього середньовіччя в Україні збігаються з періодами, прийнятими у світовій медієвістиці. Те ж відноситься і до раннього середньовіччя (середина V ст. — кінець IX ст., в Україні — умовно 882 р.). Це час між завершенням епохи гунів (378—454 рр.), які зсунули на захід масиви племен і розчистили слов'янам шляхи міграцій на захід і південь, до утворення Київської Русі (882 р.). Це був час становлення слов'янських племінних князівств (держав антів, дулібів, хорватів та ін.). Останнім часом відома російська дослідниця О. Мельникова досить аргументовано виділяє у цьому періоді часи вождівства, дружинної держави та ранньофеодальної держави в середині IX ст.²⁹ Останні дослідження археологіє, особливо на хорватських та волинських матеріалах, дають можливість досить впевнено говорити про широку диференціацію суспільства вже у VII—VIII ст. і його готовність до творення державних організацій. Принаймні сумніви щодо існування на теренах України племінних слов'янських князівств у цей період нічим не підкріплені.

Отож цілком коректно за європейською схемою вважати СЕРЕДНІМИ ВІКАМИ в Україні епоху з середини V до кінця XV ст. (умовно 454—1492 рр. чи початку XVI ст.), розділивши його на три періоди: раннього середньовіччя — становлення та існування племінних князівств і союзів (умовно 454—882 рр.); класичного середньовіччя — існування Київської Русі (умовно 882—1240 рр.) та пізнього середньовіччя — існування удільних князівств (умовно 1241—1492 рр. чи початку XVI ст.). Виходячи з новітньої традиції, цю добу можна назвати і “Княжою добою”, хоча будь-які регіональні відхилення від загальноприйнятої традиції приводять тільки до чергової плутанини, якою і так багата наша історична наука.

Видається доцільним провести відповідну дискусію з цього та інших питань, які стосуються історичної термінології, і прийняти загальнообов'язкові визначення, які не потребували би у кожному конкретному випадку спеціального тлумачення.

¹ C e l l a r i u s C h. Historia medii aevi, a tempo ricibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcas captam deducta. — Jenae, 1698.

² Нариси історії Закарпаття. — Т. 1 (з найдавніших часів до 1918 року). — Ужгород, 1993. — С. 119—255.

³ T o u n b e e A. J. A study of history. — Т. 12. Reconsideration. — London, 1961.

⁴ Полное собрание русских летописей [далі — ПСРЛ]. — Т. 1. — М., 1962. — Стб. 7, 11, 28—29, 31, 338, 341—345; Т. 2. — М., 1962. — Стб. 6, 8, 20, 22—23, 36, 455; Т. 4. — Ч. 1. — Вып. 1. — Петроград, 1915. — С. 4; Т. 9. — М., 1965. — С. 3—4, 17.

⁵ Там само. — Т. 1. — Стб. 1, 17, 19—20; Т. 2. — Стб. 2, 12; Т. 4. — С. 11.

⁶ Н а с о н о в А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. — М., 1951.

⁷ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси / Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линиченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. — СПб., 1907. — С. 153—154.

⁸ ПСРЛ. — Т. 20. — Ч. 2. — СПб., 1914. — С. 468.

⁹ Там само. — Т. 2. — СПб., 1843. — С. 227, 236.

¹⁰ Там само. — Т. 1. — Стб. 23.

¹¹ P e l e n s k i J. The Urigins of the Official Muscovite Claims to the “Kievan Inheritance” // Harvard Ukrainian Studies. — V. 1. — Cambridge, Mass., 1977. — P. 36—51; Id., The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan “Imperial inheritance” // Okeanos. Essays presented to Ihor Sevcenko [Harvard Ukrainian Studies]. — V. 7. — Cambridge, Mass., 1984. — P. 520—531.

¹² П е л е н с ь к и й Я. Боротьба за “Київську спадщину” у 1175—1195 рр.: релігійно-церковне середовище // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 33—46.

¹³ Т о л о ч к о О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історична доля одного терміну і поняття // Київська старовина. — 1992. — № 6. — С. 8—11.

¹⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного слов'янства // Статті по славяноведенню. — Т. 1. — СПб, 1904.

¹⁵ Т о л о ч к о О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? — С. 13.

¹⁶ Г р е к о в Б. Д. Киевская Русь. — К., 1951.

¹⁷ Т о л о ч к о О. П. Особливості міжсеньйоральних відносин. — С. 39—40.

¹⁸ В о й т о в и ч Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. — Львів, 1996. — С. 5; й о г о ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 389.

¹⁹ Р ы б а к о в Б. А. Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 147—157; й о г о ж. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 470.

²⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 433.

²¹ Б р а й ч е в с к и й М. Ю. Диархическая партийная система в древнерусском государстве XII — начала XIII в. // Древняя Русь и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 140.

²² Т о л о ч к о П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987.

²³ Т о л о ч к о О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? — С. 16.

²⁴ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 807—808.

²⁵ Там само. — Стб. 993—994.

²⁶ В о й т о в и ч Л. В. Удільні князівства... — С. 158—159.

²⁷ Т о л о ч к о П. П. Древняя Русь... — С. 186—221.

²⁸ Історія української культури. — Т. 2. — К., 2001.

²⁹ М е л ь н и к о в а Е. А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы) // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т. Пашуто. Москва, 13—15 апреля 1992 г. Тез. докл. — М., 1992; і ї ж. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992—1993. — М., 1995.

У статті обґрунтовуються хронологічні межі і періодизація історії середніх віків в Україні у відповідності з європейською історіографічною традицією.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ.

Збірник наукових праць відділу історії України ХІХ — початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Вип. I—IV. — К., 2000—2002 рр.

Вип. I. — К., 2000 р. — 262 с.; Вип. II. — К., 2001 р. — 284 с.;

Вип. III. — К., 2001 р. — 320 с.; Вип. IV. — К., 2002 р. — 256 с.

Періодичне видання “Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.” продовжує традицію публікацій наукових досліджень кадрових співробітників, аспірантів та пошукачів Інституту історії України НАН України, започатковану томом ІХ “Історіографічних досліджень”, що у свій час був виданий цим Інститутом. Перший випуск збірника побачив світ влітку 2000 р. На сьогодні вийшло друком уже чотири випуски, причому останній з них, на відміну від попередніх, є тематичним — він присвячений спеціально проблемам історії Першої світової війни. На сторінках видання розглядається широкий спектр питань, пов’язаних із вивченням одного з найважливіших періодів вітчизняної історії.

Перший випуск збірника складається з шістнадцяти статей, зміст яких охоплює в основному соціально-політичну, економічну проблематику історії України ХІХ — початку ХХ ст., деякі аспекти культурно-освітнього життя, питання соціально-побутового характеру, формування національної свідомості і міжнаціональних відносин.

Відкриває збірник об’ємна студія члена-кореспондента НАН України О. Реєнта “Деякі проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки”¹, де подано ґрунтовний науковий аналіз вітчизняної й зарубіжної історіографії даного періоду, окреслене коло найактуальніших питань, які потребують подальшого вивчення, а також визначені перспективи та напрямки їх дослідження. Серед іншого дослідник торкається і теоретико-методологічних основ сучасної української історичної науки, справедливо в цьому зв’язку звертаючи увагу на “відсутність чітких наукових засад, апробованого методологічного інструментарію” у більшості наших сучасних істориків, “методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини” і “заповнюється надто повільно”². О. Реєнт наголошує на нагальній необхідності розв’язання цієї фундаментальної нині проблеми, вважаючи це чи не найголовнішою умовою ефективності подальших наукових досліджень.

Нестандартною постановкою питання відрізняється джерелознавча розвідка О. Вільшанської³, в якій розглядаються проблеми дослідження побуту українських міст другої половини ХІХ ст. Серед низки статей, присвячених економічній історії України ХІХ — початку ХХ ст.⁴, своєю ґрунтовністю та широкою джерельною основою виділяється студія В. Кізченко, яка ретельно дослідила розвиток системи дрібного кредитування в контексті процесів формування буржуазних відносин в українському суспільстві другої половини ХІХ ст. Автор, зокрема, доходить висновку, що “...на початок ХХ століття Україна, якщо порівнювати із загально-

російськими показниками, була набагато краще забезпечена всіма формами закладів дрібного кредиту, які за своєю кількістю становили 1/3 загальноімперських”⁵.

До проблематики соціальної історії України звертається у своїй розвідці “Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на початку ХХ ст.” В. Молчанов⁶. Роль земств у розвитку системи загальної початкової освіти в Україні уважно проаналізовано І. Захаровою⁷. Питань історії аграрних відносин торкаються у своїх стислих, але доволі змістовних працях С. Коровенко та І. Власюк⁸. Крім того, у збірнику розглядаються демографічні процеси і міжетнічні відносини в Україні ХVIII—ХІХ ст. (статті П. Усенка та Є. Петренка⁹), питання політичної історії (напрочуд цікава публікація О. Овсієнка¹⁰, хоча віддзеркалена в її назві теза все ж викликає певні сумніви); духовно-релігійному життю нашого суспільства, проблемі української національної ідеї присвячені статті А. Завадовського, О. Лисенка і О. Крижанівської¹¹. Певною специфікою методології звертає на себе особливу увагу робота І. Дзири, в якій з історичної й літературознавчої точок зору проаналізовано образ Богдана Хмельницького в однойменному романі Л. Білецького-Носенка¹².

Як бачимо, вже “дебютний” випуск збірника відрізняється репрезентативністю, високим фаховим рівнем і правдивою різноплановістю: він скомпонований таким чином, щоб його зміст якомога повніше охоплював усі найважливіші аспекти окресленого в назві історичного періоду. Проте редакційна колегія постійно працює над розвитком і вдосконаленням концепції видання. Звернімо увагу: перший його випуск, по суті, являє собою блок з передмови і шістнадцяти статей та повідомлень, присвячених історії України ХІХ — початку ХХ ст., але ніяк не рубрикованих. Однак уже в наступному числі укладачі збірника визначають ряд конкретних проблемно-тематичних напрямів розгляду даного історичного періоду, відповідним чином добираючи матеріал і групуючи його в окремі рубрики. Для видання, сама ідея якого передбачає концептуальну й тематичну розмаїтість, такий підхід, безумовно, видається вмотивованим і конструктивним. До того ж, він, далекі, не спричинив зменшення кількості представлених матеріалів і охопленої проблематики (навпаки, кожний наступний випуск є в цьому сенсі репрезентативнішим за попередній), зате видання стало зручнішим у користуванні, а його внутрішня структура відразу набула чіткості та завершеності. Більше того, помітна явна тенденція до охоплення чимдалі ширшої проблематики. Скажімо, вже у II випуску з’являється цілий ряд нових, відсутніх у першому, тематичних напрямів, представлених рубриками “Історіографічні дослідження”, “Джерелознавство”, “Життєписи” і “Рецензії”. У черговому третьому випуску в основному зберігаються ці ж тематичні напрями, але знову дещо вдосконалюється внутрішня побудова, зокрема, яснішими і лаконічнішими стають назви рубрик, а джерелознавчі та історіографічні студії упорядники об’єднали в один розділ, що в даному випадку видається цілком логічним.

Утім, третій випуск дещо відрізняється від попередніх: він містить дві приблизно рівні за обсягом частини — “Декабристи” (157 с.) та “Історія України” (163 с.), причому перша з них повністю складається з матеріалів науково-теоретичної конференції, що відбулася в Інституті історії України НАН України 20 грудня 2000 р. і була присвячена 175-й річниці повстання декабристів. До неї входять вступне слово академіка В. Смолія, три доповіді й шістнадцять повідомлень українських та зарубіжних

вчених. Усі вони є доволі цікавими і зачіпають актуальні проблеми декабристського руху. Особливий інтерес викликають, зокрема, повідомлення О. Ляпіної¹⁴, в якому аналізуються погляди низки вітчизняних істориків на декабристський рух в Україні і, зокрема, ідея про органічно українське коріння останнього, а також М. Дмитрієвої¹⁵, яка, використовуючи методи прикладної психології, проаналізувала вплив особистісного чинника на формування й шляхи розвитку декабристського руху. На нашу думку, публікація є чудовим прикладом вдалого застосування міждисциплінарного підходу до вивчення історії. Авторка спробувала прослідкувати, як під впливом зовнішніх чинників формувалися особистості й характери майбутніх лідерів декабристського руху, і в який спосіб це потім позначилося на діяльності декабристських організацій. Цікавим є також повідомлення Л. Баженової¹⁶, що стосується важливої й малодослідженої теми — розвитку польського національно-визвольного руху в Україні, його контактів з декабристами та впливу на розвиток декабристського руху.

Хотілося б зазначити, що певним дисонансом у збірнику, присвяченому повстанню декабристів, звучить стаття Л. Козакевича¹⁷ з доволі різкими, безапеляційними висновками щодо сутності і завдань декабристського руху. Автор демонструє цілком співчутливе ставлення до дій імперської влади по придушенню повстання та покаранню його лідерів і водночас намагається за допомогою тенденційно підібраних свідчень кількох сучасників довести, що прагнення влади заради самої влади було чи не єдиним істинним мотивом діяльності декабристів¹⁸. До того ж, очевидно, з недогляду макетуваньників, статтю вміщено у збірнику двічі — на сторінках 82—86 і 87—91.

Взагалі, впадає в око те, що у першій частині випуску непропорційно багато історіографічного матеріалу, — з шістнадцяти повідомлень тринадцять присвячено різним аспектам історіографії декабристського руху. Втім, навряд чи це можна вважати серйозним недоліком.

Друга частина випуску складається з шести різних за тематикою розділів, в яких висвітлюються проблеми вітчизняної економічної історії, розвитку суспільно-політичних рухів, міжнаціональні відносини, культурно-економічні питання, життєписи, а також проблеми історіографії та джерелознавства.

Економічній історії України присвячена стаття І. Кривошеї¹⁹. На прикладі Уманського повіту автор переконливо показав, наскільки міцними були економічні позиції польської шляхти у період між польськими повстаннями 1830 і 1863 рр. у Правобережній Україні. З іншого боку, робиться висновок про порівняно обмежені можливості впливу російської імперської адміністрації на ситуацію в регіоні. Справедливо зауважено, що “відсутність чіткої довгострокової програми... залишала за росіянами позицію спостерігача, який у спішному порядку намагався ліквідувати пожежу всіма відомими методами, не задумуючись про наслідки”²⁰. У статті наведено чимало цікавої інформації економічного характеру, проте хотілося б бачити її більш систематизованою та узагальненою, а не перенесеною переліком десятків цифрових даних.

Дві статті Т. Лобас присвячені різним аспектам діяльності земств. В одній з них (у розділі “Вітчизняна економічна історія”) розглядається внесок цих установ у піднесення агрокультури в Україні²¹; інша (у розділі “Культурні і духовні питання”) присвячена формуванню бюджетів земських закладів Лівобережної та Слобідської України²². Т. Лобас доходять висновку, що земства, вдало користуючись правами (хоча й суттєво

обмеженими), наданими російським самодержавством органам місцевого самоврядування, зуміли помітно сприяти розвиткові економічного і культурного життя України і стали важливим чинником її соціально-економічного поступу.

Тенденції розвитку харчової промисловості Східної Наддніпрянщини на рубежі XVIII та XIX ст. проаналізовано в статті О. Машкіна²³. Автор відстоює досить неоднозначну тезу про те, що Наддніпрянщина отримала “в обмін на загальнодержавне нівелювання нові можливості господарського розвитку”²⁴. Стверджується також, що наприкінці XVIII ст. “починається створення єдиного загальноукраїнського народногосподарського комплексу, в якому завдяки підключенню до імперських можливостей внутрішнього і міжміського збуту відбувається швидкий розвиток промисловості, сільського господарства, фінансово-кредитної системи”²⁵. Видається, що О. Машкіним змальовано аж надто оптимістичну картину. В усякому разі, практично проігноровано негативні аспекти питання, зокрема відсутня зважена оцінка впливу економічної стратегії імперського центру на розвиток промисловості України, в контексті якої лише, очевидно, і слід оцінювати тенденції розвитку окремих її галузей чи регіонів. Скажімо, цілком слушне твердження автора щодо високих темпів розвитку української промисловості на рубежі XVIII—XIX ст. слід було б доповнити заувагою про те, що останній був у даному разі зворотною стороною довготривалого відставання від країн Європи, яке стало перед необхідністю (а разом з тим і можливістю) запозичення вже готових технологій, методів організації праці, устаткування тощо. Це й обумовлювало відносно високі темпи розвитку. Крім того, відомо, наприклад, що російський уряд прагнув підпорядкувати економіку України загальноімперським інтересам, і одним з наслідків такої політики стала незбалансованість, а подекуди й неповноцінність торговельно-економічної структури і господарського життя краю. Наприклад, Наддніпрянщині центр дійсно настійливо нав’язував спеціалізацію саме в харчовій промисловості, мало піклуючись про розвиток інших галузей. До того ж, на підприємствах в основному застосовувалася праця кріпосних селян, що не могло не гальмувати економічний розвиток України. Нарешті, сумнівною видається доцільність вживання автором неологізму “харчосмакова” для означення харчової промисловості²⁶.

Розділ, присвячений суспільно-політичному руху, відкриває стаття І. Срібняка²⁷, в якій розглядається діяльність Союзу Визволення України (СВУ) в таборах військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині в період Першої світової війни. На основі широкого використання джерельних матеріалів І. Срібняком переконливо показана важка й копітка робота, спрямована членами Союзу на пробудження національної свідомості в середовищі військовополонених українців, формування майбутніх борців за українську державність.

Малодослідженим проблемам виникнення студентських товариств при Київському комерційному інституті та діяльності Південно-Західних комітетів земського союзу в Україні на початку Першої світової війни присвячені статті Є. Степанович²⁸ та І. Сулиги²⁹. Автори, зокрема, акцентують увагу на складності процесу розвитку недержавних інституцій в царській Росії, їх важливій ролі в процесі розвитку українського національного руху.

У розділі, присвяченому міжнародним відносинам, представлена стаття Є. Петренка, тема якої — освоєння українськими козаками прикубанських степів на рубежі XVIII—XIX ст., а також протистояння з цього

приводе між козацтвом і російськими військами, з одного боку, і гірськими народами Закубання та Туреччиною, — з іншого³⁰. Автором розкрито роль українського козацтва в освоєнні територій Північного Кавказу, а в цьому контексті — складність та неоднозначність міжетнічних стосунків між козаками і горцями.

Розвитку культури та духовного життя присвячена стаття Т. Євсєєвої³¹ про екуменічні аспекти міжцерковних стосунків у період Першої світової війни та українських національно-визвольних змагань 1917—1921 рр.

Викликає інтерес стаття С. Копилова³², тема якої — постать історика Т. Флоринського і його участь у науковому та громадському житті України. Відчувається прагнення автора об'єктивно оцінити діяльність одного з переконаних ідеологічних противників українського руху, дати уявлення про складний і суперечливий процес еволюції поглядів представників російського слов'янофільства.

Останній розділ збірника (“Джерелознавство та історіографія”) складається з двох статей В. Опанасенка³³ та А. Павка³⁴. Перший присвятив свою публікацію аналізу джерельної бази генеалогічних досліджень дворянських родів Чернігівської губернії, другий — сконцентрував увагу на розвитку дореволюційної історіографії політичних партій та організацій в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Нещодавно вийшов друком черговий четвертий випуск видання, який також має, безсумнівно, наукову цінність. На відміну від попередніх, він є вузькотематичним — на його сторінках уміщено виключно публікації, присвячені питанням історії Першої світової війни в Україні. Саме тому, крім ряду розділів, що стали вже традиційними, у збірнику є також два нових: “Теоретичні аспекти дослідження історії Першої світової війни” і “Українське питання в роки Першої світової війни”.

У перший з цих розділів увійшла узагальнююча аналітична розвідка О. Реєнта, в якій, зокрема, окреслені нові підходи до вивчення проблематики історії Першої світової війни, а також стаття О. Лисенка, де розглядається вплив цієї війни на хід модернізації української нації³⁵. О. Реєнт, зокрема, цілком справедливо вказує на необхідність поглибленого дослідження теми “Україна у Першій світовій війні”, оскільки досі вона комплексно не вивчалася, а “спорадичні спроби наукового пошуку у вузьких проблемних нішах не можуть замінити системного всебічного й об'єктивного дослідження всіх її аспектів”³⁶. Серед ключових проблем, які досі чекають на подальше вивчення, О. Реєнт називає такі: місце України у геостратегічних планах країн — учасниць війни, результативність зусиль українських державотворчих сил, спрямованих на забезпечення зовнішньополітичної підтримки своїх планів, соціально-економічний розвиток українського суспільства у 1914—1918 рр., морально-психологічний стан останнього “в усіх його проявах і мозаїчній динаміці” тощо. Крім того, історик підкреслює, що, з точки зору джерелознавчої, неабиякий ефект може дати комплексне дослідження періодичних видань, “які в той час були єдиним засобом масової інформації і відігравали істотну роль у формуванні громадської думки”³⁷.

Дуже цікавий і малодосліджений аспект проблеми формування модерної української нації обрав О. Лисенко. В принципі можна погодитись із заключним висновком автора про те, що “Перша світова війна не лише призупинила просування українців до норм європейського життя та до створення власної держави, але й відкинула їх далеко назад”³⁸, хоча видається, що в даному випадку у формулюванні віддзеркалений лише один бік питання: адже відомо, що світова війна була одним з найвагоміших чинників роз-

гортання російської революції, а згодом і національно-визвольних змагань 1917—1920 рр., які, без сумніву, стали одним з ключових етапів у формуванні й кристалізації сучасної української нації.

У другому розділі представлені три публікації: дві з них (стаття І. Вівсяної та ще одна розвідка О. Лисенка) присвячені питанню національно-культурних та побутових стосунків галичан і наддніпрянців у роки Першої світової війни, а в студії В. Любченка поданий і прокоментований цікавий російський документ 1915 р. з архівів Галицького тимчасового генерал-губернаторства у Львові, в якому викладено проект компактного розселення західноукраїнських біженців на південному Кавказі шляхом формування з них воєнізованої спільноти — “Галицького козацтва”³⁹.

Загалом збірник складається з передмови й п’ятнадцяти публікацій і містить чимало цікавого матеріалу. Так, у ньому приділено увагу соціально-історичній проблематиці, історії вітчизняного громадського руху, життю виселенців та біженців. Як і в попередніх випусках, є тут студії з історіографії та біографістики. Самі укладачі назвали четвертий випуск збірника “першою ластівкою” у цілій низці наукових праць з історії Першої світової війни в Україні, яку починає готувати Інститут історії України НАНУ⁴⁰.

Завершуючи огляд чотирьох чисел збірника, які вже побачили світ, хотілося б констатувати, що на шпальтах цього видання підтримується кваліфікований і плідний обмін думками з широкого спектра питань історії України XIX — початку XX ст. Навколо збірника зосереджений значний інтелектуальний потенціал — у його підготовці бере участь ціла низка авторитетних науковців, досвідчених істориків, що забезпечує високий фаховий рівень видання. Позитивним є те, що редакційна колегія регулярно вміщує на сторінках видання чимало студій, підготовлених молодими дослідниками. Звертає на себе увагу також жанрова та методологічна різноплановість збірника — ми можемо зустріти тут доповіді, статті, повідомлення та тези виступів на конференціях, суто історичні, джерелознавчі, археографічні студії, приклади міждисциплінарного підходу тощо. Завдяки професіоналізмові авторів і укладачів, академізм видання від цього, далебі, не страждає, зате забезпечується його змістовність, ґрунтовність, постійна наявність цікавих матеріалів і свіжих наукових даних. Значно підвищує наукову цінність видання й те, що у ньому досить широко представлені дослідження з історії окремих регіонів України, матеріали місцевих архівів тощо. Адже відомо, що столичні історики не часто звертаються до регіональної тематики, зосереджуючись переважно на більш загальних проблемах.

Кілька слів щодо поліграфії збірника. Треба сказати, що тут також спостерігається явний прогрес — редакції практично одразу (з II випуску) вдалося знайти вдале стереотипне оформлення видання, естетичне й зручне для читача. Друге й третє число мають абсолютно однаковий, треба думати, вже остаточно усталений, зовнішній вигляд. Цікаво, що, готуючи випуск, повністю присвячений проблемам історії Першої світової війни в Україні, редакція знайшла оптимальне, на нашу думку, рішення: він має знайоме, дуже близьке до стереотипного, оформлення, хоча на обкладинці за допомогою невеликих змін віддзеркалена тематика випуску.

До побажань і зауважень можна віднести, зокрема, те, що на сторінках такого поважного видання варто було б давати короткі відомості про авторів, тим більше, що серед них є не тільки знані у наукових колах авторитетні дослідники, а й молоді історики, автори цілого ряду цікавих і цінних повідомлень та статей. Звернемо увагу ще на один момент: в II ви-

пуску “Проблем історії України XIX — початку XX століть” поряд із низкою інших уперше з’являється рубрика “Рецензії”, де представлені аналітичні огляди двох доволі цікавих робіт: Д. Сміта і братів В. і А. Коцурів⁴¹. На жаль, ця рубрика не стала постійною; в усякому разі у III й IV випусках її немає. Між тим, не підлягає сумніву, що регулярне вміщення на сторінках наукового збірника такого рівня рецензій на нові історичні студії зробило б його ще більш змістовним і цікавим як для фахівців, так і для пересічного читача. Нарешті, явним недоліком (притаманним, утім, багатьом сучасним українським науковим виданням) є й те, що у текстах збірника трапляється, на жаль, чимало коректорських недоглядів.

В цілому, однак, рецензоване видання викликає великий інтерес. Звертає на себе увагу добре продумана проблемно-тематична структура збірника, яка, до того ж, постійно, від випуску до випуску, вдосконалюється й розширюється, так само як і кількість представлених статей та повідомлень. Матеріали збірника додають чимало нового до висвітлення суспільно-політичного, культурного та економічного життя України у XIX — на початку XX ст. Хотілося б побажати успіхів редакційній колегії й авторам цього видання, які, без сумніву, здійснюють гідний внесок у розвиток і популяризацію досягнень історичної науки. Ї доводиться тільки пожалкувати, що наклад збірника “Проблеми історії України XIX — початку XX століть” аж надто малий — усього 300 примірників.

¹ Р е н т О. П. “Деякі проблеми історії України XIX — початку XX століття: стан і перспективи наукової розробки”. — С. 6—38*.

² Там само. — С. 6.

³ В і л ь ш а н с ь к а О. Л. Джерела до вивчення міського побуту України (друга половина XIX ст.). — С. 39—50.

⁴ К і з ч е н к о В. І. Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.). — С. 51—93; М а ш к і н О. М. Французи в Східній Наддніпрянщині та їх участь у промисловому житті краю напередодні Першої світової війни. — С. 94—113; К а з а н с ь к а Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. — С. 114—135.

⁵ К і з ч е н к о В. І. Вказана праця. — С. 89.

⁶ М о л ч а н о в В. Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на початку XX ст. — С. 136—143.

⁷ З а х а р о в а І. В. Підготовчі заходи земств по запровадженню системи загальної початкової освіти в Україні на початку XX ст. — С. 228—236.

⁸ К о р о в е н к о С. В. Українське село після закінчення національно-визвольних змагань. Пошуки шляхів стабілізації. — С. 144—151; В л а с ю к І. М. Селянство Правобережної України у період проведення столипінської реформи: зміни в орієнтирах та побуті. — С. 152—158.

⁹ У с е н к о П. Г. Динаміка грецького населення українського Приазов’я з кінця XVIII до початку XX ст. — С. 158—172; П е т р е н к о Є. Д. Боротьба російських військ і козацтва з горцями Закубання й Туреччиною у 1768—1791 рр. — С. 192—206.

¹⁰ О в с і є н к о О. Ф. Провокація як основний метод діяльності російської таємної поліції. — С. 173—192.

¹¹ Л и с е н к о О. В. Роль преси у формуванні української національної ідеї. — С. 217—227; З а в а д о в с ь к и й А. А. Шляхи становлення та причини кризи української преси Наддніпрянщини в 1905—1908 рр. — С. 207—216; К р и ж а н і в с ь к а О. О. Флорівський монастир у духовному житті Києва. — С. 236—245.

¹² Д з и р а І. Постать Богдана Хмельницького в однойменному романі П. П. Білецького-Носенка. — С. 246—260.

¹³ В і л ь ш а н с ь к а О. Л. Вказана праця. — С. 39—50.

¹⁴ Л я п і н а О. Декабристи в Україні чи українські декабристи. — С. 99—104.

* У всіх посиланнях вказано сторінки рецензованого видання, в якому вміщені дані статті.

- ¹⁵ Д м и т р і є в а М. Особистісний фактор у реалізації цілей декабристського руху. — С. 55—62.
- ¹⁶ Б а ж е н о в Л. Польський національно-визвольний рух 20-х років XIX ст. і декабристи України. — С. 36—41.
- ¹⁷ К а з а к е в и ч Л. Об одном взгляде на идеологию декабристов. — С. 87—91.
- ¹⁸ Там само. — С. 85.
- ¹⁹ К р и в о ш е я І. Поміщики Уманського повіту між польськими повстаннями (30—50-ті рр. XIX ст.). — С. 158—170.
- ²⁰ Там само. — С. 168.
- ²¹ Л о б а с Т. Діяльність земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства (на матеріалах земств Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній). — С. 158—170.
- ²² Л о б а с Т. Формування бюджетів земських закладів Лівобережної й Слобідської України. — С. 278—286.
- ²³ М а ш к і н О. Основні тенденції розвитку харчосмакової промисловості Східної Наддніпрянщини у 1796—1825 рр. — С. 181—198.
- ²⁴ Там само. — С. 181.
- ²⁵ Там само. — С. 196.
- ²⁶ Там само. — С. 181.
- ²⁷ С р і б н я к І. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу Визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914—1917 рр.). — С. 198—221.
- ²⁸ С т е п а н о в и ч Є. Студентські товариства при Київському комерційному інституті. — С. 221—234.
- ²⁹ С у л и г а І. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. — С. 234—240.
- ³⁰ П е т р е н к о Є. Боротьба російських військ і козацтва з горцями Закубання й Туреччиною та заселення українськими козаками прикубанських степів 1792—1812 рр. — С. 240—264.
- ³¹ Є в с е є в а Т. Екуменічний аспект міжцерковних стосунків в Україні у 1914—1921 рр. — С. 264—278.
- ³² К о п и л о в С. Т. Д. Флоринський у науковому й громадському житті України (1880-ті — 1919 рр.). — С. 286—300.
- ³³ О п а н а с е н к о В. Джерелознавча база генеалогічних досліджень дворянських родів Чернігівської губернії. — С. 300—306.
- ³⁴ П а в к о А. Дореволюційна історіографія про політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. — С. 306—317.
- ³⁵ Р е є н т О. П. Перша світова війна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми. — С. 5—11; Л и с е н к о О. В. Вплив Першої світової війни на хід модернізації української нації. — С. 12—22.
- ³⁶ Р е є н т О. П. Перша світова війна... — С. 5.
- ³⁷ Там само. — С. 5—11.
- ³⁸ Л и с е н к о О. В. Вплив Першої світової війни... — С. 22.
- ³⁹ В і в с я н а І. А. Національно-культурне єднання галичан і наддніпрянців у роки Першої світової війни. — С. 23—39; Л и с е н к о О. В. Проблеми взаємостосунків між західними та східними українцями під час Першої світової війни. — С. 40—44; Л ю б ч е н к о В. Б. Нереалізований проект створення на південному Кавказі “Галицького козацтва” як один із способів розв’язання проблеми біженців, порожненої весняно-літніми поразками російської армії на Південно-Західному фронті. — С. 45—52.
- ⁴⁰ Див.: Р е є н т О. П. Перша світова війна... — С. 5.
- ⁴¹ К р и ж а н і в с ь к а О. О. Д. Сміт. Обробка грубого каменю. Масонство та суспільство в Росії XVIII ст. — С. 276—278; М а с а н О. М. Новий навчальний посібник з історіографії історії України. — С. 279—282.

Ю. І. ТЕРЕШЕНКО (Київ),
С. Л. ГНАТЮК (Київ)

Олександр Реєнт

УКРАЇНА В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ (XIX — початок XX ст.)

К. — Інститут історії України НАН України. — 2003. — 340 с.

Процеси трансформації і становлення сучасного національного державотворення супроводжуються усвідомленням “нестійкості” і політико-ідеологічної залежності синтетичних побудов всесвітньої та регіональної історії, багатоманітністю проявів сучасної методології, які важко піддати стандартизації.

Нова монографія члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора, заступника директора з наукової роботи і завідувача відділом історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України Олександра Петровича Реєнта, яка нещодавно вийшла друком у Києві, висвітлює проблеми історії України у складі двох імперій, становище українських земель в Австро-Угорській і Російській імперіях та європейській дипломатії щодо них у XIX — початку XX ст., потенціал національного відродження України, її соціально-економічний розвиток та боротьбу між працею і капіталом, діяльність українських політичних сил у революціях 1905—1907, 1917 рр. та Першій світовій війні. О. П. Реєнт поставив завдання дослідити історичні події в Україні XIX — початку XX ст. у кількох аспектах: політико-правовому, національно-культурному, соціально-економічному і виробничому.

Рецензована монографія чітко структурована і складається з п’яти розділів. У першому розділі, присвяченому сучасному стану і перспективам наукових студій з історії України XIX — початку XX століть, автор справедливо зауважив, що обраний для дослідження період “має базуватися: по-перше, на теоретичному осмисленні доленосних явищ на значних часових відрізках, пошуку та аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність й дискретність; а по-друге, на вивченні конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку, що в кінцевому підсумку є рушіями і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації. ...” (с. 36). Це питання актуальне для молоді самостійної Української держави, адже методологічна невизначеність більшості авторів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад і апробованого методологічного інструментарію.

Названа проблема більшою чи меншою мірою цікавила багатьох дослідників — від російських і австрійських істориків, економістів, дипломатів і статистиків XIX ст. до сучасних вітчизняних, але вона так і не знайшла комплексного і аналітичного висвітлення в окремій праці. Джерельна база дослідження досить широка і включає документи і матеріали, статистичні дані, періодичну пресу тощо, що зберігаються в архівах і бібліотеках України та зарубіжних країн. Аналізуючи сучасний стан вивчення історії України в так звану “імперську добу”, її знаний дослідник слушно зазначає, що у пострадянський період зникла ідеологічна приналежність тем, пов’язана з рухом декабристів, народників, появою та розгортанням діяльності соціал-демократичних організацій, революційними подіями 1905—1907 рр. Системна криза, а потім і повний крах соціалістичної теорії й практики, зміна світоглядних парадигм зробили неактуальними та анекдотично недолугими всі спроби суцільно критичного ставлення до “капіталістичного” минулого нашої країни (с. 327). Автор монографії підкреслює, що ціла низка актуальних проблем української минувшини XIX — початку XX ст. і донині чекає на своїх об’єктивних дослідників, адже ви-

магають поглибленого осмислення такі тематичні напрями, як особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи й торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора економіки; соціально-побутова історія, а також історичне минуле України воєнної доби. Одночасно необхідно здійснити розробки як методологічних й загальнотеоретичних, так і джерелознавчих аспектів дослідження.

Другий розділ присвячений аналізу місця українських земель за імперської доби в європейській дипломатії. Вчений наголошує, що українські землі стали ареною зіткнення інтересів багатьох держав як важливий сегмент європейського простору, які використовували всі наявні засоби у боротьбі за їх забезпечення (с. 42). Попри відсутність в українців власної держави виникали сприятливі умови для самореалізації та утвердження в політичній, військовій, релігійній, культурно-освітній сферах життя. Тривалі контакти з росіянами, поляками, євреями, білорусами, чехами, болгарами, греками, німцями, угорцями, сербами, турками і татарами виробили своєрідні форми “народної дипломатії”, які, зокрема, опосередковано впливали на консолідацію українства в Підросійській та Підавстрійській Україні, зміцнення його національної свідомості. Читач знайде у книзі яскраві докази місця і ролі України в міжнародних відносинах ХІХ — початку ХХ ст. — аналітичні роздуми дослідника про українське козацтво як об’єкт російської і турецької дипломатії, західноукраїнські землі у фокусі європейської дипломатії на рубежі ХVІІІ — ХХ ст., європейську політику щодо України періоду наполеонівських війн, погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами і державами, польське повстання 1830 р. й Україну, “Весну народів” і вже згадану народну дипломатію, Кримську війну 1853—1856 рр. та російсько-турецьку війну 1877—1878 рр., дипломатичні аспекти “українського питання” у період Першої світової війни. Важливим науковим висновком О. П. Реєнта можна вважати й те, що “геополітичні вектори у ХІХ — на початку ХХ ст. досить часто сходилися саме на українських землях, і це викликало включення економічних, військово-політичних, людських ресурсів краю в орбіту значних, часом доленосних подій” (с. 328). На достовірних прикладах автор показав, що “українське питання” в усіх його аспектах інтерпелювалося перед керівниками й впливовими громадськими та політичними діячами європейських держав і світу. Це створювало певні перешкоди для реалізації асиміляторських планів антиукраїнських сил.

У третьому розділі О. П. Реєнт охарактеризував потенціал національного відродження України. Зокрема, докладно з’ясовано національний склад населення, асиміляторську політику на українських землях, самостійницькі інспірації українців в імперіях Романових та Габсбургів, вплив українського руху на діяльність гуртків у 30-ті — 40-ві рр. ХІХ ст., “громадівський” рух, структуру українських політичних партій, а також “українське питання” в суспільно-політичному житті напередодні революції 1917 р. На кінець ХVІІІ — початок ХХ ст. українці були розчленовані між двома імперіями — Російською і Австро-Угорською, уряди яких здійснювали щодо них колонізаторську політику. У концептуальному відношенні зазначається, що українці в ХІХ — на початку ХХ ст. продовжували залишатися аграрною нацією, і саме це “визначальним чином вплинуло на формування психологічного, соціокультурного архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та на-

ціональних інтересів та їх захисту” (с. 109). Вчений переконливо доводить, що брак національного дворянства й буржуазії не дозволяв українцям відігравати помітну роль в окремих галузях економіки, а також політичному житті. Адже надтонкий прошарок еліти, на його думку, гальмував формування національної ідеї та свідомості, перешкоджав появі організованих форм суспільної самодіяльності, ускладнював ефективну протидію чужоетнічній експансії та денаціоналізації. Детально проаналізовані аспекти українського національно-культурного відродження XIX ст. (соціальний, національний, освітній, релігійний), хоча російська та австрійська верхівки, ігноруючи особливості історії, побуту, звичаїв, світогляду українців, постійно намагалися розчинити їх у пануючому етнічному середовищі, позбавити можливості для будь-яких форм національної самоорганізації. Довідуємося, що “українське питання” стало реалією повсякденного суспільно-політичного життя завдяки зусиллям кількох поколінь національно-орієнтованих громадських діячів в Росії та Австро-Угорщині. Причому, базуючись на традиціях українського визвольного руху попередніх століть і природному потягу широких верств народу до відтворення власного соціокультурного середовища і самоорганізації, вони піднесли українську ідею на якісно новий рівень. О. П. Реєнт кваліфіковано показує, що діяльність численних громадських організацій та політичних партій дозволила викристалізувати і структурувати ідеологію українського руху й сприяла перетворенню його на вагомий чинник суспільного поступу.

Четвертий розділ висвітлює соціально-економічний розвиток України і боротьбу між працею та капіталом. На думку автора, друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними тектонічними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні (с. 136). Постає проблема капіталізації виробництва, розвитку підприємства й формування нової суспільної верстви — пролетаріату. Багато місця у книзі приділено аналізу господарського потенціалу України пореформеної доби і становищу трудящих, першим виступам робітників на захист своїх прав та інтересів, появі робітничих організацій в Україні тощо. Важливим науковим висновком названого розділу є ствердження факторів, що виокремлюють промисловий пролетаріат у типологічно нову суспільну верству (с. 148). Серед таких ознак О. П. Реєнт виділяє вищий, ніж у селянства, ступінь корпоративності; колективістську, а не індивідуалістську психологію; більш глибоке усвідомлення свого місця в суспільстві та соціально-економічних інтересів; мобільність, організованість, керованість; здатність до узгоджених дій заради досягнення соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними. Відбулися зміни у соціально-економічному розвитку України XIX — початку XX ст., зокрема в аграрному секторі, промисловості, фінансах та торгівлі, у сфері праці. “Концентрація виробництва, капіталів, робочої сили на підприємствах України дозволила швидкими темпами здійснити промисловий переворот, — робить висновок автор, — а потім і модернізацію технологічних процесів та вийти на рівень повноправних учасників світового ринкового процесу” (с. 330). Вчений детально проаналізував появу перших робітничих і перших професійних організацій, класове протистояння у 1906—1907 рр., особливості пролетарського руху упродовж 1907—1914 рр. Так, протягом другої половини XIX — початку XX ст. викристалізувалися основні пролетарські форми і засоби боротьби проти експлуатації та соціальної нерівності, що ґрунтувалися на засадах колективізму, солідарності, організованості й чітко визначених вимогах. Що стосується політичного оформлення робітничого руху, то автор на основі численних інформацій

про загальну постановку справи захисту прав робітництва, передумови та форми конфліктів на виробництві, засобів їх попередження й усунення причин, що їх викликали, чітко показав загострення проблеми виступів робітників і визрівання їх для творення власних об'єднань, покликаних взяти на себе соціальний захист трудящих (с. 173). Водночас з кінця XIX ст. робітниче питання стає одним з центральних у програмних документах і практичній діяльності політичних партій, адже репрезентуючи інтереси працюючого люду, громадські та політичні інституції надавали йому організованості, послідовності, забезпечували досягнення реальних результатів у його боротьбі. Про це цікаво, на конкретних прикладах розповідається у монографії. У кінці цього розділу О. П. Реєнт проаналізував боротьбу трудящих за свої права в період Першої світової війни, а також діяльність профспілок і фабзавкомів між Лютневою і Жовтневою революціями 1917 р. Автор підкреслює, що незрілість робітничого і селянського руху, їх переважно “економічна” орієнтація, аморфність організаційних форм, відсутність консолідації та узгоджених дій, традицій європейського “тред-юніонізму”, національні бар'єри врешті-решт, спричинили радикалізацію мас і створили широку соціальну базу для більшовицької партії, яка шляхом перевороту прийшла до влади (с. 254, 331).

Різнопланову картину воєнно-політичного, соціально-економічного, ідеологічного й етноконфесійного становища України в роки Першої світової війни дослідник з'ясує у п'ятому розділі. Автор підкреслив важливість історико-теоретичних аспектів проблеми, справедливо зазначаючи, що «тема “Україна у Першій світовій війні” комплексно не вивчалася», а також, що “спорадичні спроби наукового пошуку у вузьких проблемних нішах не можуть замінити системного всебічного й об'єктивного дослідження всіх її аспектів” (с. 261). Вже давно визріла нагальна потреба узагальнюючої праці, в якій розглядалися б різні аспекти життєдіяльності українського суспільства воєнної доби (с. 332). Підтвердженням того, що нова праця О. П. Реєнта, крім документальної, має високі аналітичні і тлумачні вартості, є визначення найбільш перспективних напрямів розробки даної проблеми (с. 268). Зосібна, на думку автора, необхідно чітко визначити статус, завдання та ієрархію інститутів окупаційної влади протягом всього періоду війни 1914—1918 рр., дислокації їхніх центральних органів; економічну, національну, культурно-освітню та віросповідну політику окупаційних органів влади; визначити особливості політики окупаційної влади в кожний з трьох періодів; роль москвофільських інституцій та діячів у політиці окупаційної влади; взаємини двох українських таборів — москвофільського та українофільського — в окупаційний період; роль членів партії російських націоналістів у формуванні політики окупаційних органів влади; політику щодо політично неблагодійних верств населення, зокрема й представників українофільського напрямку; проблему біженців, примусових виселенців та заручників.

Особливу увагу звернуто на кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни, загострення суперечностей у сфері промисловості й торгівлі, а також соціальні наслідки й соціальне відлуння війни. Грунтуючись на першоджерелах, автор доводить, що війна призвела до занепаду сільськогосподарського виробництва, падіння довіри селян до влади і держави, пошуку ними виходу зі скрутного становища. Водночас розпочався процес звільнення селянства від опіки хижачького посередництва, що знайшло відображення в кооперативному русі й інших формах виробничої діяльності (с. 283). Загострення суперечностей у сфері промисловості і торгівлі, які працювали на забезпечення армії військовою

технікою та боєприпасами, стало причиною гальмування урядовими установами промислового розвитку України, яке здійснювалося послідовно і систематично. У свою чергу, це загострювало суперечності між офіційною владою, з одного боку, та промисловцями й усім населенням регіону — з іншого (с. 293).

В окремому параграфі дістали відображення політичні та соціально-економічні процеси на етнічних українських землях у складі Австро-Угорщини. Характеризуючи історіографічну спадщину цієї проблеми, автор небезпідставно стверджує, що висвітлення радянською історіографією суспільного розвитку українських земель, що перебували у складі імперії Габсбургів, відзначалося тенденційністю та упередженістю, і це було започатковано ще офіціозами царської Росії. Саме періодичні видання останньої характеризували Австро-Угорщину як позбавлену перспектив розвитку “клаптикову монархію” (с. 306). Ось чому зникнення з політичної карти Європи багатонаціональної Дунайської монархії внаслідок поразки й розпаду наприкінці Першої світової війни залишило в пам’яті наступних поколінь наведену оцінку. Особливу увагу звернуто на соціоекономічний розвиток Габсбурзької імперії, який відзначався значним динамізмом. Цікаво довідатися, приміром, що за темпами економічного зростання названа імперія була попереду більшості європейських країн і поступалася тільки Німеччині, Данії й Швеції. Однак, як зазначає автор, протягом тривалого часу сільське господарство Австро-Угорщини перебувало у скрутному становищі, адже велика земельна власність знаходилася в руках переважно польського панства. Незважаючи на такі обставини розвитку краю, у Галичині та Буковині все ж відбувався перехід від зернового господарства до скотарства та впровадження спеціальних сільськогосподарських культур, зростала продуктивність землеробства. Аналіз шляхів вирішення складних проблем у сільському господарстві західноукраїнського регіону засвідчує відносну демократизацію суспільства, прогресивне правове регулювання господарських відносин, підвищення рівня національної свідомості українців і творчої самодіяльності на цій основі сільського населення (с. 307).

Завершуючи дослідження історичних процесів XIX — початку XX ст. в Україні, вчений характеризує системну кризу Російської імперії як прелюдію до революції, бо саме події 1914—1917 рр., на його думку, створили об’єктивні передумови для Української революції (с. 321, 333). Війна виявила з усією силою гальмування царським урядом розвитку продуктивних сил України, суперечності між правлячим режимом та народом, центром і національними окраїнами, між владою і підприємцями та іншими верствами суспільства. Завдяки українським партіям і пресі в роки війни “українське питання” набуває не лише актуальності, а й величезного політичного звучання. Системна криза всіх ділянок суспільного життя створила критичну масу негативних, деструктивних за своєю природою процесів, які, зрештою, спричинили гігантський соціальний вибух. Загострення національного питання дало могутній поштовх визвольним змаганням поневолених націй і народів обох імперій — Російської та Австро-Угорської — і, зокрема, українцям по обидва боки кордону.

У післямові О. П. Реєнт ґрунтовно і лаконічно підсумовує дослідження, визначивши найбільш характерні риси історії України в імперську добу (XIX — початок XX ст.). Позитивно, що автор провів історичні паралелі стосовно сучасності і дав рекомендації з комплексного вивчення проблематики суспільного розвитку України в умовах незалежної України.

Доброго слова заслуговує й поліграфічна культура видання, підбір ілюстрацій. При нинішній скруті у книговидавничій справі в Україні це особливо приємно відзначити.

Рецензоване видання відзначається своєю фундаментальністю, широким діапазоном охоплених питань, новизною постановки багатьох історіографічних проблем, компактністю та обширним фактажем. Книга О. П. Реєнта має належну патріотичну наснагу, всебічну, аргументовану доказовість тверджень і висновків, містить багато оригінального й цікавого матеріалу, вперше введеного в науковий обіг. Текст вдало доповнюють 16 фото та 2 спеціальні таблиці. Монографія, крім того, що є змістовним науковим синтезом цікавої історіознавчої проблеми, дає й багато матеріалу для роздумів щодо продовження і подальших напрямів її розробки. І в цьому також полягає неперехідна вартість нової праці відомого українського історика.

Разом з тим необхідно висловити деякі побажання до змісту монографії О. П. Реєнта.

Відповідно до загальної проблеми другого розділу, присвяченого українським землям та європейській дипломатії XIX — початку XX ст., автор слушно зазначає, що “поліетнічний склад населення на інкорпорованих Австрією землях породжував цілу низку проблем, що виходили за межі внутрішньої політики цієї держави” (с. 58) і “все, що стосувалося Галичини та міжнаціональних взаємин у краї, пов’язувалося для Відня не лише з внутрішніми а й зовнішньополітичними комбінаціями” (с. 59). У зв’язку з цим, необхідним було б акцентування на тому, що австрійська колонізаторська політика кінця XVIII — початку XX ст. постійно впливала на зміст громадсько-політичного і культурного життя народів цього краю, адже, як показують найновіші дослідження, саме у Галичині потужні австро-німецькі вияви певною мірою визначали спільне й окреме в політичному, ідеологічному, культурному й демографічному розвитку Підавстрійської України. Очевидно, що масована атака на українців, розділених кордоном між двома імперіями, перешкоджала консолідації свідомих українських сил у боротьбі за національне самовизначення (с. 61).

Аргументовано розповідаючи про асиміляторську політику чужих імперій на українських землях в досліджуваний період, вчений підкреслює, що “і Російська, і Австрійська імперії були політичними державами” (с. 110). Головним чином, вказує О. П. Реєнт, саме від способу розв’язання національного питання залежала їхня подальша доля, територіальна цілісність, економічна могутність. Колонізаторська за своєю спрямованістю й сутністю політика австрійського та російського урядів прирікала українців на обслуговування інтересів метрополії (с. 114). Не в останню чергу це стало можливим через нерівномірність, багатомірність розвитку основних етнонаціональних (і, до певної міри, етноконфесійних) спільнот, зокрема в Галичині. Слід зауважити, що розгляд цього важливого аспекту модерної історії саме як історичного і соціально-політичного явища потребує ґрунтовного і міждисциплінарного вивчення.

Дослідження автором витоків історії українських політичних партій і громадських об’єднань в Галичині та аналіз перших реальних спроб реалізувати ідею соборності в XIX — на початку XX ст. (с. 124—128) в загальних рисах показує піднесення національно-визвольного руху на західно-українських землях. Поряд з цим своєчасним було б вивчення українського національного відродження кінця XIX — початку XX ст. в європейському контексті (витоки, зміст, періодизація)*, яке пройшло протягом цього

* Перші кроки у цьому напрямі здійснив І. Я. Райківський у одноіменних публікаціях (див. докл.: Галичина. — 1999. — № 3. — С. 4—23; 2000. — № 4. — С. 25—48).

часу кілька фаз у своєму розвитку, зазнавши ряд трансформацій, а саме воно значною мірою визначило структуру української частини політичного спектра Галичини на зламі XIX—XX ст. Одночасно концептуалізації вимагають галицький консерватизм і народівська течія як суспільно-політичні явища досліджуваного періоду.

Упродовж тривалого часу питання політичних та соціально-економічних процесів на етнічних українських землях у складі Австро-Угорщини з ідеологічних причин замовчувалося, а нерідко і фальсифікувалося (с. 306). Встановлюючи, що протягом тривалого часу сільське господарство Австро-Угорщини перебувало в скрутному становищі і що в Галичині та Буковині велика земельна власність знаходилася в руках переважно польського панства, О. П. Реєнт не зазначає того важливого, на нашу думку, факту, що заселення краю німецькими колоністами сприяло соціально-економічному розвитку Галичини. Саме австрійський уряд і власники маєтків на місцях, які були здебільшого поляками і євреями, протегували німецьким колоністам, що дозволяло останнім у кращих умовах розвивати крайове землеробство і тваринництво. Крім цього, підкреслюючи помітні зміни у прогресивному напрямку в сільському господарстві і перехід від зернового господарства до скотарства та впровадження спеціальних сільськогосподарських культур, зростання продуктивності землеробства (с. 307), дослідник не зазначає, що нові німецькі колонії в Галичині (засновані як об'єктивна потреба в спеціалістах для розвитку різних галузей економіки і культури) допомагали безпосередньо у запровадженні нових, ще не знайомих у Галичині до тих пір, сільськогосподарських культур (овес, ячмінь, кукурудза, конюшина) та низки технологічних методів господарської діяльності, привезених колоністами з їх батьківщини (Пруссії, Саксонії, Баварії, Люксембургу, Вюртенбургу; Польщі, Чехії). Підкреслимо, що аналіз шляхів вирішення складних проблем у сільському господарстві Галичини і Буковини, здійснений О. П. Реєнтом, показав, що успіхи були досягнуті внаслідок демократизації тогочасного суспільства, прогресивного правового регулювання господарських відносин, творчої самодіяльності сільського населення тощо.

З низки побажань у контексті наступного дослідження деяких аспектів широкого діапазону “Україна в імперську добу”, заініційованого в сучасній історіографії О. П. Реєнтом, слід зауважити необхідність ретельного опрацювання цілого комплексу нових архівних і друкованих матеріалів, які зосереджені в архівних установах і бібліотечних закладах України, Польщі, Австрії, Німеччини, Росії. Це дасть змогу більш повно відтворити як хрестоматійні, так і невідомі сюжети історії нашої Батьківщини XIX — початку XX ст., звернутися до проблеми методології, яка сьогодні є однією з нагальних у нашій історичній науці.

Сподіваємося, що це глибоке і скрупульозне дослідження стане настільною книгою не лише для фахівців XIX — початку XX століть, а й для істориків у широкому розумінні цього слова, бо написана вона вдумливо, науково витончено й вивірено, зі знанням справи і з великою любов'ю до проблем історії та культури України.

М.В. КУГУТЯК (Івано-Франківськ),
І.С. МОНОЛАТІЙ (Івано-Франківськ)

А. І. Павко

**ПОВЧАЛЬНИЙ ДОСВІД ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ:
ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ОРГАНІЗАЦІЇ У ГРОМАДСЬКОМУ
ЖИТТІ УКРАЇНИ МОДЕРНОЇ ДОБИ**

К., “Плеяди”, 2002. — 552 с.

З самого початку становлення сучасної України як незалежної держави питання її політичного розвитку на зламі XIX та XX століть стали активно привертати увагу дослідників — не лише зарубіжних, як це, з ряду об’єктивних обставин, здебільшого було в попередні роки, але тепер уже в першу чергу вітчизняних. У ході досліджень вище зазначених питань ставало дедалі очевиднішим, що якомога ретельніший аналіз перебігу, суті й логіки політичних подій кінця XIX та першої чверті XX століть дає певний ключ до розуміння змісту й детермінованості не лише означених винятково складних і драматичних за динамікою розвитку і переплетінням різноманітних соціальних і політичних сил років, але й усєї наступної історії та сьогодення України.

На сьогодні історіографія політичного розвитку України в кінці позаминогого та на початку минулого століть налічує десятки й десятки різних за видами, обсягом, тематичною спрямованістю й дослідницькими завданнями наукових праць і, очевидно, вже заслуговує на спеціальний аналіз. Однак це зовсім не означає, що дана проблематика скільки-небудь вичерпана в науковому плані. Досить переконливим доказом на підтвердження такого висновку може служити, зокрема, монографія А. І. Павка, що вийшла нещодавно у видавництві “Плеяди”.

У монографії, що рецензується, висвітлюються проблеми становлення та діяльності політичних партій та організацій в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Монографія є результатом багаторічної цілеспрямованої праці автора, який, залучивши до наукового обігу нові архівні джерела і маловідомі історичні документи, проаналізував загальні закономірності та особливості формування партійно-політичних систем у Східній Галичині та підросійській Україні.

Вибір автором хронологічних рамок дослідження видається досить вдалим і обґрунтованим, оскільки саме на рубежі XIX—XX ст. було вироблено програмні засади, створено організаційну мережу, визначено стратегію і тактику українських та російських партійно-політичних угруповань, які згодом зійдуться в політичному герці періоду Української національної революції 1917—1920 рр.

Продуманою, ґрунтовною і виваженою є й структура монографії. Зокрема, заслуговує на увагу виокремлення автором в окремий розділ питання про новітні теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні на зламі XIX—XX століть. А. І. Павко подає кілька варіантів класифікації політичних партій: а) за соціальною базою; б) за ідеологічним критерієм; в) за ставленням до ідеалу майбутнього суспільства; г) за ставленням до існуючого державного ладу та відповідного політичного режиму. Це є свідченням використання новаторських підходів до всебічного аналізу та вивчення проблеми формування політичних партій та організацій України модерної доби.

На відміну від істориків, які в різні історіографічні періоди вивчали окремі аспекти проблеми, А. І. Павко розглядає діяльність політичних партій і організацій у Східній Галичині та Наддніпрянщині комплексно, що позитивно вирізняє його дослідження.

Автор рецензованої монографії вперше в науковій літературі здійснив системний аналіз основних історіографічних етапів вивчення політичних партій та організацій України, визначив новітні теоретико-методологічні засади дослідження проблеми, розробив питання типології й класифікації національних та інонаціональних партійних угруповань. Відомо, що в історичній літературі практично відсутні конкретні підрахунки загальної кількості політичних партій та організацій, які діяли у Наддніпрянщині в розглянутий період. Тим більшої цінності набувають статистичні дані, які наводить А. І. Павко: понад 20 українських політичних партій та організацій і понад 30 російських партійно-політичних угруповань. На відміну від своїх попередників, які займалися дослідженням даної проблематики, автор проводить чітку межу між партійними структурами, що діяли в підросійській Україні, і громадсько-політичними організаціями, такими, як братства, політичні групи, товариства, спілки тощо. Надає він і статистичні дані, що проливають світло на кількість партійно-політичних структур у досліджуваній період у Наддніпрянщині.

На основі нових концептуальних підходів у монографії розкриваються програмні засади, еволюція, діяльність українських політичних партій, висвітлюється їх стратегія і тактика у визвольному русі початку ХХ ст.

У монографічному дослідженні ґрунтовно висвітлено основні тенденції становлення партійно-політичних систем у Східній Галичині та в Наддніпрянщині, здійснено їх порівняльний аналіз. Під кутом новітньої методології показано взаємовплив українських та російських партійно-політичних структур, їхніх ідеологічних доктрин на стан і розвиток партійного життя в підросійській Україні.

Автором запропоновано наукові варіанти розв'язання таких дискусійних питань політичної історії України кінця ХІХ — початку ХХ ст., як час заснування українських та російських партійно-політичних угруповань, їх типологія.

Монографія читається з великим інтересом, чому сприяє стислий і вдумливий виклад тексту та його супровід у вигляді різноманітних пізнавальних форм сприйняття матеріалу, таких як таблиці, діаграми, схеми тощо.

Виграшним моментом дослідження є й те, що автор велику увагу приділяє історичним портретам, що дає змогу персоніфікувати історію, оживити її і на цій основі дійти розуміння глибинних процесів, що відбувалися століття тому. Важливо й те, що автор проводить паралель між процесами, які супроводжували формування партійно-політичних систем в Україні в минулому, з сучасними проблемами становлення вітчизняної багатопартійної системи.

Виваженими й обґрунтованими видаються висновки автора. Заслужують на увагу, зокрема, положення, в яких йдеться про дуалізм національного партійного життя наддніпрянських і галицьких українців, загальні риси та особливості виникнення й функціонування партійних систем, про уроки минулого тощо.

Разом з тим монографія не позбавлена, на наш погляд, і деяких недоліків. Зокрема, в ній зустрічаються окремі неточності, певна непропорційність у висвітленні окремих аспектів проблеми становлення політичних партій України на рубежі ХІХ—ХХ ст. Прикро, що, ставлячи перед істориками слушні завдання створення узагальнюючих, синтетичних праць з історії політичних партій та організацій України кінця ХІХ — початку ХХ ст., автор конкретно не вказав, що саме з його наукового доробку можна використати при підготовці такого роду праць.

І все ж, незважаючи на наявність згаданих та деяких інших огріхів, наукова монографія А. І. Павка є в цілому помітним внеском у вивчення проблеми історії політичних партій та організацій України модерної доби. Одним із найсуттєвіших здобутків праці стала переконлива аргументація всім її змістом сформульованого автором висновку про те, що вивчення історичного досвіду формування та функціонування партійно-політичних систем України кінця XIX — початку XX ст., виявлення їхніх загальних та особливих рис сприятиме утвердженню в суспільній свідомості переконання, що своєчасне вирішення політичних розбіжностей, подолання фатальних розколів між партійною елітою та народом, готовність до розумних тактичних компромісів, консолідація національно-демократичних сил у межах єдиного геополітичного простору України є важливим гарантом від повернення національних партійних угруповань на проторований у минулому їхніми попередниками шлях.

В цілому монографія справляє враження ґрунтовно виконаної праці. Вважаємо, що ознайомлення з нею буде корисним для студентів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів, науковців, політиків, а також для широкого загалу читачів, які цікавляться актуальними проблемами вітчизняної історії.

*М. С. ДОРОШКО (Київ),
В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)*

Б. А. ДЕМ'ЯНЕНКО (Переяслав-Хмельницький)

“КРУГЛИЙ СТІЛ” ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА: ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

У січні 2004 р. буде відзначатися 350 років Переяславської козацької ради, на якій Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким визнало своїм сувереном московського царя Олексія Михайловича. Ця подія в радянській історичній науці трактувалася як “основна подія всієї української історії, яка здійснила споконвічну мрію українського народу про возз’єднання України з Росією”. Проте у період становлення самостійної України на зламі 1980—90-х рр., що супроводжувався сплеском інтересу громадськості до вітчизняної історії, значення й наслідки Переяславської ради почали кардинально переосмислюватися. Договір між Україною й Московським царем розглядається більшістю сучасних істориків як цілком ординарний військово-політичний союз, у якому обидві сторони брали на себе певні обов’язки. Існує думка, що Переяславський договір був лише одним з епізодів у дипломатичній діяльності Богдана Хмельницького, оскільки гетьман зі згоди царя проводив власну зовнішню політику.

Для відродження історичної істини потрібно відтворити правдиву картину договору 1654 р., передумов і процедури його укладення, розкрити його юридичну природу й політичний характер, а також показати наслідки договору для української історії. Подібне завдання ускладнюється тією обставиною, що на Переяславській раді ніяких документів не було підписано — козаки обмежилися усною присягою на вірність царю. Так звані “переяславські статті”, що дійшли до нас, укладені в жовтні 1659 р. між Юрієм Хмельницьким і царським урядом. Новий гетьман був змушений підписати 14 “давніх статей” (буцімто 1654 р., але насправді сфальсифікованих) і 18 “нових статей”.

До цієї дати в розрізі запланованих заходів у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Григорія Сковороди 26 лютого 2003 р. проводився “круглий стіл” на тему “Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки”. Організаторами “круглого столу” виступили: Міністерство освіти та науки України, Центр українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди, Національний історико-етнографічний заповідник “Переяслав”, Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Тараса Шевченка та Національна асоціація українознавців.

З привітальним словом до учасників “круглого столу” звернувся міський голова *Г. Р. Сокур*.

Виступили з доповідями та взяли участь в обговоренні порушених проблем: доктор іст. наук, професор, ректор Переяслав-Хмельницького ДПУ *В. П. Коцур*, доктор іст. наук, професор, директор Центру україно-

знавства Київського національного університету *В. І. Сергійчук*, доктор юрид. наук, професор, народний депутат України *С. Б. Гавриш*, доктор іст. наук, професор, декан факультету гуманітарних наук Національного університету “Києво-Могилянська академія” *В. О. Щербак*, доктор іст. наук, професор Національного університету “Києво-Могилянська академія” *Ю. А. Мицик*, доктор іст. наук, професор Інституту археології НАН України *Л. Л. Залізник*, доктор іст. наук, професор Київського Славістичного університету *В. П. Шевчук*, доктор філол. наук, професор Переяслав-Хмельницького ДПУ *М. П. Корпанюк*, канд. іст. наук (Інститут історії України НАН України) *Т. В. Чухліб*, канд. іст. наук (Інститут археології НАН України) *Ю. В. Кухарчук*, наукові працівники Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”.

По завершенні роботи “круглого столу” учасники відвідали історичний музей та пам’ятні місця міста, пов’язані з Переяславською радою.